

Jog

történeti szemle

2003
4. szám

BUDAPEST · GYŐR · MISKOLC

A TARTALOMBÓL

Hatalom, büntetőjog és
termelőszövetkezetek
Magyarországon az
1970-es években

A Bridewell-jelenség

A házasság védelmének
eszközei az 1894. évi
XXXI. tc.-ben

Uralkodói
börtönmodernizációs
kísérletek sikerei
és kudarcai
a XVIII - XIX században
Magyarországon

Jogtörténészek a XXI.
század küszöbén

Jog és politika a
kultúrában

Szlemenics Pál

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Csapó Csaba: A szegedi „betyárperek”-ben ítélkező delegált bíróságok működéséről.	1
Varga Zsuzsanna: Hatalom, büntetőjog és termelőségvetkezetek	
Magyarországon az 1970-es években	10
Mezey Barna: A Bridewell-jelenség	21

MŰHELY

Herger Csabáné: A házasság védelmének eszközei az 1894. évi XXXI. tc.-ben	27
---	----

ELŐADÁS

Oláh Miklós: Uralkodói börtönmodernizációs kísérletek sikerei és kudarcai a XVIII - XIX században Magyarországon	35
---	----

JOGTÖRTÉNETI ARCKÉPCSARNOK

Nánási László: Szlemenics Pál élete és munkássága	39
Egyházjog a középkori Magyarországon – Máthé Gábor	45

DISPUTA

Képes György: Die unendliche Geschichte: „Kitalált középkor”	46
--	----

SZEMLE

Jogtörténészek a XXI. század küszöbén – Korsósne Delacasse Krisztina	48
Karcagi képviselői almanach – Bakonyi Péter	50
Egyházi intézménytörténet – Völgyesi Levente	52
Az európai és a hazai városfejlődés kérdéséhez a középkorban – Hamza Gábor	54
Régiók Európája – Kovács András Péter	57
Jog és politika a kultúrában Carsten Wilms (fordította: Frey Dóra)	60
A Középkori Bűnügyi Múzeum Rothenburgban – Mátés Ákos Dániel	61

HÍREK	62
-------------	----

E számunk szerzői	63
-------------------------	----

Magyar Tudományos Akadémia Eötvös Loránd Tudományegyetem Jogtörténeti Kutatócsoport

Jog

történeti szemle

Szerkesztő bizottság:

Dr. Máthé Gábor, Dr. Mezey Barna
Dr. Izsák Lajos, Dr. Révész T. Mihály, Dr. Stipta István

Szerkesztő: Dr. Tóth Béla

Szerkesztőség címe: 1053 Budapest, Egyetem tér 1-3. II. em. 211. Tel./Fax: 266-4129

ISSN 0237-7284

Kiadja az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszéke, a Széchenyi István Egyetem Jogtörténeti Tanszéke
és a Miskolci Egyetem Jogtörténeti Tanszéke

Felelős kiadó: Dr. Mezey Barna

Nyomda: GB Kft. 2000 Szentendre, Pátriárka u. 7.

A PEST MEGYEI DELEGÁLT BÍRÓSÁG

Ráday Gedeon néhány hetes előkészítés után 1869 januárjában kezdte meg szegedi királyi biztosi tevékenységét. Feladata a Duna–Tisza közén és a Tiszántúl déli részén a „betyárvilág” felszámolása volt. Rendkívüli elhivatottsággal, a gyors siker reményében kezdett hozzá a nyomozásokhoz. Annyira biztos volt a feladat rövid távú befejezésében, hogy márciusban Szegeden már az országgyűlési képviselőjelöltek között emlegették a nevét, ezért hónapokig fel sem merült egy külön bíróság megszervezésének a gondolata. Ez annál is inkább feltűnő, mert Ráday a helyi közigazgatás minden szintjéről a kezdetektől rendkívül rossz véleményt fogalmazott meg, így az általa elfogottak feletti ítélkezést sem bízhatta egy szegedi bíróságra. Tudatosan arra törekedett, hogy a királyi biztosság minden szintjén – a nyomozásokat vezető vizsgálóbíróktól az irodaszolgálig – idegen, helyi kapcsolatokkal nem rendelkező egyéneket alkalmazzon, akik így nincsenek kiszolgáltatva semmilyen korábbi ismeretségnek. A rossz közbiztonság egyik okát pedig a „hiányos, felületes, s igen gyakran nem tiszta kézzel vezetett büntető igazságszolgáltatás”-ban látta.

A nyilvánosság előtt természetesen nem említhette a szegedi törvényszék megbízhatatlanságát, mert ez a helyi elit támogatásának elvesztését jelentette volna, ezért az új bíróság felállításánál a tettesek nagy számára és az egész Alföldön elkövetett bűncselekményekre hivatkozott. A korabeli megyei ítélkezésnél ugyanis minden megye a területén elkövetett bűncselekmények tettesei felett ítéltetett, korábban viszont nem volt példa arra, hogy egyszerre gyanúsítottak százait tartóztassák le, akik közül sokan több megye területén számtalan lopást, rablást követtek el. Nem lehetett tehát minden egyes bűncselekmény tetteseit az elkövetés helyén felelősségre vonni. Ezt senki nem vitathatta, így Ráday – tőle szokatlan – kompromisszumkészségről tett tanúbizonyságot, amikor a bíróságban való részvételt ajánlotta Csongrád és Csanád megyék, valamint Kecskemét város vezetőinek, a bíróság elnöki tisztére pedig Török Bálintot, Csongrád megye első alispánját kérte fel.¹

A külön bíróság felállítására tehát sajátos körülmények között került sor. Nem ismerünk korábbi példát, amikor a bűnügyek felett ne az illetékes megyei bíróság ítélt volna, és arra sem, hogy egy olyan személy tegyen kísérletet a bíróság tagjainak összeválogatására, akinek az ítélkezésre a kinevezési okirat szerint elméletileg semmi befolyása nem lehetett. A felkért törvényhatóságok azonban nem a várakozásoknak megfelelően reagáltak, mert Csanád megye – a kevés rendelkezésre álló embere miatt – azonnal visszautasította a felkérést, és a későbbiekben Török Bálint nevével sem találkozhatunk. Így talán kényszerűségből, de mindenképpen Ráday elveinek leginkább megfelelően az igazságügy miniszter 1869 augusztusában a „királyi biztos által elfogott rablók elleni bűnvádi eljárással” Pest megye törvényszékét bízta meg.² A bíróság kiválasztásának elhú-

TANULMÁNYOK

Csapó Csaba:

A szegedi „betyárperek”-ben ítélkező delegált bíróságok működéséről.*

zódása feltűnő, de talán nem véletlen. Ráday januárban kezdte el a letartóztatásokat, márciusban kérte fel a bíróságban való részvételre a törvényhatóságokat, áprilisban elnöknek Török Bálintot, de a miniszteri megbízásra csak augusztusban került sor, a bíróság pedig csak szeptember 20-án utazott el Szegedre. Véleményünk szerint az ítélkezés kezdetének elhúzódása csak részben magyarázható a bíróság megalakulásának nehézkességével, legalább ennyire a gyanúsítottak bűnösségét igazoló bizonyítékok hiányával.

Ráday szegedi vizsgálataira meglehetősen „sajátos” körülmények a jellemzőek. A korábban eredménytelenül végződött nyomozások iratai, egyszerű feljelentések. Besúgó gyanúsításai alapján többnyire bizonyítékok nélkül tartóztattak le embereket, az ő vallomásuk alapján a továbbiakat, és így próbálták felderíteni, gyakran a több évtizeddel korábban elkövetett bűncselekményeket is. A bizonyítás nehézségére hivatkozik egy korabeli cikk-sorozatában Ráday egyik közvetlen beosztottja: „Régi törvényeink a büntettet csak a tettenkapás, önbeismerés vagy két tanú általi bizonyítás által találták constatálva, miután a tettenkapás rossz rendőrség mellett igen ritka, az önbeismerés pedig népünk romlottsága mellett még ritkább s a vádló tanúk, félve a bosszúállástól, pedig leg-ritkábbak lévén, így igen kevés tény van, melyre az elmarasztaló ítélet kimondathatnék...”³ A három lehetséges bizonyítási mód közül a vizsgálatok során jól érzékelhetően csak a beismerő vallomásra számíthattak, ezért mindent elkövettek ennek megszerzéséért. A korábbi évtizedek gyakorlatával szemben – amikor kezeség mellett gyakorlatilag bárkit szabadon engedtek – és minden létező szabályt megszegve, Rádayék korlátlan ideig fogva tartották a letartóztatottakat. Bizonyítható, hogy az 1869-ben letartóztatottak átlagban 36,4 hónapot, az 1870-ben letartóztatottak pedig 26,6 hónapot töltöttek előzetesben és nem mellékesen több mint 40%-uk ott életét is veszítette.⁴ A börtönben rendkívüli lelki – néhány későbbi visszaemlékezés szerint fizikai – terrornak voltak kitéve, tehát fogva tartóik mindent elkövettek, hogy vallomásra bírják őket. Ez azonban az esetek többségében hosszú hónapokig tartott, ami lehetetlenné tette a bíróság ítélkezésének megkezdését.

A vallomások megszerzése után meg kellett akadályozni, hogy az illető ezt a tárgyaláson visszavonja és így megtagolja az elítélését. Ezért Ráday Szegedre hívta az igazságügy-minisztérium által korábban kijelölt Pest megyei delegált bíróságot és hitelesíttette velük a korábban felvett vallomásokat. A bíróság szegedi működése a kezdetektől nem nélkülözhetette a királyi biztos „segítségét.” Az alá-fölérendeltségi viszonyok egyértelműek voltak, és bár hivatalos utasításokat nem találunk, a bíróságnak és az ügyésznek jól láthatóan – és a korabeli szabályozóktól eltérően – csak a végrehajtás feladata jutott. Ez egyértelműen kiderül abból a jelentésből, amit szeptember 24-én, tehát a bíróság működésének negyedik napján Ráday a belügyminiszternek írt. Ebben pontosan kijelöli az elméletileg tőle függetlenül működő bíróság első feladatát, a vallomások hitelesítését, majd visszaküldi őket Pestre, hogy csak a vizsgálatok egy részének teljes befejezése után, mintegy 3–4 hét múlva jelenjenek meg újra, akkor megindítva a tényleges tárgyalásokat és az ítélezést.⁵ Ráday bíróságra gyakorolt hatása nem magyarázható meg az érvényben lévő törvényekkel vagy rendeletekkel, de a királyi biztosság működésében betöltött szerepével és a személyes kapcsolatoknak az eredményességre gyakorolt hatásával igen. A bíróság és Ráday viszonyát minden bizonynyal alapvetően meghatározta annak vezetőjével való szívélyes viszonya. Az iratok közvetlen hangneméből és egy évtizedekkel korábbi tulajdonjogi bejegyzésből is kikövetkeztethetően ismeretségük régebbi keletű. A gyömrői református egyházközség anyakönyve szerint 1848-ban a falu birtokosai között szerepelt a királyi biztos édesapja, gróf Ráday László és egy Szilassy István nevezetű főszolgabíró.⁶ Gedeon gyermekkorának jelentős részét a Pest megyei Gyömrőn töltötte, a Szegedre delegált bíróság vezetőjét pedig Szilassy Istvánnak hívták, aki ekkor Pest megye másodalispánjának tisztét is betöltötte.⁷

A vallomások megszerzésének és bírósági hitelesítési módjának megismeréséhez a legfontosabb forrásunk egy olyan visszaemlékezés, amit a tárgyalásokban alügyészként kezdetektől résztvevő és a későbbi évtizedekben büntetőjogásként komoly szakmai karriert felmutató Edvi Illés Károly két évtizeddel az események után írt. Tipikus példaként Bajdor János hírneves rabló példáját hozta fel, aki sokáig tagadta az egyik gyilkosság elkövetését. Amikor kiderült, hogy az illető nagyon babonás, a fővizsgálóbíró a nyakába kötötte azt a kötelet, amit előadása szerint a halott nyakáról szedtek le, és azzal riogatta, hogy a meggyilkolt szelleme minden éjjélkor megjelenik nála, amíg a bűncselekmény elkövetését be nem ismeri. Éjjélkor a gyilkos megtört és mindent beismer, számtalan ügyben tett részletes vallomást. Ez azonban csak a bíróság előtt válik visszavonhatatlanná, így rövid időn belül mint „megtért” ember hagyta helyben vallomását, amire az ügyész ráírta a hitelesítési záradékot. Edvi Illés szerint „ily módon hitelesítettünk akkor néhány száz vallomást s e vallomások képezték azután a későbbi elfogatásoknak s a bíróság ítéleteinek alapját. Kétségkívül nem olyan alap – ismer-

ri be az alügyész –, aminőt ma a bűnösség kimondásához megkívánunk, de akkor még ez volt az eljárás nemcsak a szegedi várban, hanem az ország valamennyi törvényszéke előtt. A vizsgálóbíró azon volt, hogy beismerésre bírja a vádlottat, és mihelyt ez megtörtént, vitte a törvényszék elé, nehogy később vallomását visszavonja. Ezentúl már nem volt erre alkalma, mert az ítélet kihirdetéséig többé színét sem látta a bíróságnak. Az eljárásnak ez a módja igen alkalmas volt arra, hogy a bíróság a kicsikart és a vizsgálóbíró jelenlétében hitelesített beismerések alapján esetleg ártatlan egyéneket is elítéljen. A szegedi várban azonban ez minden lehetőség dacára elő nem fordult. Az elkülönítetten kihallgatott vádlottak vallomásainak megegyezése s valamennyinek egybehangzása a káros vagy sértett fél előadásával és egyéb tárgyi bizonyítékokkal mindig teljesen meggyőzték a bíróságot az önvallomások benső igazságáról.”⁸

A bíróság első alkalommal 1869 októberében közel 100 elkövető, mintegy 200 esettel kapcsolatos beismerését hitelesítette, és büszkén jelentették, hogy korábbi vallomását senki nem vonta vissza.⁹ Kétheti eredményes működés után visszatértek a fővárosba és Ráday értesítésétől tették függővé az ítékezés megindítását. A királyi biztos a hitelesített vallomások alapján folytatta a nyomozásokat és előkészítette a várhatóan hosszú bírósági procedúra folyamatát. Kérlezte az igazságügy minisztertől, hogy az országgyűléstől szerezze meg a hozzájárulást az egyszerűsített bírósági eljáráshoz, ami felgyorsítaná az ítélezést. Egyszerűsített, sommás tárgyalás esetén öt-hat hétre, a „rendes” írásbeli ügyintézés esetén kb. három hónapra becsülte az ítékezéshez szükséges időt. Ráday kérését ekkor még nem teljesítették, így amikor a bíróság december közepén az első előkészített eset tárgyalására ismét megjelent Szegeden, a közvélemény hosszú tárgyalássorozatra számíthatott.

Mielőtt azonban ismertetnénk a sok tekintetben példának tekinthető per tárgyalását, néhány mondatban ki kell térnünk az eljárásjogi kérdésekre, amelyek döntően befolyásolták a tárgyalások menetét. Az általunk vizsgált években (1869–1873) a büntető peres eljárásnak kétféle módozatát különböztették meg. Az első a már említett ún. *sommás*, szóbeli per, amelyben igyekeztek lerövidíteni az eljárást, így pl. a pergátló kifogásokat a per tárgyával együtt vitatták meg. A fellebbezést az ítélet kihirdetését követően azonnal be kellett jelenteni és azt három napon belül írásban megindokolni, ami azonban az ítélet végrehajtását nem gátolta. A másik a *rendes* írásbeli per, amikor a tárgyalás minden mozzanata írásban, több példányban került megőrzésre, így ítélethozatalra vég nélküli lassúsággal került sor. Ebben az esetben a bíró csak az ítélet kihirdetésekor találkozott személyesen a vádlottal, mert kizárólag a mások által felvett jegyzőkönyvek (tanúvallomások, bizonyítékok stb.) alapján ítélt. Az Országbírói Értekezlet 1861-es határozata szerint – büntető perek esetében – a főbenjáró perek kivételével minden eljárást sommás úton kellett lefolytatni, de nem tette egyértelművé, hogy mit kell főbenjáró perek tekinteni. Az 1848 előtti joggya-

korlat ugyanis elméletileg halálos büntetés alá vonta pl. a lopást is, bár ennek az elvnek a gyakorlati érvényesítésétől már eltekintettek.¹⁰

Összességében tehát az általunk vizsgált időszakban az 1848 előtti elavult, használhatatlan eljárási jogszabályok érvényesültek, ezért döntő szerep jutott a hosszú idő alatt kialakult helyi gyakorlatnak. Ezt próbálta meg befolyásolni először 1864-ben megjelent egyetemi tankönyvével Pauler Tivadar, akinek országos tekintélye segítette az általa adott javaslatok elterjedését. Olyan kombinált rendszert hozott létre, amelyben elegyítette Deákék 1843. évi büntetőjogi javaslatát, az 1848. előtti ítélkezési gyakorlatot, az osztrák büntető törvénykönyvet és az 1861-es Országbírói Értekezlet határozatait.¹¹ Széles körben használt tankönyve nem elsősorban újításai, hanem gyakorlati alkalmazhatósága miatt kiemelkedő munka. A kötet alapján is bizonyosnak tekinthető, hogy továbbra is fenntartották a tanúk elővizsgálati kihallgatását, őket vallomástételük előtt megeskették, vallomásukat ennek ellenére a törvényszék előtt visszavonhatták, illetve ott történt meg ennek hitelesítése.

Hasonló módon nem vált kötelező erejűvé a Csemegei Károly által 1872-re elkészített eljárásjogi javaslat, amely – az eredeti elképzelésekkel ellentétben – nem került ugyan a képviselőház elé, de az igazságügy miniszter „nem ugyan kötelező szabályként, de az eljárás egyöntetűsége érdekében követésre ajánlatos zsinórmérték gyanánt” megküldte valamennyi törvényszéknek. Ennek alapján a vizsgálóbíró vezeti az előnyomozást, majd az ügyész indítványára ő dönt a tényleges nyomozás elindításáról. A vizsgálat befejezését követően az ügyész javaslatára a törvényszék határoz a vád alá helyezésről, vagy az eljárás megszüntetéséről, majd a vádhatározat alapján tartják meg a végtárgyalást, „melyen a szóbeliség, nyilvánosság, közvetlenség és a bizonyítékok szabad mérlegelésének elve érvényesül.”¹² A büntetőeljárás folyamatában tehát a bíró és a törvényszék meglehetősen szabadon értelmezhetette az írott szabályokat, a bíróságon kívüli nyomozati lehetőségeket azonban meglehetősen szigorú ellenőrzés alá vonta.

1869 decemberében az első per azonban egyenlőre csak azt mutatja, hogy Ráday gyors és látványos eredményt akart felmutatni, ezért egy meglehetősen egyértelmű esettel kezdődtek a tárgyalások. Különös figyelmet fordítottak a külsőségekre is, a várban külön tárgyalótermet alakítottak ki, amit megtöltött a szenzációra éhes közönség. A per tárgya egy fuvaros meggyilkolása, kocsijának és lovainak elrablása volt. A két 17 éves elkövetőt hamar elfogták, tetteiket bevallották, így gyakorlatilag csak az ítélet mértéke lehetett kérdéses. A korabeli tudósítás szerint „a tárgyalás 10 óra után kezdődött, s állott a vád- és védíratok, továbbá a vádlottak és tanúk vallomásainak felolvasásából, mely du. 1 óráig tartott. A két fővádlott ellen a rablógyilkosság tényálladéka a legkisebb részletekre is kiterjedt szabados vizsgálat folytán teljesen kiderítve lévén...”¹³ Az ügyész mindkettőjükre halálbüntetést kért, amit a másnapi ítélethirdetéskor a bíróság ki is szabott. Az ügy ér-

dekessége, hogy nemcsak az ügyvédek, hanem –Pauler „ajánlásának” megfelelően – az ügyész is fellebbezett, „tekintettel az ítélet súlyos voltára.” A bíróság tagjai az ítélet után „eltávoztak ünnepelni” és január elejére ígérték a tárgyalások folytatását. Az ügyben egy évvel később született meg a másodfokú bíróság ítélete, ami a két halálbüntetést 15 év börtönre változtatta. Az ügyész ezt annak ellenére megfellebbezte, hogy az egyik vádlott időközben a börtönben meghalt.¹⁴

Az első per tehát mindenben Ráday elvárásai szerint alakult. Két gyilkos, akik beismerték tetteiket és elnyerték méltó büntetésüket. A sajtó pozitívan fogadta az eseményeket, az ügy tárgyalásában semmi fennakadás nem történt, példát lehetett statuálni. Történt azonban valami, ami nem került a nyilvánosság elé és így nem keltett kétes visszhangot, ez pedig a per hosszadalmas előkészítése. Több napig tartott, amíg a vád- és védőbeszédet a tárgyalási naplóba beírták, és ez megerősítette Ráday korábbi aggodalmait. Ha egy ítélkezési szempontból teljesen egyértelmű per hosszú időre lefoglalja a bíróságot, akkor mire lehet számítani az elkövetkező több száz, ennél sokkal bonyolultabb és gyakran az egyértelmű bizonyítékokat is nélkülöző perben? És mi történik a várhatóan tömeges fellebbezésekkel, amire – amint azt az egy évig húzódó ismertetett eset is bizonyítja – a „kedélyes halogatási rendszeréről” ismert királyi tábla nincs felkészülve?¹⁵

A perek előreláthatóan óriási száma és a várható időzavar várakozásaink szerint arra készíthetné Rádayt, hogy lehetőség szerint sürgesse a tárgyalások felgyorsítását, hiszen – a külvilág felé – kétségbevonhatatlan eredményt csak a lezárt ítéletekkel lehet felmutatni, az ezekhez szükséges vallomásokat pedig már 1869 őszén hitelesítették. További gondot okozott, hogy a nagyszámú letartóztatottat a börtönben már nem tudták elhelyezni, ítélethozatal után viszont elszállíthatták volna őket. Ennek ellenére a sajtóban – a korábban megjelent januári kezdéssel szemben – csak 1870. május közepétől jelennek meg írások a tárgyalások várható elindításáról, végül szeptember 29-én került sor az első vádlelvi beadására.¹⁶ Kilenc hónapig nem történt tehát semmi és a késlekedés okairól a korabeli híradásokban is csak egy feltételezést lehet felfedezni. Véleményük szerint a késedelem oka az, hogy nem tudtak egyértelműen állást foglalni a bíróság működésének formájáról.

A bíróság elnöke neves jogászoktól kért tanácsot a több száz gyanúsított gyorsított elítélésére és így három megoldási lehetőség körvonalazódott. Az első elképzelés szerint személyenként tárgyalták volna a bűncselekményeket, tehát minden egyes elkövető egymás után került volna sorra és minden ügyét ekkor veszik elő. Ezt a változatot viszonylag hamar elvetették, mert ebben az esetben egy 8–10 fős banda rablásait minden egyes elkövetőnél újra és újra le kellett volna tárgyalni. A második megoldási lehetőség szerint – ezt támogatta Ráday is – az ügyeket tárgyalnák egymás után. Aki csak egy bűncselekményben vett részt, azt elítélik, aki viszont más esetekben is tettes, annál csak megállapítják a bűnösségét, majd az utolsó ügyénél összevontan szab-

ják ki a börtönbüntetést. A harmadik megoldás „egy nagy monstre pör, mely több száz esetet egy írásbeli pör keretébe foglalt volna össze s e pörben egy ítélettel lett volna több száz ember sorsa eldöntendő. Elvi szempontból talán ez lett volna a legtokéletebb – írta két évtizeddel később az ügyész –, de kivihetősége gyakorlatilag alig volt lehetséges.”¹⁷ Végül a Ráday által is helyesnek tartott megoldást választották, bár itt is komoly ellenvetések hangzottak el. A bíróság elnöke végül a fellebbviteli bíróságtól, a királyi kúriától kért – és feltehetően kapott – garanciát, hogy az ítékezés ezen formájára való hivatkozással ne kerülhessen sor fellebbezésekre.¹⁸ Ezt követően az egy évvel korábbi induláshoz hasonlóan, ismét a viszonylag egyértelmű ügyekkel kezdődtek a tárgyalások.

Ráday a korábban már bevált taktikát alkalmazta, a közvélemény türelmetlenségének kielégítésére és a hosszúra nyúlt várakozás miatti kellemetlen kérdések elkerülésére egy érzelmet korbácsoló, ugyanakkor biztos sikerrel kecsegtető esetet állított a figyelem középpontjába. Még 1849 decemberében két hullát találtak egy Szegedhez közeli pusztán. A vizsgálat később kiderítette, hogy a két személy Komáromból menekülő honvédtiszt volt, akiket kiraboltak, majd megölték. A feltételezett elkövetőket két alkalommal (1850 és 1859) kihallgatták, majd bizonyítékok hiányában szabadon bocsátották. Egyikük később azt vallotta, hogy a csendbiztosnak mind a két alkalommal bevallotta a gyilkosságokat, ezért nem érti, hogy miért engedték el. A királyi biztos beosztottai végül három személyre rábizonyították a gyilkosságokat és 21 évvel az elkövetés után bíróság elé állították őket.

Ráday maximálisan kihasználta a perben rejlő lehetőségeket. Megkezdtek egy új, 150 fős tárgyalóterem kialakítását, a tárgyalásokat a vár kapuján falragaszokon előre meghirdették, a királyi biztos irodában külön belépőjegyeket lehetett igényelni, a sajtó rendelkezésére bocsátották a vád- és védíratokat, a gyanúsítottak személyes adatait, korábbi bűncselekményeik leírását. A Szegedi Híradóban külön rovatot indítottak „Bűnügyi tárgyalások” címmel, folytatásokban közölték a per eseményeit, érzékletes leírásokkal szívtották a hangulatot a tettesekkel szemben. Részletekbe menően leírták az elkövetés módját, ahogyan a menekülő honvédek éjszakai szállást kértek, nagyvonalúan kifizették az ellátást, majd ezt a vendéglátók orgyilkossággal és pénzüket, ruhájukat elrablásával viszonzották. Ezért senki nem bántódott, amikor a három elkövetőt a bíróság kötélt általi halálra ítélte. A fellebbviteli bíróság ezt később 20 év börtönre, a legfelsőbb törvényszék ismét halálra változtatta, királyi kegyelemmel azonban végül 20–20 évre enyhítették a büntetésüket.¹⁹ A nagy visszhangot kiváltó per elérte a kívánt hatást, mert egy időre elnémította a bíráló-kétkedő hangokat, bár a bíróság ezt követően november elejétől január közepéig ismét ítélezési szünetet tartott.

Ha értékelni szeretnénk a Szegedre kirendelt Pest megyei bíróság 1869–1870-ben történt működését, a közvéleményhez hasonlóan negatív képet kaphatunk. A

törvényszék összefoglaló jelentésében szereplő adatok szerint ez alatt az időszak alatt összesen 64 ülést tartottak, a királyi biztostól átvett 20 bűnügy közül 5 ügyben 23 személy ellen hoztak ítéletet. „A többiben, egyrészt a még eddig át nem vett bűnügyekkel szoros összefüggésük miatt, az ítélethez elhalasztatott, másrészt pótvizsgálat rendeltetett el.”²⁰ Feltűnő, hogy a Rádayval jó kapcsolatot ápoló, őt soha nem bíráló bírósági elnök ebben a mondatban teljesen egyértelműen a királyi biztost ráhárítja a felelősséget a munka lassúságáért. Ő viszont a közvélemény előtt nem volt hajlandó elismerni felelősségét, hiszen megnyilatkozásai alapján őt csupán a nyomozások vezetésére, a jó közbiztonság megteremtésére küldték Szegedre, nem pedig azért, hogy ítéلkezzen is az elfogottak felett. Azt természetesen nem hozta nyilvánosságra, hogy a háttérben a kezdetektől részt vett a bíróság tagjainak kiválasztásában, az igazságügy és a belügyminiszternek tett jelentéseiben pedig javaslatokat fogalmazott meg a hatékony működés elősegítése érdekében.

Az idővesztés miatt a bíróság működését elméletileg akadályozhatta, a nyomozásokat viszont elősegíthette a gyanúsítottak vallomásainak folyamatos hitelesítése. A bíróság elnökének jelentése szerint 1870. október végéig 302 vádlott 710 bűnesetre vonatkozó 2054 vallomását hitelesítették, amelyeknek kb. egyharmada rablásban vagy rablógyilkosságban való részvételt tanúsított. Az adatok azonban nem feltétlenül bizonyítják feltételezésünket, miszerint a bíróság a vallomások folyamatos hitelesítésével az ítélethezatalra fordítható időt csökkentette, mert Ráday 1871. december 10-ei jelentése – bár a célja egyértelműen más volt – immár vitathatatlanul a saját felelősségét mutatja.²¹ A hitelesített vallomások száma ekkor már 7300 (!), a bíróságnak átadott ügyek száma – saját bevallása szerint – 1869-ben 1, 1870-ben 48, 1871-ben pedig 463, összesen tehát 512, bár ugyanebben a jelentésben máshol 706 átadott ügy szerepel. Ugyanakkor a bíróság már 210 személy felett ítéلkezett. A bíróság elnöke és Ráday tehát más adatokat ismert, de az első két év vonatkozásában következtetésünk mégis csak egy irányba mutathat. Az ügyeket sokáig nem sikerült olyan módon előkészíteni, hogy a bíróság elítélhesse a vádlottakat, a felelősség ezért pedig egyértelműen a királyi biztost illeti.

További problémát jelentett, hogy nem szabályozták pontosan a bíróság működésének hatáskörét. Kutatásaink során nem került elő a bíróságot kiküldő –és az iratokban több alkalommal hivatkozott – miniszteri rendelet, de a megnyilatkozásokból annyi kiderül, hogy feladatuk a királyi biztosság által feltárt ügyekben való ítéلkezés volt.²² Tehát sem földrajzi határokat nem állapítottak meg, sem a bűncselekmények súlyossága alapján nem tettek különbséget. A gyakorlatban ez természetesen nehezen lett volna kivitelezhető – előfordult, hogy egy személy több tucat bűncselekményt követett el több megyében –, de ugyanakkor érthetőek a bíráló hangok is, amelyek 1871. júliusában erősödtek fel. Miután a királyi biztos az összes bűncselekmény nyomozását a saját hatáskörébe vonta, ezért az Alföld jelentős

részen a többi megyei és városi bíróság gyakorlatilag beszüntette a munkáját, újabb befolyásos csoportokat fordítva szembe Ráday tevékenységével. Nem keltett jó visszhangot az sem, hogy a perek döntő többségében a vádlottaknak nem volt védője. A bíróság hiába rendelt ki védőket, azok nem látták el feladatukat, mert a vádlottakon nem lehetett behajtani az ügyvédi díjakat.²³

A delegált bíróság 1871. júliusáig csak különálló, kisebb súlyú esetek elkövetői felett ítélt, ekkor viszont megkezdődött a kecskeméti bűnbanda tagjainak perbefogása. A korabeli hivatalos iratokban és a sajtóban előszeretettel használták a „bűnbanda,” „bűnhálózat” stb. kifejezéseket, ami némi magyarázatra szorul. Ezeknek a bűnszövetkezeteknek többnyire nem volt zárt tagsága, a belső hierarchiájuk mégis mindenki által elfogadott és a testi erő, bátorság és kegyetlenség által dominált volt. A nyitottság azt jelenti, hogy nagyon sokan csak alkalomszerűen vettek részt a bűncselekmények elkövetésében, és ha mégis némi segítségre volt szükségük, akkor ebből az ismeretségi körből választottak és igénybe vették azok orgazdáját is. Tehát egy hálózatban csak néhányan ismertek mindenkit, és egy viszonylag szűk kört leszámítva az elkövetők nem a lopásokból–rablásokból éltek. Ezt bizonyítja a kecskeméti banda felszámolása is, ami miatt megváltoztatták a bíróság ítélezési rendszerét. Először a bűncselekmények tömegéből kiemelték és sommás módszerrel tárgyalták a lopásokat és más kisebb súlyú eseteket (orgazdaság, bűnpártolás stb.), így három hét alatt 123 esetet tudtak lezárni. A közvélemény szemében azonban az igazi szenzációt az jelentette, hogy számos csendbiztost és pandúrt ítélték el, letartóztatták a kecskeméti főkapitányt (aki azután a szobájában öngyilkosságot követett el) és a korábbi kecskeméti főügyészt is. A csendbiztosok között olyan is akadt, aki három éve segítette Ráday munkáját, ennek ellenére az időközben kiderült korábbi ügyei miatt öt év börtönrre ítélték.²⁴ Ezután kerültek sorra a „főbenjáró” ügyek, amelyek tetteseire a törvények szerint halálbüntetést kellett kiszabni. Itt ismét vissza kellett térniük az írásbeli ügyintézéshez, mert több mint száz elkövető súlyos cselekményeit nem lehetett egyszerűsített eljárással tárgyalni. Augusztustól az év végéig azonban ismereteink szerint egyetlen tárgyalásra sem került sor, mert ennyi idő alatt csak a védőbeszéd egy részét sikerült a tárgyalási naplóba beírni, „hátra volt még a replika és a duplika, melyek beírása után következett volna az ítélet.”²⁵

Az első évek tevékenységének mérlege tehát felemás, bár az adatokkal, statisztikákkal büvéskedve a külvilág felé sikerült imponáló eredményt felmutatni. A bíróság elnöke is erre helyezte a hangsúlyt az elmúlt két és fél évről készített összefoglaló jelentésében, majd büszkén állapította meg: „A törvényszék működésének mennyiség s számszerű kitüntetésén kívül nem hagyhatom említés nélkül a törvényszék ítéleteit jellemző azon körülményt, hogy a hivatalból felsőbb jóváhagyás alá terjesztendő eseteket kivéve – úgy a szabadlábon, mint a vizsgálati fogságban elítélt vádlottaknak 15 százaléka nem élt fellebbezési jogával, s a bűnösség kérdé-

sében két esetet kivéve az ítéletek felső bíróságilag is mind helyben hagytak.”²⁶

AZ ARADI DELEGÁLT BÍRÓSÁG

1871-ben jelentős változások történtek a magyarországi bírósági szervezet struktúrájában és ezek – Ráday várakozása szerint – döntően befolyásolták a királyi biztosság további sikeres működését.²⁷ Az 1871. évi XXXI–XXXII. törvénycikkek egységesítették a bírósági szervezetet, megszüntették a korábbi különleges hatáskörű elsőfokú bíróságokat, városi és megyei törvényszékeket, egyértelműen szabályozták a bíróságok felügyeletét, azok egymáshoz és társhatóságaihoz való viszonyát.²⁸ 360 járásbíróságot és 102 királyi törvényszéket állítanak fel, amelyek helyhez kötöttek, csak kijelölt székhelyükön és hivatali helyiségeikben gyakorolhatták az igazságszolgáltatást. A bírósági szervezettel megegyező hierarchiában, de attól független hatóságként állami ügyészi szervezetet hoztak létre (XXXIII. tc.), amelynek általános felügyeletét szintén az igazságügy miniszter látta el.²⁹

A törvények 1871. júniusi szentesítésével véglegesen eldőlt, hogy a Pest megyei delegált bíróság az év végével befejezi szegedi működését és legalább ilyen természetűnek tűnt az is, hogy a törvények elveinek megfelelően helyét a szegedi törvényszék veszi át. Ez pedig azt jelentette volna, hogy ami ellen Ráday évek óta sikerrel hadakozott – a helyi közigazgatás, bíróság és általában a szegedi lakosság befolyása a királyi biztosság ügyeibe – az elkerülhetetlenül a megvalósulás előtt állt. A törvények elfogadására nem volt, nem lehetett befolyása, de azok végrehajtásánál mindent elkövetett, hogy az általa feltételezett „kiskapu” megnyíljon. Itt azonban ismét szembetalálta magát Horvát Boldizsár, majd Bittó István igazságügy miniszterekkel, akikkel a Löbl-ügyben és egy hatásköri kérdéssel kapcsolatban már így is személyes–szakmai összeütközésbe került.³⁰

A hatásköri vita nem választható el az 1872 előtti katonai bírósági gyakorlattól, ahol Ráday – kinevezésének sajátos körülményeivel indokolva – különleges jogokat vindikált magának. Korábban röviden kitértünk arra, hogy az ítélezési gyakorlat ekkor korántsem tekinthető egységesnek, a nyomozások és a tárgyalás tekintetében a bíró csaknem szabad belátása szerint cselekedhetett. Ennek megfelelően a szegedi delegált bíróság Rádayra ruházta a nyomozások vezetését, mindenben az ő elvárásai szerint cselekedett, így az ítélethozatal – később még vizsgálendő – súlyossága tekintetében is. Ezt pontosan felismerte a királyi biztos is és meglehetősen sajátos logikával 1871 decemberében ezt érveként használta fel a belügyminiszterre gyakorolt nyomásgyakorlaskor: „Az itt általam elért eredményt nagyrészt azon intézkedés szülte, hogy feljogosítottam a bűnügyeket saját közegeim által vizsgáltatni meg, és a rendkívüli helyzet parancsolta mindazon módokat alkalmazásba venni, melyek által a vádlottak, minden külső érintkezéstől

elszigeteltettek, de ezen kívül nagy része van az eredményben a del. Pest megyei trvszék buzgalmának, s különösen hogy a rendkívüli helyzet szülte nehézségeket felismerve az itt [...] gyakorlatba vett azon eljárást fogadta el, mely szerént a vizsgálatok az én közegeim által vezetettve, minden egyes ön vagy tanúvallomás általa meg lett hitelesítve, mielőtt az illető bünvizsgálat az illető trvszéknek átadatott volna, csak ez tette lehetővé, hogy százakra menő bűnesetekből álló egy-egy monstre hálózat vizsgálata keresztül volt hajtható, anélkül, hogy a meg-meg térő bűnösök vallomásaikat netalán megbánva visszavettek s ez által a megkezdett biztos fonál összebonyolódott volna, másrészt a trvszék[...] támogatását nem vonta meg soha, midőn [...] a kellő bírói szigor alkalmazása vált szükségessé.”³¹ A továbbiakban javaslatot tesz a belügyminiszternek (!), hogy az újonnan megalakuló bíróság milyen kritériumoknak feleljen meg: szakképzettség és jelentős gyakorlat; függetlenség minden külső befolyástól, értve ez alatt a helyi összeköttetéseket és – ki nem mondva – a szakmai felügyeletet, valamint „az itteni művelő által célzott nagy horderejű következmények iránt egyetértő [...] indíttat és készséggel viseltessenek.”³² Ezek alapján indokoltnak tartotta a felvetést, hogy a parlament egy új törvény elfogadásával teremtsen meg a feltételeket egy Szegedre delegált bíróság újbóli megalakulásához, vagy a korábbi működésének fenntartásához. Amennyiben javaslatát nem fogadják el, akkor eddigi munkája felesleges volt, annak folytatása lehetetlenné válik, ezért fogadják el a lemondását.

A levél címzettje – a kormányban ekkor súlytalan belügyminiszter, Tóth Vilmos – akkor válik érthetővé, amikor kiderül, hogy a másolatát elküldte a néhány héttel korábban megalakult kormány miniszterelnökének, Lónyay Menyhértnek is. Meggyőződésünk szerint Ráday jelentése elsősorban neki szól, az ő figyelmét akarta felhívni az érthetetlen és káros következményekkel járó döntésre. De nem lehet kizárni a személyes kapcsolat fontosságát sem, amire a néhány héttel későbbi minisztertanácsi események szolgálnak majd igazolásul. Ez magyarázhatja a közvetlen hangnemet, a korábbi szóbeli tájékoztatásra utaló – és itt nem idézett – megjegyzést, a szokatlan nyíltságot és – némi zsarolással fűszerezve – a lemondás felvetését. A kérdés már csupán az lehet, hogy miért nem az igazságügy miniszternek vetette fel ezeket a javaslatokat, holott a –törvényben már rögzített, de gyakorlati működését még meg sem kezdő – országos bírósági szervezet átalakítása az ő hozzájárulása nélkül teljességgel elképzelhetetlen? A magyarázat erre a korábban már említett és hónapokkal korábbra visszanyúló, a bíróságok működésétől nem függetleníthető illetékességi vita, amiben az igazságügy miniszter burkolt formában a királyi biztosság létének jogszerűségét is kétségbe vonta. Néhány mondatban szükségesnek tartjuk ezt összefoglalni, mert jól megvilágítja a két fél bíróságokkal kapcsolatos eltérő gondolkodásmódját.

A Ráday kinevezését és feladatait a törvényhatóságokkal közlő 1869. januári belügyminiszteri rendelet a

királyi biztos hatáskörét a következőképpen szabályozta: „... elkerülhetlenül szükségesnek találtam arról gondoskodni, hogy valamint az újabb bűnös merényletek megakadályozását célzó intézkedések, úgy a már elkövetett bűntettek tetteseinek kipuhatólását s kézrekerítését tárgyzó nyomozások s rendelkezések számai, nem különben a kézrekerített bűntettek ellen azon irányban és azon határvonalig folytatandó vizsgálatok keresztül vitele is, melyek további bűnrészesek kipuhatólása céljából szükségesek, egy kézben összpontosíttassanak.”³³ A rendelet tehát viszonylag pontosan szabályozza Ráday mozgásterét, tevékenysége a tettesek elfogásával és kihallgatásával lezárul, a további lépések már nem az ő hatáskörébe tartoznak. Erre hívja fel a figyelmet az igazságügy miniszter 1871 áprilisi levelében is: „Az Alföldön megzavart közbiztonság helyreállítása végett szükséges közigazgatási intézkedések Méltóságod hatáskörébe tartozván, a gyanú számainak nyomozása, a gyanúval terhelt egyéneknek ideiglenes letartóztatása is, mint rendőri hivatás, a királyi biztos teendőinek tárgyát képezi: azonban a vizsgálati fogságnak fenntartása vagy megszünte iránt, [...] a tulajdonképpeni bünvádi vizsgálat, a bírósági eljárás kizárólagos feladatát képezi; aminek multhatlan folyamánya – hogy a rendőrileg letartóztatott egyének szabadlábra helyezése, vagy vizsgálati fogságban való tartása iránt, az illetékes bíróság határozata a letartóztatás után azonnal kikérendő, s hogy a bíróság határozata ellen – mind a tiszti ügyészek, mind pedig a letartóztatottnak joga van a felsőbb bírósághoz felebbezni.”³⁴

Ráday az egyértelmű figyelmeztetés ellenére nem fogadta el a különösebb presztízsvesztés nélküli visszavonulás lehetőségét. Válaszában egyértelművé tette, hogy tisztségét 1869-ben csak azzal a feltétellel vállalta el, hogy „szabad kezet” kap az ügyek felgöngyölítésére, a „száraz törvényes formákat” mellőzheti. Felfogásának helyességét pedig igazolják az eddigi eredmények és azok kedvező fogadtatása. A továbbiakban törvényeket és rendeleteket idézve hosszasan kioktatta az igazságügy minisztert a jogértelmezés mikéntjéről, a rendszer megváltoztatása esetére elhárítva magától a további felelősséget. A korábbi szabályozás fenntartását azért tartotta nélkülözhetetlennek, mert a tolvajokat és rablókat viszonylag könnyen el lehetett fogni, viszont „most következvén azok befogatása leginkább, kik ügyesebbek, tekintélyesebbek és vagyonosabbak lévén, pártfogó, tanácsadó és védelmezőkben hiányt nem szenvedendek...”³⁵

Az eredetileg illetékességi, de később személyeskedésbe is csapó vita, az igazságügy miniszterek hajthatatlansága Ráday szemében akkor vált munkáját végletesen akadályozó kérdéssé, amikor az új bíróságok szegedi illetékessége tekintetében nem tudta érvényesíteni akarát és várákozása szerint minden befolyását elveszíthette annak működésére. Személyes sértésnek tartotta azt is, hogy a királyi biztosság személyzetét és a Szegedre delegált Pest megyei bíróság tagjait az ekkor bekövetkező új bírósági kinevezéseknél meggyőződése szerint miatta nem vették figyelembe az őket megillető

állások betöltésénél. Decemberi fenyegetőzésének az lett az eredménye, hogy – a felek „hivatalos” erőviszonyait ismerve váratlan kompromisszumként – új bíróság, az aradi illetékessége került előtérbe, azzal az indokolással, hogy a tárgyalásra váró rabok jelentős része arról a környékről származik. Az 1871. évi LXVIII. tc. 3. paragrafusa szerint „Azon bűnvádi ügyekre nézve, melyek a Szegeden jelenleg működő delegált bíróság előtt folyamatba tetettek vagy a már megindított vizsgálatok alapján folyamatba fognak tetetni, az illetőség az aradi kir. törvényszékre ruháztatik.”³⁶ Ráday azonban nem elégedett meg ezzel az eredménnyel sem, újabb éles kirohanásra ragadtatta magát és követelte az aradi törvényszékhez kinevezett egyik bíró eltávolítását, mert az korábban ügyvédként sikeresen védett több szegedi vádlottat. Az általa támasztott feltételek egyidejű teljesítésére azonban nem volt esély, így nem maradt más választása, mint benyújtani a lemondását.

Az ügy óriási érdeklődést váltott ki a közvéleményben, minden jelentős újság beszámolt róla. A lapok azonban jól láthatóan – és számunkra némileg talán meglepően – kétesélyesnek tartották a vita eldöntését, Ráday és az igazságügy miniszter bukását is elképzelhetők tartva.³⁷ A háttérben a január és a február az egyeztetésekkel telt, de nincs jele annak, hogy a leginkább érintett két fél személyesen tisztázta volna a véleménykülönbségeket, a közvetítő szerepét a miniszterelnök játszotta. Hogy nem túl eredményesen, az a vita csúcspontján, az 1872. február 22-én tartott minisztertanácsi ülésen derült ki. Ráday érdekérvényesítő képességét bizonyítja, hogy a kormány tagjai nem álltak ki egyértelműen az igazságügy miniszter mellett és Lónyay miniszterelnök egyik félmondatát is biztatásnak vehette. Eszerint „a bírósági közegek a törvény értelmében ugyan, de tekintve a fenforgó rendkívüli körülményeket, a vizsgálatok folyamában a kir. biztossal folytonos érintkezésben járjanak el;”³⁸ Ehhez hozzájárult a minisztertanács is, ami hallgatólagos beleegyezést jelent a bíróság várható informális befolyásolásához. Ráday tehát részlegesen elérte célját és ezt követően visszavonta lemondását. Az már nem a jogi szabályozás kérdése, hanem a királyi biztos – vagy beosztottainak – zsenialitását dicséri, hogy Szegedre való megérkezésekor egyértelmű győztesként ünnepeltette magát. A pályaudvarról 30 kocsival kísérték a szállására, este zenés-fáklyás felvonulással, „mozsárdörgésekkel,” lelkesítő beszédekkel ünnepelték, a lakosság „roppant tömegekben hullámozott a belváros utcáin egész a gróf lakásáig.”³⁹

Az utolsó hónapok történéseit ismerve már azon sem csodálkozhatunk, hogy az aradi bíróság delegált tanácsa március 1-jén Szegeden kezdte meg tevékenységét, mert felesleges pénzkidobásnak és a helyhiány miatt lehetetlennek tartották a több száz rab, iratok stb. Aradra szállítását. A töredékes adatok szerint az előttük álló feladat nagyságával pedig a legkevésbé sem voltak tisztában, bár a munka folyamatossága érdekében egy korábbi szegedi vizsgálóbíró és a Pest megyei delegált bíróság egyik ügyészét osztották be segítségül. Egy hóna-

pokkal későbbi jelentés szerint az ügyek átvételekor 1366 bűnvizsgálatról szereztek tudomást, amelyek közül 1270-et ekkor még nem zártak le és ezekben összesen mintegy 3000 vádlott szerepelt.⁴⁰ A „jóindulatú” várákokozások szerint, a korábbi bíróság működését ismerve kb. hat év alatt fogják befejezni a tárgyalásokat, nem alaptalan tehát a Pesti Napló cikkírójának a véleménye, miszerint „a feladat, amely a bíróságra várakozik, körülbelül példátlan a büntető igazságszolgáltatás történetében.”⁴¹

Az új bíróság azonban új szellemiséget is hozott a tárgyalások menetében és a hosszadalmas írásbeli perek helyett mindenhol a szóbeliséget kívánta érvényre juttatni. Az Igazságügy minisztériumtól is megkapták a támogatást, így a kezdeti négy helyett hamarosan már nyolc bíró tárgyalhatta az ügyeket. Az első két és fél hónap alatt 180 gyanúsítottat ítélték el, ami mindenképpen imponáló teljesítmény. Az ügyész visszaemlékezése szerint „olyan volt ez a bíróság, mint aratás után a cséplőgép, melybe szünet nélkül rakják a kévéket.”⁴² Tevékenységükben a törvényességre helyezték a hangsúlyt, a gyanúsítottakat első ízben ekkor tájékoztatták letartóztatásuk okáról, sokan 2–3 év után tudták meg, hogy mivel vádolják őket. Nem találjuk nyomát annak, hogy Ráday bármilyen módon befolyásolni próbálta volna a bíróság működését, a korábbi alá-fölérendeltségi viszonyt a harmonikus együttműködés váltotta fel.

Egyetlen olyan – a korábbi bíróságtól örökölt – probléma merült csak fel, amire ekkor sem találtak megoldást, ez pedig a kirendelt védők helyzetének rendezése. A Szegedi Híradó címdalon jelentetett meg egy olyan levelet, amiben 7 szegedi ügyvéd a főügyésznek fogalmazza meg a vizsgálati eljárással kapcsolatos kifogásait: a vádlottakat még a családtagjaik sem látogathatják; kezesek jelentkezése mellett sem engedik meg a szabadlábon való védekezést; a vizsgálatokat továbbra is a királyi biztos közegei végzik. Ezzel magyarázzák azt, hogy a szegedi ügyvédek még kirendelésük esetén sem vállalják a védelmet és így azt „a kir. biztosság közegeihez tartozó s vizsgáló-bíró szerepét vívó tollnokok, sőt legújabbban a kir. ügyészség személyzete” teljesíti.⁴³ Korábban már említettük, hogy az előző bíróság időszakában az ügyvédek a ki nem fizetett, vagy meg sem ítélt védői díjak miatt bojkottálták a tárgyalásokat és ismereteink szerint ebben a későbbiekben sem történt változás. Felháborodásuk tehát érthető, de az önérdék – mégoly szakszerű jogi köntösbe csomagolt – érvényesítéséhez a főügyész nem kívánt segédkezet nyújtani. Meggyőződésünk szerint ezzel magyarázható, hogy – a látás engedélyezése és a szabadlábra helyezés elvi támogatása mellett – komoly vizsgálat és érvényesíthető szankciók nélkül megelégedett egy általánosságokat hangoztató rendelet kiadásával, amiben felhívta a figyelmet a törvények és a szokásjog betartására.⁴⁴

A rendelkezésünkre álló töredékes adatok szerint a bíróság munkáját immár sem a politikusok elvárásai, sem Ráday befolyása nem akadályozta. Egymás után tárgyalta a nagy bűnbandák (kecskeméti, bácskai, szabadkai, szegedi stb.) tetteit és csupán arra kellett figye-

lemmel lennie, hogy a királyi biztosságnak a képviselőház hónapokkal korábbi határozata alapján 1872. október végéig be kellett fejeznie tevékenységét. Ez azért jelentett nehézséget, mert Ráday most már tömegesen adta át a kellően elő nem készített ügyeket is, ezzel elhárítva magától a további felelősséget. A beosztottaknak adott júliusi utasítás szerint „minden oly ügyek, melyek akár büntett, feljelentés, panasz vagy önbeismerés folytán merültek fel és vétettek vizsgálat alá, mihelyt a tettesek közül egy vagy kettő kihallgatva, önbeismerés vagy érvényes tanúvallomások által a tett bebizonyul, a káros kipuhatolva, a tényálladék – ha nincs is megállapítva, de legalább kiderítve, ahol nagyobb fontosságú orgazdaság, vagy érdekesebb bünszerzés vagy palástolás fordul elő, ezen tényekre is kellő világosság derítve van, az ügyek a del. trvszéknek azonnal átadandók, megjegyezve, hogy ha bent fogva levő önvallomása által jött valamely büntény tudomásunkra, ezen egyéneken kívül, kell, hogy legalább még egy bűntárs vagy legalább a netaláni tanúk kihallgatási jegyzőkönyvei eszközöltesse.”⁴⁵

A királyi biztosság október végi feloszlata azonban lényegesen nem befolyásolta a bíróság működését, amely 1873. április végéig kapott határidőt munkájának befejezésére. Ezután az ítélettel le nem zárt több száz ügyet az illetékes közigazgatási hatóságokhoz, törvényszékekhez és járásbírókhoz tették át. Az eltelt egy év mérlege – a rendkívül kritikus szegedi sajtó véleménye szerint is – a tárgyalásokban érintettek és az ítéletek számát tekintve rendkívül meggyőző. Ami az ügyesség szigorát és az ítéletek „korrektségét” illeti, ott már megoszlottak a vélemények, ezért tegyük egy kísérletet a delegált bíróságok, valamint az országos adatok összehasonlítására:

A bíróságok ítéletei

ítélet ⁴⁶	Pest megye delegált bíróház 1869–1871	aradi delegált bíróság 1872–1873 május	Magyarország	
			1872 ⁴⁷	1873–1877 átlag ⁴⁸
1 évnél kevesebb	44% (110)	15,75% (46)	80,9%	82,09%
1–5 év	44,8% (112)	51,03% (149)	17,1%	15,85%
5–10 év	5,6% (14)	11,3% (33)	1,3%	1,33%
10–20 év	1,6% (4)	18,15% (53)	0,6%	0,56%
életfogytiglan	–	1,71% (5)	0,04% (7)	0,05% (11)
kötél általi halál	4% (10)	2,05% (6)	0,1% (17)	0,12% (27)

A táblázat adatai alapján egyértelművé válik, hogy Ráday félelmei az újonnan megalakuló törvényszékekkel kapcsolatban nem bizonyosodtak be. Várakozásaival ellentétben az aradi delegált bíróság működése a Pest

megyeivel összehasonlítva egyértelműen szigorodott, az országos adatokkal összevetve pedig megdöbbentő a különbség. Különösen súlyosnak tűnnek az ítéletek annak fényében, hogy a Pest megyei bíróságnál csak 5, az aradinál pedig 40 esetben számították be a vizsgálati fogságban töltött időt a börtönbüntetésbe. Talán a fellebbviteli bíróságok lassú működésének és a vizsgálati fogság elhúzódásától való félelemnek (illetve az előzetesben előforduló sok halálesetnek) is köszönhető, hogy az 1869–1871-ben elítéltek közül 154, 1872–1873-ban pedig 23 bűnösnek nyilvánított nem fordult jogorvoslatért a másodfokú bírósághoz, pedig a felsőbbbíróságok az első időszak ítéletein 39 esetben enyhítettek és csak 1 esetben súlyosbítottak.

Feltűnő lehet a halálos ítéletek magas aránya is, bár 1872-ben egyetlen esetben sem, később pedig évente 1–3 kivégzés történt, a többi „fejedelmi kegyelemmel” börtönbüntetésre változtatták. A magyarországi börtönviszonyokat ismerve azonban ez nem feltétlenül jelentette a bűnös megmenekülését, mert még egy 1791. évi törvény is „a nem nemesek fellebbvitelére nézve három évi börtönt a halálbüntetéssel egyenértékűnek állítja.”⁴⁹ Ennek megfelelően az életfogytiglani ítéleteket is ritkán alkalmazták, bár Pauler Tivadar szerint erre 1492-től lehetőség volt. Ezért nem csodálkozhatunk a Szegedi Híradó egyik megjegyzésén, amivel a kecskeméti bűnhálózat két tagjára kiszabott ítéletet kommentálta: „Úgy tudjuk, hogy ily büntetést a magyar törvények nem ismernek!”⁵⁰

Meg kell még említenünk a felmentettek számát, ami a két bíróság tekintetében 9 illetve 7 eset, ami nem éri el a 3%-ot, míg az 1873–1877 közötti magyarországi átlag csaknem 32%.⁵¹ Ismerünk olyan esetet, amikor egy rablógylósság gyanúsítottjait bizonyítékok hiányában felmentették, egyet pedig ártatlannak nyilvánítottak, és utóbbi az ítélethozatalig 3 év 8 hónapot töltött vizsgálati fogságban.⁵² A felelősségre vonás kényszerével magyarázhatjuk azt is, hogy a bíróságok nem alkalmazták a büntettek elévülését, bár erre az 1843-as javaslat, az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok és az osztrák büntető törvénykönyv is hivatkozási alapot adhatott volna.⁵³

Az eddig felsorolt büntetési tételek azonban nem feltétlenül a delegált bíróságok szigorúságát, hanem legalább ilyen mértékben az ország többi törvényszékének enyhe ítélkezését is bizonyítják. Konek Sándor kimutatása szerint 1873-ban „az emberi élet elleni büntettekben” (gyilkosság, emberölés, magzatelhajtás stb.) elítéltek több mint 1/3-át, súlyos testi sértés esetében pedig 93,4%-át egy évnél kevesebb letöltendő börtönrre ítélték.⁵⁴

A szegedi „betyárperekben” ítélkező bíróságok megalakulása, működése és Ráday Gedeon befolyása az eddigi elemzés alapján tehát meglehetősen ellentmondásos. A királyi biztos más irányú tevékenysége általában sem nélkülözi az autokratikus vonásokat, itt azonban az írott szabályok és a bírói gyakorlat egyöntetűségének a hiánya teremtette meg a külső beavatkozás lehetőségét. Ezekben az években történik meg a régi államberendezkedés liberális normáknak megfelelő

átalakítása, az új politikai hatalom ekkor tölti meg tartalommal a többnyire jóindulattal is csak kerettörvényeknek tekinthető szabályozókat. Ebben az értelemben pedig a társadalom gondolkodásmódjának „átállítása,” az állandó opposíció helyett az ismeretlen és sokszor érthetetlen új befogadása, a biztos kapaszkodók helyébe lépő bizonytalanság gyakran cselekvésképtelenségként jelenik meg. Ráday jól érzékelhetően már a kinevezését megelőzően felismerte a „rendszer-váltás” átmeneti nehézségeiben rejlő lehetőségeket, ezért lelkiismeretfurdalás nélkül egyetlen, de a munka sikeres elvégzéséhez meggyőződése szerint nélkülözhetetlen feltételt szabott: szabad kezet kért a betyárvilág felszámolásához, minden területen. A jelek arra mutatnak, hogy ezt – természetesen informális úton – meg is kapta. A politikusok megnyilatkozásai alapján az is feltételezhető, hogy az őt támogató miniszterelnökökkel és belügyminiszterekkel szemben az igazságügy miniszterek hozzájárulását nem kérték ki, akik a későbbiekben joggal tiltakoztak a királyi biztos túlhatalma ellen.

Ráday rendkívüli ambícióval és önbizalommal telve, politikai felettesei támogatásában bízva látott munkához és a nagyszámú letartóztatás kétségtelen sikerét a bíróság összetételének és munkájának befolyásolására használta fel. A helyi társadalom kezdeti támogatása azonban hamar visszájára fordult, egyre nehezebben vi-selték a királyi biztosság ellentmondást nem tűrő, kiváltságokat nem ismerő, a helyi elit érdekeit semmibe vevő tevékenységét. Ráday számára kiutat jelenthetett

volna az ítéletekben is megmutatkozó újabb sikerek felmutatása, de erre feltétel nélkül még az általa „felügyelt” bíróság sem volt hajlandó, bizonyítékok hiányára hivatkozva sokáig visszaküldték a vizsgálóbírói iratokat. Támogatásuk tehát – bár igyekeztek a kusza szabályozókban rejlő lehetőségeket kihasználni, azok határait tágitani – nem jelentette a törvények tudatos megszegését.

A bírósági és ügyészi szervezet átalakítása alapjaiban változtatta meg a munka eredményes folytatásához szükséges feltételeket. Ráday joggal tartott attól, hogy az új szegedi bíróság a korábnál még erőteljesebben a törvényesség betartására helyezi a hangsúlyt és a perekben előterjesztett kétes hitelű bizonyítékok nem találnak méltánylásra. Politikai kapcsolatait felhasználva azonban sikerült kompromisszumos megoldást kiharcolnia, ami nem várt eredménnyel járt. Az aradi törvényszék delegált tanácsa a szóbeliség korlátlan kiterjesztésével jelentősen felgyorsította a tárgyalások menetét és így a figyelmet Ráday vitatható nyomozati módszereiről a bűnözők rémtetteire irányította, mintegy utólagosan igazolva a királyi biztos tevékenységét. Összefoglalóan megállapítható, hogy a Pest megyei és az aradi delegált bíróságok működése jól tükrözi a bírósági rendszer átalakításának szükségességét, és az átmenet nehézségeit. A korábban meghatározó személyes kapcsolatokat felváltotta egy korszerű, a politikai felépítménytől független szervezet, amelynek azonban a változatlan személyi állomány miatt még időre volt szüksége, hogy megszabaduljon gyermekbetegségeitől.

Jegyzetek

* Készült a T043731 OTKA kutatás keretében.

¹ Magyar Országos Levéltár (=MOL), Belügyminisztérium, Szegedi királyi biztosság (=K 151) 1. cs. 1869. 245. és 2. cs. 1869. 393. sz.

² Budapesti Közlöny 1869. augusztus 19.

³ Kormos Béla: Közbiztonsági állapotunk. III. *Pesti Napló* 1869. november 7.

⁴ Lásd erről részletesen: Csapó Csaba: A szögekkel kivert „Ráday-bölcshő.” Egy várbörtön anatómiája. (Korall 2000. Tél 93–109. pp.)

⁵ MOL K 151 7. cs. 1869. 1188. sz.

⁶ Gyömrői református egyházközség anyakönyve 1848–1877., Gyömrő

⁷ Ráday Gedeon életéről lásd részletesebben: Csapó Csaba: Életrajz és mentalitás. Ráday Gedeon elfelejtett élete. (Actas 2002/2–3. 55–83. pp.)

⁸ Edvi Illés Károly: Emlékeim a szegedi várból. (Világ 1923. április 19.)

⁹ Pesti Napló 1869. október 6.

¹⁰ Dr. Bónis György–Dr. Degré Alajos–Dr. Varga Endre: A magyar bírósági szervezet és perjog története. (Zalaegerszeg, 1996. 232–233. pp., 242–245. pp.)

¹¹ Magyar Jogtörténet. Szerk. Mezey Barna, (Budapest, 1996. 279. p.)

¹² Bónis–Degré–Varga id. mű 244. p.

¹³ Szegedi Híradó 1869. december 23.

¹⁴ Szegedi Híradó 1869. december 26., 1870. november 27.

¹⁵ Pesti Napló 1870. szeptember 13. reggeli kiad.

¹⁶ A Hon 1870. május 18. reggeli kiad.; Szegedi Híradó 1870. május 20., 25., június 10., július 20., 27., augusztus 10., október 2.

¹⁷ Edvi Illés Károly: Emlékeim a szegedi várból. Világ, 1923. április 19.

¹⁸ Pesti Napló 1870. szeptember 14. reggeli kiad., 15. reggeli kiad., október 20. reggeli kiad.

¹⁹ Szegedi Híradó 1870. augusztus 10., október 2., 5., 9., 19., 21., 23., 26., 1871. június 7., Pesti Napló 1870. május 2.

²⁰ A Hon 1870. november 16. esti kiadás

²¹ MOL K 151 30. cs. 1871. 7835. sz.

²² Az igazságügyminiszter 1870. júniusában a következőképpen fogalmazott a belügyminiszternek írott levelében: „Az 1869. évi április 5-én 12780 sz. a. kibocsájtott rendeletem értelmében, az alföldi rablások nyomozása következtében vizsgálat alá kerülő valamennyi egyén fölött a bíraskodás a kiküldött törvényszékre ruháztatván: a delegált törvényszék hatósága általánosan mindazokra kiterjed, kik a megzavart közrend helyreállítását célzó k. biztosi nyomozások folytán a bíróság elé állítani fognak.”

MOL K 151 13. cs. 1870. 784. sz.

²³ Szegedi Híradó 1871. július 21.

²⁴ Szegedi Híradó 1871. március 19., 24., július 2., 14., 16., 30.; A Hon 1871. július 31. esti kiadás

²⁵ Világ 1923. április 19.

²⁶ A Hon 1872. február 7. esti kiadás; Közrendészeti Lap 1872. február 11.

²⁷ Az igazságszolgáltatási szervezet átalakításáról lásd Máthé Gábor: A magyar burzsoáz igazságszolgáltatási szervezet kialakulása 1867–1875. (Budapest, 1982.)

²⁸ Stipta István: A magyar bírósági rendszer története. (Debrecen, 1997. 123. p.)

²⁹ Magyar Alkotmánytörténet. Szerk. Mezey Barna, 3. átdolg., jav. kiad., (Budapest, 1999. 367. p.)

³⁰ Az említett Löbl-üggyel kapcsolatban ld. Csapó Csaba: A Löbl-ügy. Egy szegedi gyanúsított érdekérvényesítő-képessége az 1870-es években. Közlésre elfogadva a Limes c. folyóiratnál.

³¹ MOL K 151 30. cs. 1871. 7835. sz.

³² u. o.

³³ K 151 1. cs. 1869. 23. sz. és Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét város kapitányi hivatal iratai, 378/1869. sz.

³⁴ MOL K 151 23. cs. 1871. 2310. sz.

³⁵ u. o.

³⁶ Magyar Törvénytár 1869–1871. évi törvények. (Franklin, Budapest, 1896. 508. p.)

³⁷ Ld. erről részletesen Csapó Csaba: Ráday Gedeon és a szegedi királyi biztosság a korabeli sajtó tükrében. (Magyar Könyvszemle 2001. 4. sz. 467–473. pp.)

³⁸ Kiemelés tőlem. MOL Miniszterelnökségi Levéltár, Minisztertanács (=K 27) 1872. február 22.

³⁹ Szegedi Híradó 1872. február 28.

⁴⁰ MOL Belügyminisztérium, Általános iratok (=K 150) 248. cs. 1873. III. 13. 3411. sz.

⁴¹ Szegedi Híradó 1872. március 6.; Pesti Napló 1872. február 27.

⁴² Világ 1923. április 19.; Szegedi Híradó 1872. június 9., július 21.

⁴³ Szegedi Híradó 1872. június 30.

⁴⁴ u. o. és július 28.

⁴⁵ MOL K 151 35. cs. 1872. 2030. sz.

⁴⁶ Zárójelben az előfordult esetek számát jelöltem.

Az ítéletek forrásai: a Pest megyei és az aradi delegált bíróságokra ld. MOL K 151 73. kötet: Névmutató a delegált törvényszékek által elítélt foglyokról.

1872. év adatai: Konek Sándor: Újabb adataink Magyarország

bűnvádi statistikájából. (Budapest, 1875. 19. p.)

1873–1877. évek adatai: Konek Sándor: Öt év Magyarország bűnvádi statisztikájából. (Budapest, 1879. 20. p.)

⁴⁷ Horvátország, Fiume és a polgárosított határvidék nélkül

⁴⁸ Horvátország nélkül

⁴⁹ Pauler Tivadar: Büntetőjogtan I. (Pest, 1864. 175. p.)

⁵⁰ Szegedi Híradó 1872. szeptember 22.

⁵¹ A „betyárperekben” ítélkező delegált bíróságtól és ügyészségtől függetlenül 1872-ben megalakuló szegedi királyi ügyészség első évről szóló jelentése szerint 656 személyt fogtak perbe, ezek közül bizonyítékok elégtelensége miatt felmentettek 34 főt, büntetlenek nyilvánítottak 110-et. (Szegedi Híradó 1873. január 26.)

Az országos adataira ld. Konek 1879. 16. p. Az országos statisztika is megkülönbözteti a „büntelen” (15,1%) és a bizonyíték elégtelenségéből felmentetteket (16,4%). Szegeden a delegált bíróságok nem találtak „büntelen” személyt, így az országos átlag tekintetében a kétféle összeadható, hiszen itt nem a felmentés jogcíme voltunk kíváncsiak.

⁵² Szegedi Híradó 1873. április 25.

⁵³ Pauler I. 288–292. pp.

⁵⁴ Konek 1875. 21. p.

Varga Zsuzsanna:

Hatalom, büntetőjog és termelőszövetkezetek Magyarországon az 1970-es években

Az 1970-es évtized a közvélekedésben, sőt helyenként a szakirodalomban is úgy jelenik meg, mint a „kádári aranykor,” amely sokak emlékeztében őrződött meg a biztonság, kiszámíthatóság, relatív anyagi jólét időszakaként. A kutatási lehetőségek rendszerváltás utáni kibővülésével megkezdődhetett ezen időszak árnyaltabb, mélyrehatóbb elemzése is. Számomra épp a hatvanas évekre vonatkozó kutatásaim nyomán az vált a legrejtélyesebb kérdéssé, hogy miközben a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek a fogyasztás korabeli felfutásában, a lakossági életszínvonal javulásában meghatározó szerepe volt, mégis e sikerágazat „ellen” a 70-es évek első felében sokrétű támadás bontakozott ki. A mezőgazdasági tsz-eket egyre több közgazdasági, adminisztratív szigorítás érintette, majd a vezetőik ellen bírósági eljárások indultak.

A hetvenes évek elején kialakuló feszültségek azért is szembetűnők, mert a hatvanas évek folyamán egészen más jellegű folyamat jellemezte a hatalom és az agrártársadalom viszonyát. 1961-ben befejeződött ugyan a kollektivizálás, de a mezőgazdaság teljesítménye még évekig nem volt megfelelő, élelmiszerimportra szorult az ország. A MSZMP vezetése az 1956 után felvállalt élet-színvonal-politika miatt kényszerhelyzetbe került. A mezőgazdasági ártermelés növeléséhez – elegendő gépésítés, beruházás híján – szüksége volt a magyar parasztság szorgalmára, csakúgy, mint a háztáji gazdaságban található termelési eszközökre, épületekre. A hata-

lom engedményekre kényszerült: kénytelen volt eltérni az alulról jövő termelőszövetkezeti kezdeményezéseket, amelyek a több és jobb minőségű termelésben tették érdekeltté a tsz-tagságot. Mivel ezek az érdekeltségi megoldások több ponton ütköztek a sztálini kolhoz-formával, a hatalom csak a gyakorlatban tűrte el őket. Legalizálásukra csak a gazdasági reform előkészítése során, 1966–1967-ben került sor.

A hatalom és a tsz-ek között az 1960-as évtizedben domináló érdekegyeztetést, sajátos „párbeszédet,” a 70-es évek elejétől a konfrontálódás váltotta fel. A tsz-ek elleni támadás abba a szélesebb folyamatba illeszkedett, amely a gazdasági reform 1972-es lefékeződéséhez, és a párt vezetésén belül a dogmatikus erők megerősödéséhez vezetett. A hetvenes évek eleji politikai, gazdaságpolitikai félfordulat számos vonatkozását feltárta már a szakirodalom.¹ Ugyanakkor a hatalom és az agrártársadalom közötti viszonyban beállt fordulatról eddig még nem született történelmi feldolgozás.

Különösen igaz ez a tsz-vezetők ellen irányuló rendőrségi, bírósági eljárásokra, hiszen 1989 előtt nem voltak hozzáférhetőek a források. A 90-es években a levéltárak megnyílásával a téma kutatására is megteremtődtek a feltételek. A jelen tanulmányban arra vállalkozik a szerző, hogy összefoglalást adjon arról az irracionális folyamatról, amely sikeres tsz-vezetők tortúrájához vezetett. Az „elnök-pereket”² a mezőgazdasági termelőszövetkezetek ellen, a 70-es évek elején kibontakozó offenzíva folyamatába illesztve mutatom be. A tanulmány első részében áttekintem, hogy milyen szinterei voltak e támadásnak, azaz hogyan jelentkezett a tsz-ek elleni kampány az ideológia, az adminisztratív intézkedések, a közgazdasági szabályozók terén. A második részben pedig a politikai indíttatású persorozat jellegzetességeire koncentrálok. Mindennek nyomán követése egy interdiszciplináris vizsgálat keretében valósítható meg, ahol a történelmi módszerek mellett hasznosulnak a közgazdasági, a szociológiai és a jogi megközelítés szempontjai is.

A TSZ-ELLENES TÁMADÁS IDEOLÓGIAI, GAZDASÁGI ÉS ADMINISZTRATÍV DIMENZIÓI

A szakirodalomban általánossá vált az a felfogás, amely az 1968-as gazdasági reform lefékeződését 1972 végére, a tsz-ek elleni kampányt pedig az 1973–1978 közötti időszakra teszi. Ezzel szemben a levéltári kutatásaim azt bizonyítják, hogy mindkét folyamat már korábban megindult, azonban a lefékeződésre utaló jelek sok esetben rejtve maradtak.

Az 1972-es politikai irányváltás fontos előzményei már 1970-ben megragadhatók. Jó példa erre az 1970 novemberében megtartott X. pártkongresszus, ahol Kádár János, az MSZMP első titkára beszámolójában már a következőre helyezte a hangsúlyt: „Aki politikai síkon intézkedik, az számoljon döntéseinek gazdasági hatásával, aki viszont gazdasági kérdésekben dönt, mérlegelje a politikai körülményeket. *A közgazdasági szemlélet érvényesítése azonban nem teheti kétséggé azt a marxista alapelvet, hogy a politika az elsődleges.*”³ (Kiemelés tőlem V. Zs.)

A kongresszusi felszólalásokat, valamint a PB-, KB-üléseken lezajlott vitákat tanulmányozva rekonstruálható, hogy milyen csoportokból tevődött össze a reformellenes erők hazai tábor. Az ötvenes–hatvanas évek folyamán a nehézipar-fejlesztés primátusa miatt ez az ágazat kapta a legtöbb beruházást.⁴ A vas- és acélkohászat, gépipar stb. hatalmas üzemei kivételezett helyzetbe kerültek, és ezzel együtt a nagyvállalatok vezetőiből egy erős lobby-csoport alakult ki. A nehézipari-lobby arra az ideológiai axiómára is támaszkodott, hogy a szocializmus építésében a munkásosztályt illeti a vezető szerep. Mindez előjogokat biztosított nekik nemcsak a források megszerzésében, hanem valamennyi hatalmi döntésben.

A nehézipari lobby mellett támogatóan lépett fel a szakszervezeti-vezérkar, a központi tervezési apparátus, valamint a központi és megyei gazdaságpolitikai pártapparátus nem szakember része. A reformellenes erők táborának élén Biszku Béla, Komócsin Zoltán és Gáspár Sándor állt.⁵

A reform lefékeződésének okait kutató szerzők eddig arra helyezték a hangsúlyt, hogy a folyamatos szubvenciók által elkényelmesített nagyipari vállalatok az új gazdasági mechanizmus bevezetésével veszélyeztetve érezték addigi kiváltságait. A kutatásaim alapján azonban úgy vélem, hogy a nagyvállalati vezetők viszonya a reformhoz kezdetben nem volt negatív. Ezt egyrészt az támasztja alá, hogy a reform nem terjedt ki a vállalati szervezet átalakítására, másrészt pedig az állami vállalatok vezetőinek jövedelme – az 1968-ban bevezetett új nyereségrészesedési rendszer révén – gyorsan növekedett.⁶

E csoport reformellenessége csak később, 1970-től jelentkezett. Ugyanis ekkorra vált világossá számukra, hogy a reform második lépcsőjében tervezett intézkedések hogyan érintenék őket. Az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottság 1969-es döntése következtében 1970-re

elkészült a vállalati szervezet átalakításának részletes terve, sőt az év folyamán 70–80 ipari, kereskedelmi, közlekedési vállalatnál már kisebb felülvizsgálatokra is sor került.⁷ A reform második szakaszában tehát a monopolisztikus jellegű nagyvállalatok, trösztök szétbontását tervezték. Hatékonyan működő kis- és középvállalatokat akartak létrehozni. Az intézményi átalakítás terve mellett új követelmények is megfogalmazódtak: a politikai megbízhatóság mellett egyre nagyobb hangsúlyt kapott a szakértelem. Szóba került a vezető munkakörök pályázati úton történő betöltésének lehetősége is.

A nagyvállalati vezetők ellenérzését tovább fokozta, hogy 1970-től megváltozott a nyereségrészesedési rendszer. Míg 1968 óta a nyereség elérhette az éves bérük 80%-át, addig 1970-ben ez az arány 20–25%-ra csökkent.⁸ Ráadásul ez a korlátozás nem vonatkozott a szövetkezeti vezetőkre. Ez annak ellenére is zavarta az állami vállalatok vezetőit, hogy átlagosan ők még így is nagyobb jövedelemmel rendelkeztek, mint a szövetkezeti vezetők.⁹

Az ipari vállalatok vezetőit az is zavarta, hogy időközben megerősödött az agrárlobby, amely mind világosabban fogalmazta meg érdekeit. Így pl. bírálta a mezőgazdaság számára gyártott gépek, felszerelések, ipari nyersanyagok irreálisan magas árát, gyenge minőségét, valamint az agrárról túlzott nyitottságát.¹⁰ Ezek a kérdések különösen kiélezetten jelentkeztek az 1971-ben induló IV. ötéves terv előkészítése során. 1970-ben a színpalak mögött kemény harc indult a beruházási források elosztásáért.¹¹ Az ipari, nehézipari lobby sérelmezte, hogy az előző tervciklus során a mezőgazdaság minden korábbinál nagyobb mértékben (18%) részesült a beruházásokból, ezért most mindenképpen biztosítani akarták korábbi privilegizált helyzetük fenntartását.

Mivel az állampárti rendszerben az érdekek nyílt ütköztetésére nem volt lehetőség, ezért a konfliktusok az ideológia szférájában jelentkeztek. 1970-től a sajtóban megszorodtak az ideológiai viták.¹² Ezeknek két olyan fő témája volt, amelyek értelmezése éppen a reform előkészítése során módosult jelentősen. Az érdekviszonyok terén a reform bevezetésével fokozatosan teret nyert az a felfogás, hogy a szocialista társadalomnak is jellemzője az elkülönülő érdekekkel rendelkező társadalmi csoportok léte. A korábbi szocialista axióma szerint a társadalmi (az össznépi, a népgazdasági) érdekeknek kell alárendelni az egyéni, a csoport (a vállalati, tsz) érdeket. A hetvenes évek elejétől újból felerősödött a társadalmi érdek elsődlegességének hangsúlyozása. Sőt teret nyertek olyan nézetek is, hogy amennyiben az egyéni és a csoportérdeket a közösség, az ország rovására értelmezik, fel kell lépni ellenük.

Ugyancsak a visszarendeződés ideológiai előkészítését jelezte a tulajdonviszonyok körül kialakuló vita. Annak ellenére, hogy az 1968-as reform egyenrangúnak ismerte el az állami és a szövetkezeti tulajdonformákat, a sajtóban a hetvenes évek elején újrindult a vi-

ta arról, hogy vajon a szövetkezeti tulajdon egyenrangú-e az állami tulajdonnal. A szövetkezeti tulajdont főleg a háztáji gazdaságok és a melléküzemágak miatt bírálták. Mindezek a viták azért érdemelnek megkülönböztetett figyelmet, mert egy állampárti rendszerben az ideológiai axiómák módosulásából következtetni lehet a hatalmi preferenciák átrendeződésére.

Ezek az ideológiai viták valójában már a tsz-ek elleni fellépést készítették elő. A reformellenes erők az ipari munkásság érdekeire hivatkozva egyre erőteljesebben kritizálták, hogy a tsz-tagság jövedelmei egyre több helyen utolérték a munkásságét. Valóban, a hatvanas évek második felében a háztáji termelés és a tsz-melléküzemágak felfutása következtében a tsz-paraszság jövedelem-színvonala utolérte, majd 1971-re némileg el is hagyta a munkásságét.¹³ Ez a jövedelemátrendeződés azt mutatta, hogy a reform nem tervezett és nem kívánatos hatásaként megváltoztak a különböző társadalmi csoportok érdekérvényesítési lehetőségei. Legkedvezőtlenebb helyzetbe a gyáripari munkásságnak az a része került, amely városban élt és nem volt lehetősége kiegészítő jövedelemszerzésre. Ez a réteg úgy érezte, számára a reform nem hozott kedvező változást. Ráadásul az is irritálta őket, hogy a vidékről ingázó munkatársaik magasabb jövedelemre tudtak szert tenni, azáltal, hogy családjuk révén bekapcsolódtak a mezőgazdasági kistermelésbe (háztáji). A városi munkásság elégedetlenségét a nagyüzemi vezetők, területi pártszervek és az ágazati szakszervezetek felerősítették, sőt időnként dramatizálták.¹⁴

Mindez még nem lett volna elegendő a téves elleni támadáshoz, hiszen mint már erre utaltam, a mezőgazdasági termelés felfutásának mind a lakosság, mind az államháztartás is a haszonélvezője volt. Döntő jelentősége annak lett, hogy időközben a reform nemzetközi megítélése megváltozott. Az 1968. augusztusi eseményeket, a csehszlovákiai reformfolyamat fegyveres erőszakkal való leállítását követően hazánk nem egyszerűen egyedül maradt a reformmal, hanem időközben az új mechanizmus megítélése a keleti blokkban egyre kedvezőtlenebbé vált. A Szovjetunió és néhány más szocialista ország pártvezetése rendkívül veszélyesnek ítélte, hogy a magyar gazdaságban erősödik a piaci orientáció.¹⁵

Nehéz lenne pontosan rekonstruálni a kívülről jelentkező nyomás hatásmechanizmusát, de az nagyon valószínű, hogy a hazai vezetésen belül azokat az áramlatokat erősítette, amelyek kezdettől fogva ellenérzéssel viszonyultak a reformhoz. Számukra a csehszlovák példa volt a bizonyíték az efféle reformok veszélyes voltára, és egyúttal visszatérő hivatkozási alapul szolgált a bírálókhhoz.

A bírálatok tartalmába betekintést nyújt az alábbi idézet. 1972 februárjában Kádár János, az SZKP főtitkárának a hívására, Moszkvába látogatott. Erről a szigorúan titkos megbeszélésekről így tájékoztatta a Politikai Bizottság tagságát: „Az egyik tárgyalási szakaszban Brezsnyev elvtárs ... külön, és hosszadalmasan beszélt arról, hogy nagyon nyugtalanítja őt Magyarország

gazdasági helyzetének néhány negatív mutatója, és egyes jelenségek, amelyek mint tendenciák veszedelemesek. ...

Olyan folyamatot látnak, hogy ... nálunk az eszközök és a jó munkaerő növekvő része a nagyon fontos állami szektorból fokozatosan a lazább, szövetkezeti és magán szektorba megy át.

A kereseti viszonyok úgy alakulnak, hogy a lakosság viszonylag kis részének jövedelme gyorsan nő, jelentős munkás tömegeké pedig nem, vagy csekély mértékben. Az árak növekednek, és bizonyos fogyasztási cikkek csak a jókeresetűek számára elérhetőek. Ez a dolgozóknál elégedetlenséget kelt, s idővel komoly szociális, sőt politikai feszültséggé növekedhet.

A számba vett jelenségekkel kapcsolatban Brezsnyev elvtárs hangsúlyozta, hogy őt, amikor ezeket szóvá teszi nálam, kizárólag az elvtársi aggodalom vezeti. A mi reformunkról különböző vélemények vannak, de hangsúlyozza, hogy ez a mi ügyünk. A helyzetet sem tartja tragikusnak, de nyugtalanító jelenségek vannak. Arról is tud, hogy a párt, a kormány, a szakszervezetek foglalkoznak ezekkel a kérdésekkel, és javító intézkedések történtek. Úgy véli, hogy a Központi Bizottságnak még nagyobb figyelmet kellene szentelnie ezeknek. Általában a központnak, ideértve a kormányt is, a folyamatokat, s a szükséges eszközöket is jobban kézbe kellene tartania, hogy a nemkívánatos tendenciákat visszafordíthassa.”¹⁶

A különböző formákban megnyilvánuló közvetlen vagy közvetett kritikák hatására a magyar pártvezetés nem győzte hangsúlyozni, hogy nem törekszik érdemi átalakításokra, a végrehajtott reform nem hozott létre a többi szocialista országtól eltérő gazdálkodási-működési rendszert, és semmiféle „magyar modellt” nem létezik.

A reform belső ellenzéke kihasználva a külső, elsősorban Moszkva, de az NDK, Csehszlovákia és Bulgária részéről is érezhető politikai nyomást, elérte, hogy az MSZMP Központi Bizottsága 1972. november 14–15-i ülésén lefékezte az új gazdasági mechanizmust.¹⁷ Habár nem vonták vissza a gazdaságirányítási reformot, mégis a következő hónapok intézkedései arról tanúskodnak, hogy a vezetés gyakorlatilag leállította a reformfolyamatot.¹⁸

A munkásság érdekeire hivatkozva sor került az állami ipar valamint az állami kivitelező építőipar munkásainak és művezetőinek 1973. március 1-től bekövetkező béremelésére. Az újracentralizálás jegyében a legnagyobb 50 állami vállalatot közvetlenül a központi felügyelet alá helyezték. A magyar ipar koncentráltságát jól mutatja, hogy a kiemelt 50 ipari vállalat a termelés mintegy felét, s az export több mint 60 százalékát adta, és 700 ezer embert foglalkoztatott. A központi irányítás erősítésének fontos lépéseként a Minisztertanács létrehozta az Állami Tervbizottságot, amely a tervezés szerepének és hatékonyságának fokozására volt hivatott.¹⁹ Ugyancsak szimbolikus jelentőségű volt az Országos Tervhivatal hatáskörének bővítése, és elnökének miniszterelnök-helyettesi rangra emelése.

Összegzőként elmondható, hogy az 1968-ban bevezetett reform alapintézményeit – a kötelező tervutasítások megszüntetését, a vállalatok piaci orientációját és a gazdasági szabályozókkal történő irányítást – nem vonták vissza, de a bevezetett korrekciók a központosított tervezés és az állami irányítás növelésére szolgáltak. Ráadásul az ipari, nehézipari lobby nyomására olyan korlátozó intézkedéseket vezettek be, amelyek leginkább a mezőgazdasági szövetkezeti szektort sújtották.

A párt legfőbb gazdaságpolitikai testületének, az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Bizottság dokumentumainak, valamint a korabeli jogszabályok tanulmányozásával lépésről-lépésre rekonstruálható mind a közgazdasági szabályozó-rendszer szigorodása, mind pedig az adminisztratív korlátozások kiszélesedése. Ezek az intézkedések főleg a tsz-ek melléüzemágait érintették.²⁰ A tsz-ek – élve az 1967-es tsz-törvény teremtette lehetőségekkel – a szükségleteiknek, és a piac igényeinek megfelelően kiszélesítették tevékenységi körüket. Építőipari tevékenységgel, élelmiszer-feldolgozással, fuvarozással, értékesítéssel is foglalkoztak, sőt a hiánygazdasági szituációt kihasználva gépipari, könnyűipari, vegyipari tevékenységet is folytattak. Többnyire hiánycikkeket pótló termékeket állítottak elő.²¹

Az ipari lobby éppen ezeken a területeken igyekezett visszaszorítani az új konkurenseit. Eleinte a mezőgazdasági üzemek ipari tevékenységét a telephelyükre korlátozták. 1971 végén a kormány közzétett egy listát a tsz-ek számára tilos tevékenységekről, és egy másikat is azokról, amelyek csak az illetékes ágazati miniszter engedélyével voltak folytathatók.²² Különösen szigorú szabályok vonatkoztak a Budapest vonzáskörzetében lévő termelőszövetkezetekre. Az ország egész területére kiterjedő, nagy jelentőségű szigorítás volt, hogy 1972. július 31.-e után a mezőgazdasági szövetkezetek gépipari, vegyipari, továbbá könnyűipari tevékenységet csak állami vállalattal vagy intézménnyel kötött szerződés alapján folytathattak.²³

A termelőszövetkezetek a gazdálkodási környezet változását nemcsak a sorra vett adminisztratív korlátozásokból érezkelhették, hanem a fokozódó jövedelem elvonásból is. Ez a tendencia már 1970-ben megragadható. Miközben az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottsága úgy döntött, hogy 1970-ben „a mezőgazdasági ár-, adó- stb. rendszer módosítása egyenlegében sem személyi jövedelemnövelő, sem csökkentő kihatással ne járjon”, addig a tényleges jövedelemszabályozó intézkedések más képet mutattak.²⁴ Következzen néhány példa ennek alátámasztására. Csökkentették a szövetkezeti beruházások állami támogatásának részarányát.²⁵ Csökkentették a bor és gyümölcsfélék felvásárlási árát, mivel ezeket zömmel a háztáji gazdaságok állították elő. A meglévő adóterheken felül újakat is bevezettek, valamint több mint duplájára emelték a tsz-ek társadalombiztosítási járulékát. Az adót nemcsak a melléüzemágak, hanem a háztáji gazdaságok esetében is korlátozó, szankcionáló eszközként alkalmazták.

A következő években is folytatódott az adóprés.²⁶ Azokat a kiegészítő tevékenységeket, amelyeknek fejlesztését kívánatosnak tartották, adókedvezményrel

ösztönözték. Ezzel szemben más – pl. ipari jellegű – tevékenységekre az arányosnál nagyobb adót vetettek ki. Azokat a mezőgazdasági termelőszövetkezeteket pedig, ahol a gépipari, vegyipari és könnyűipari bedolgozás árbevétele meghaladta az összes árbevétel 30%-át, igen magas adósávba sorolták.²⁷

A korlátozó intézkedéseket azzal indokolták, hogy a tsz-ek kiegészítő tevékenysége eltorzítja a szövetkezetek fejlődését, elvonja a vezetők és a tagok figyelmét a mezőgazdasági termeléstől, azt elhanyagolják, tisztességtelen versenyt jelent az iparnak, ahonnan a magasabb fizetéssel elszívja a képzett munkaerőt, s az élelmiszer-feldolgozás pedig aláássa az élelmiszeripar ellátási felelősségét stb.

A TSZ-VEZETŐK ELLENI PEREK JELLEGZETESSÉGEI

A tsz-ellenes offenzíva különböző színtereinek feltárása, mint láttuk, csak interdiszciplináris megközelítéssel volt megoldható. Fokozottan igaz ez a tsz-vezetők elleni politikai indíttatású perekre, hiszen ezek kutatása során rendkívül sokféle forrást kell bevonni a vizsgálódásba. Egy-egy per anyaga önmagában is igen összetett, hiszen magában foglalja a rendőrségi, ügyészségi, és bírósági dokumentumok tömegét. A jogi dimenzió feltárása azonban nem ad teljes képet, ha ezeket a rendőrségi, bírósági ügyeket nem illesztjük be az állampárti rendszer működési mechanizmusába.

A perek előzményeit kutatva szinte minden esetben a népi ellenőrzési szervekhez jutottam el. Nem véletlenül. A népi ellenőrzés volt az egyetlen olyan szerv, amely a szövetkezet tevékenységének minden vonatkozását ellenőrizhette. Ez a helyzet 1967-ben alakult ki, mivel a gazdasági reform előkészítése során az új tsz-törvény minden korábbinál nagyobb önállóságot biztosított a tsz-eknek. Ezt követően a szövetkezetek állami felügyelete lényegesen különbözött az állami vállalatokétól, ahol az állam a tulajdonosi jogkör gyakorlója is volt egyben. A különbséget jól mutatja, hogy a tsz-ek felett az állam csak törvényességi felügyeletet gyakorolhatott, ami nem terjedhetett ki a szövetkezet gazdasági döntéseinek és tevékenységének felülvizsgálatára. Ez utóbbit csak a népi ellenőrzés tehetette meg.

A népi ellenőrzés szervezetét 1957-ben hozták létre azzal a céllal, hogy segítséget nyújtson az állami szerveknek „az állami és állampolgári fegyelem megszilárdításában, a nép vagyonának védelmében és a visszaélések leleplezésében.”²⁸ A szervezetnek csak egy kis létszámú függetlenített (fizetett) apparátusa volt, a népi ellenőrök zöme társadalmi munkában tevékenykedett, azaz nem részesült díjazásban. A népi ellenőrzési bizottságok (NEB) egy-egy vizsgálat végén kezdeményezhettek fegyelmit, kártérítési eljárást; súlyosabb esetben pedig kötelesek voltak feljelentést tenni az illetékes rendőrségnél, ill. ügyészségnél.

A népi ellenőrzési szervek járási, megyei szinten is kiépültek, és az egész szervezetet a Központi Népi

Ellenőrzési Bizottság (KNEB) fogta össze. A KNEB formailag a kormánynak, valójában a párt vezetésének volt felelős. A hatalmi ágak összefonódását az is jelzi, hogy a KNEB-üléseiben mindig részt vett a legfőbb ügyész, a területi népi ellenőrzési bizottságok ülésein pedig a területileg illetékes ügyész.

A tsz-ek politikai megítélésének változása jól nyomon követhető a népi ellenőrzési vizsgálatokban. 1970 folyamán észrevehetően megszaporodtak a termelőszövetkezeti témában indított vizsgálatok. A KNEB elnöke már 1970 elején jelezte ezt a tendenciát: „Központi kérdés az országban a rendcsinálás a tsz-eknél.”²⁹

Az alábbi felsorolás jelzi, hogy milyen témákban indultak leggyakrabban vizsgálatok: a kiegészítő tevékenység helyzete és tendenciái a tsz-ekben; a munkaerő-vándorlás mértéke, okai és gazdasági kihatása; a másodállású és mellékfoglalkozású munkaviszony és a munkaszerződés szabályszerűsége; a háztáji gazdaságok és a tsz-ek gazdasági együttműködése; a mezőgazdasági tsz-ek kooperációinak és társulásainak helyzete; a társadalmi tulajdon védelmének helyzete a mezőgazdasági tsz-ekben; a szocialista elosztás elvének érvényesülése a mezőgazdasági tsz-ekben.³⁰

A felsorolt vizsgálati témák mindegyike szerepelt a Politikai Bizottság vagy a Gazdaságpolitikai Bizottság napirendjén, ami egyértelművé teszi, hogy a legfelső politikai vezetés szintjéről jött a kezdeményezés. Természetesen az országos politikában bekövetkező fordulat végrehajtása jelentékeny területi eltérésekkel ment végbe. A népi ellenőrzés legaktívabban Szabolcs-Szatmár megyében dolgozott, amely Biszku Bélának, a reformellenes erők egyik vezetőjének volt a szűkebb pátriája. Másutt, pl. Borsod-Abaúj-Zemplénben, Nógrádban a helyi nehézipari lobby, míg Győr-Sopron megyében vagy éppen Csongrádban a dogmatikus szemléletű megyei vezetés kérésére indultak nagy számban vizsgálatok.³¹

Ezek a helyi eltérések több szempontból is figyelmet érdemelnek. Cáfolták azt a még mindig ható sztereotípiát, hogy az állampárt mindig, minden körülmények között érvényesítette a központ akaratát. Arra is figyelmeztetnek, hogy a helyi társadalomkutatás és a helyi intézményrendszer feltárása nélkül az egyébként homogénnek tekintett pártállami rendszer működése nem értelmezhető. A megyék, járások közti különbségek egyúttal rámutatnak a tsz-vezetők elleni perek fontos sajátosságára. A népi ellenőrzési vizsgálatokról készült összefoglalókból kiderült, hogy a tsz-eknél feltárt problémás jelenségek nem egyedi esetek, hanem országszerte jellemzőek voltak. Egyrészt a legtöbb helyen gondot okozott, hogy a tsz számvitele és ügyvitele nem volt megfelelően megszervezve. A népi ellenőrzési szervek azonban azt is megállapították, hogy az 1968. január 1-jén életbe lépett új számviteli rend alkalmazására a tsz-ek főkönyvelői nem voltak kellően felkészülve. Ráadásul a későbbiekben sem kaptak semmilyen központi iránymutatást a gyakorlatban felmerülő problémák megoldásához.³² Másrészt az is általános jelenségnek

bizonyult, hogy a szövetkezeti gazdálkodás dinamikus fejlődésével olyan új megoldások formálódtak ki, amelyekkel nem tudott lépést tartani a jogalkotás. Tehát a tsz-ek gazdálkodási gyakorlata számos vonatkozásban elszakadt a jogi szabályozástól. Ez az állapot jellemezte az ország legtöbb termelőszövetkezetét.

A gazdasági élet fejlődése és a jogi szabályozás közti fáziseltolódás nem számított új jelenségnek. A hatvanas években főleg abból adódott, hogy a tsz-tagság érdekeltségét biztosító helyi kezdeményezések sokban utközték a sztálini kolhoz-formával. Mivel Kádárék nyíltan nem mertek szembe fordulni a szovjet kolhoz-forma alapvető dogmáival, így ezeket a helyi megoldásokat a gyakorlatban ugyan eltűrték, majd egyre inkább támogatták is, de évekig nem legalizálták őket. Jogi megerősítésükre – mint említettük – az 1967. évi új tsz-törvénnyel került sor.

Míg ezt a problémát a 60-as években úgy oldották fel, hogy a jogi szabályozást közelítették a gazdálkodási gyakorlathoz, addig a reform megítélésének változásával, a 70-es évek elejétől ez a kettősség egyre inkább támadási felületté vált. Mint láttuk, országszerte általános jelenségekről volt szó, így tehát gyakorlatilag a helyi hatalmi tényezők hozzáállásán múlt, hogy melyik tsz esetében indítottak eljárást.

A 70-es évek elejétől a népi ellenőrzési vizsgálatok növekvő hányada fejeződött be büntető feljelentéssel.³³ A 60-as években még másfajta fegyvelmező jellegű eszközöket preferáltak a NEB-ek, így pl. fegyelmi- vagy kártérítési felelősségre vonást, szabálysértési eljárást, stb. Az is megállapítható, hogy fegyvelmező jellegű intézkedésekre döntően a megyei, járási pártbizottságok kérésére indított vizsgálatoknál került sor. Figyelmet érdemel még az a jelenség is, hogy míg korábban a népi ellenőrzés által kezdeményezett büntető feljelentések egyharmada nem jutott el a vádemelésig, addig a hetvenes évek során – az ügyészi szervek és a NEB-ek együttműködésének köszönhetően – ez a hányad minimálisra csökkent.

A népi ellenőrzési szervezet és az igazságszolgáltatás összefonódása tovább erősödött a Büntető Törvénykönyv módosítása során.³⁴ Hatályon kívül került az a korábbi rendelkezés, hogy egyes bűncselekmények csak az illetékes miniszter, illetve a KNEB elnöke feljelentésére voltak üldözhetőek. 1972. január 1-jétől kezdve a feljelentés joga ezekben a bűncselekményekben megillette a vizsgálatot lefolytató népi ellenőrzési bizottságot, illetve annak elnökét. A megyei, járási NEB-elnökök jogkörének bővülését így kommentálta a KNEB elnöke: „Elnök elvtársakon múlik, hogy ezt a jobb, élesebb fegyvert hogyan alkalmazzák, elsősorban azokkal szemben, akik súlyosan megsértik a szocialista gazdálkodás elemi szabályait, illetve egyéni anyagi érdekeiket bűnös módon a közérdek elé helyezik.”³⁵

A KNEB Elnökségéhez a helyi szervektől beérkezett havi jelentések alapján jól nyomon követhető, hogyan éltek a kezükbe adott „jobb, élesebb fegyverrel.”³⁶ Az 1972-es politikai fordulat „előszelében” a megyei kezdeményezésű vizsgálatok mellett egyre nagyobb szám-

ban kezdődtek központi témavizsgálatok is. Szembetűnő, hogy számos olyan megyében, járásban is sor került 1972-ben tsz-vizsgálatokra, ahol korábban még mutatóban sem volt ilyen.

1973-ban, a megelőző évekhez képest szembetűnően megnőtt az egyes tsz-eknél meghatározott témában indított népi ellenőrzési vizsgálatok száma. Úgy tűnik, hogy a megelőző években egész járásokra, illetve megyékre kiterjedő témavizsgálatok után, 1973-tól már főleg azokra a szövetkezetekre koncentráltak, amelyeket példa-statuálásra kiválasztottak. Kiindulópontként szolgálhatott a tsz által üzemeltetett melléküzemág (építőbrigád, húsfeldolgozó, virágüzlet, téglagyár, homok és sóderbányák stb.), csakúgy, mint az ügyiratkezelés és a pénzügyi fegyelem, a hitelgazdálkodás helyzete vagy épp a tsz vezetőinek premizálása, személygépkocsi használata és reprezentációs kiadása. Ezek után nem meglepő, hogy 1974-ben minden korábbinál magasabbra emelkedett a népi ellenőrzésnél regisztrált termelőszövetkezeti vonatkozású ügyek száma. Ez a szám 1975-ig tovább emelkedett, majd jelentősen visszaesett.³⁷ Ennek okaira később még visszatérünk.

A népi ellenőrzési vizsgálatok témái alapján lehet tipizálni a tsz-vezetők ellen indított pereket. Igen gyakori volt a melléküzemági visszaélés, az állami célú támogatás jogtalan vagy nem megfelelő felhasználása, valamint a tárolási szerződések megszegése. Sokszor előfordultak zárszámadási mérleg-, valamint okmányhamisítási és vesztegetési ügyek is.

A népi ellenőrzési vizsgálatokból arról is képet alkothatunk, hogy melyek voltak a visszatérő vádpontok a tsz-vezetők pereiben. A termelőszövetkezeti vezetőket leggyakrabban gazdasági bűncselekményekkel vádolták, amelyek megítélése 1971-ben, a Büntető Törvénykönyv módosítása során jelentősen szigorodott.

A Politikai Bizottság 1971 nyarán tárgyalta meg az igazságszolgáltatás, a bírói és az ügyészi szervezet átalakítása során követendő irányelveket.³⁸ A Büntető Törvénykönyv átdolgozása során megkülönböztetett figyelmet fordítottak a gazdasági bűncselekményekre. Módosították a pazarló gazdálkodásra, a beruházási, pénzügyi fegyelmet sértő bűntettekre és a gazdasági vesztegetésre vonatkozó rendelkezéseket. Mint már említettem, e bűncselekmények üldözését elősegítette az is, hogy hatályon kívül helyezték ama korábbi rendelkezést, miszerint bizonyos gazdasági bűncselekmények miatt büntetőeljárás csak a felügyeletet gyakorló főhatóság (pl. miniszter) feljelentése után kezdődhetett.

Mindezeket a büntetőjogi változásokat a társadalmi tulajdon fokozott védelmének szükségességével indokolták.³⁹ A társadalmi tulajdon fogalmába lényegében az állam, a szövetkezetek, a társadalmi szervezetek és egyesületek vagyona tartozott. (A hivatalos formula szerint a fogalom kiterjedt a használatukban, kezelésükben vagy rendelkezésük alatt álló idegen vagyontárgyra, ideértve más szocialista ország társadalmi tulajdonát is.)

A termelőszövetkezeti vezetőket leggyakrabban a társadalmi tulajdon elleni bűncselekményekkel (lopás, sikkasztás, csalás, hűtlen kezelés, hanyag kezelés) vá-

dolták, így hát érdemes részletesebben megismerkedni az 1972. január 1-jétől hatályba lépő, módosított Büntető Törvénykönyv (1971. évi 28. sz. törvényerejű rendelet) vonatkozó rendelkezéseivel.⁴⁰

A társadalmi tulajdon elleni bűncselekményeknél két tényező bírt különös jelentőséggel: az egyik az okozott kár nagysága, a másik pedig az, hogy az elkövető vezető pozícióban volt, vagy sem.

Az okozott kár nagysága már eleve problematikus volt, hiszen a törvény nem konkretizálta a kárösszeg alsó határát. A Legfelsőbb Bíróság állásfoglalása szerint a vagyon elleni bűncselekmények általában akkor minősültek „különösen nagy kár” szerint, ha a kár összege kétszázezer forintot, „jelentős kár” szerint pedig akkor, ha a kár összege az ötvenezer forintot meghaladta. Valójában az említett összegek csupán irányösszegeknek bizonyultak, s így a bírói gyakorlatra maradt a konkrét ügyek mérlegelése.

A bírói gyakorlat során fokozottan érvényesítették azt az irányelvet is, hogy a társadalmi tulajdon védelmének kötelessége fokozottan terhelte azokat, akik vezető, irányító, ellenőrző feladatokat töltöttek be. Éppen ezért, ha ilyen beosztású dolgozó követett el a társadalmi tulajdon rovására bűncselekményt, az súlyosabb elbírálás alá esett. Tehát nem elsősorban az okozott kár nagysága, hanem a vezetői beosztással visszaélés hatott döntően a kiszabott büntetés mértékére.

Már az eddigiekből is kiderült, hogy a gazdasági vezetőknek a társadalmi tulajdon károsító cselekményeit fokozott szigorral bírálták el.⁴¹ Ez tükröződött abban a rendelkezésben is, amely szerint a vezető akkor is felelősségre volt vonható, ha nem akadályozta meg a társadalmi tulajdon megkárosítását. A büntetőjog ezért büntetendővé tette a feljelentési kötelezettség elmulasztását. Ezt a vétséget az a személy valósította meg, aki annak ellenére, hogy tudomást szerzett a társadalmi tulajdon károsító szándékos bűncselekmény elkövetéséről, vagy ilyen bűncselekmény előkészületéről, nem tett feljelentést a hatóságnak.

A társadalmi tulajdon elleni bűncselekmények között megkülönböztetett figyelmet érdemel a hűtlen kezelés. Ezt olyan személy követhette el, akit a társadalmi tulajdonban levő vagyontárgy kezelésével bíztak meg. Tehát mindenkit, aki munkakörében társadalmi tulajdonnal, azzal gazdálkodott, felügyelt rá, egyáltalán dolgozott a társadalmi tulajdonnal, a vagyontárgy kezelőjének tekintettek. E kezelési kötelesség megszegése jelentette a bűncselekményt, de csak akkor, ha a társadalmi tulajdonban kár keletkezett. A törvényi meghatározás nemcsak azt tekintette tettesnek, aki károkozási célból szegte meg a kötelességét, hanem azt is, aki beletörődött abba, hogy a társadalmi tulajdonban kár keletkezzék.

A társadalmi tulajdon elleni bűncselekmények után fontos áttekinteni a gazdálkodás rendjét sértő bűncselekményeket is. Az itt bevezetett módosítások jellegét jól példázzák a pazarló gazdálkodásra vonatkozó rendelkezések.⁴² A pazarló gazdálkodás büntetőjogi szankcionálását azzal indokolták, hogy a szocialista termelésnek társadalmi érdekeket kell szolgálnia, s az ezen érde-

kekkel szemben álló gazdálkodást nemcsak a munkajog, hanem a büntetőjog eszközeivel is üldözni kell. Az igazságügy-miniszteri indokolás rámutatott, hogy büntetőjogi szempontból az önálló intézkedésre jogosított dolgozó akkor gazdálkodik pazarlóan, ha az ésszerű gazdálkodás követelményeit súlyosan vagy rendszeresen megszegve számottevő gazdasági hátrányt okoz.⁴³ Sem az „ésszerű gazdálkodás”, sem a „számottevő gazdasági hátrány” fogalmát nem definiálták egyértelműen, amivel tág teret hagytak a bírói szubjektívizmusnak.

Nem kevésbé relatív meghatározással találkozunk a pazarló gazdálkodás speciális esetének tekintett felelőtlen eladósodásnál. E bűncselekmény megállapítására akkor került sor, ha az elvállalt pénzügyi kötelezettségek jelentősen meghaladták a rendelkezésre álló pénzeszközöket. A felelőtlen eladósodás különös veszélyességét itt is abban jelölték meg, hogy e cselekmény közvetve sérti vagy veszélyezteti más vállalatok és egyéb szervek, végső soron pedig a népgazdaság érdekeit.⁴⁴ Ezek a példák is bizonyítják a tanulmány első részében érintett ideológiai viták jelentőségét, hiszen érvelésüket a büntetőjog is átvette.

Hasonló érvek alapján dolgozták át a népgazdaság szerveinek megtévesztésével foglalkozó rendelkezéseket is. Lényegében egy keret-szabályt hoztak létre, amely csak a megtévesztést és az ezzel okozott számottevő gazdasági hátrányt rögzítette, de nem részletezte, hogy milyen kötelezettségek megszegése esetén beszélhetünk a népgazdaság szerveinek megtévesztéséről. A kötelezettségek más jogszabályokból vagy a gazdálkodás rendjéből következtek.

Hasonlóan keretszabály rendelkezett a gazdasági ellenőrzés és adatgyűjtés akadályozásáról. A Büntető Törvénykönyv nem határozta meg, hogy milyen szervezeteknek volt joguk gazdasági, pénzügyi vagy árelenőrzést végezni, és arról sem rendelkezett, hogy a gazdálkodó szervek milyen számviteli nyilvántartások vezetésére kötelezettek. A büntetőjog csak kereteket biztosított arra, hogy a kötelezettségek elmulasztása, illetve az ellenőrzés megghiúsítása esetén biztosítva legyen a felelősségre vonás. Hasonló volt a helyzet a behúzási és pénzügyi fegyelmet sértő bűncselekmények esetében is.

A gazdálkodás rendjét sértő bűncselekmények további eseteiben is találkozunk olyan általános meghatározásokkal, amelyek bizonytalan határvonalat húztak a büntetőjogilag értékelhető, illetve a csak egyéb úton (fegyelmi, szabálysértés) vagy egyáltalán nem büntethető cselekmények között. A perek során gyakran hivatkoztak pl. a Btk. 224. §-ára, amely alapján büntetendő volt az, aki termék vagy termény a) előállítására, b) felhasználására, c) forgalmára, d) bejelentésére, e) rendelkezésre bocsátására, f) készletben tartására vagy g) kezelésére vonatkozó, jogszabályon alapuló kötelezettségét megszegte és ezzel számottevő gazdasági hátrányt okozott. Ráadásul az igazságügy-miniszteri indokolás arra is rámutatott, hogy a gazdasági hátrány nem mindig jelent pénzben mérhető kárt, gazdasági hátrány az is, ha a köteleesség megszegése kedvezőtlen hatást fejt ki a népgazdaságra.

Az idézett törvényi meghatározásokból tehát azt a következtetést lehet levonni, hogy a módosítások révén számos olyan általános meghatározás (pl. a pazarló ill. az ésszerű gazdálkodás, a számottevő gazdasági hátrány, a tisztességtelen módon elért vagy indokolatlan haszon, stb.) épült be a Büntető Törvénykönyvbe, amelyek az egyes konkrét esetek megítélését a bírói mérlegeléstől tették függővé. Maga az igazságügy-miniszter is a törvény betérjesztésekor úgy foglalt állást, hogy ezen általános kategóriák tartalmát, tehát a büntetőjogi üldözhetőség határát, a bírói gyakorlatnak kell kialakítania a szocialista közgondolkodásnak megfelelően.⁴⁵

A Büntető Törvénykönyv módosításainak elemzésével feltáruktak azok a csatornák, amelyeken keresztül a bírói szubjektívizmus, és rajta keresztül a politikai beavatkozás nagymértékben teret nyerhetett. Az igazságszolgáltatás pártirányításának mechanizmusát jól szemléltetik az ügyészek, bírók számára tartott országos és megyei értekezletek. Az itt elhangzott iránymutatások lényege fejeződik ki az alábbi, sok fórumon elhangzott mondatokban: „A jog az uralkodó osztály akarata. A jog és az erkölcs kerüljön közel egymáshoz. A jog igazodjon jobban a politikához, a párthatározatokhoz.”

Az elkövetkezőkben azt tekintem át, hogyan kapcsolódott egymáshoz a gyakorlatban a politika, a büntetőjog s annak végrehajtása.

Az eddigi kutatómunkám alapján megállapítható, hogy a tsz-vezetők elleni perek száma 70 és 100 között volt. A perek iratai sajátos forrástípust jelentenek. Kutatásuk nagy körületekintést igényel és rendkívül időigényes, mivel a bírósági ítéletek ugyan kutathatók, de a nyomozati és az ügyészégi iratok, valamint a bírósági tárgyalások jegyzőkönyveinek áttekintése már csak az érintettek, illetve családjuk hozzájárulásával lehetséges. A meghatalmazások beszerzése pedig elég bonyolult és sok időt igényel, hiszen a perek az egész ország területére kiterjedtek.

Számos olyan ügyre sikerült rábukkanni, amely a népi ellenőrzési vizsgálatról egészen a bírósági szakaszig nyomon követhető.⁴⁶ Egy-egy peranyag több ezer oldalnyi dokumentumot tartalmaz, amelyek között találhatók tanúvallomások, szembesítések, kihallgatási jegyzőkönyvek, szakértői jelentések, rendőrségi és ügyészégi összefoglalók, vádiratok, első- és másodfokú ítéletek, fellebbezések és kérvények. A periratok elemzése során nagyon fontos a szigorú forráskritika. A jegyzőkönyvekben megőrzött vallomásokat össze kell vetni egymással, mérlegelni kell a körülményeket, és a valóságtartalmukat ellenőrizni kell más források, pl. az interjúk felhasználásával. Ezek a perek azon az előfeltevésen alapultak, hogy a szövetkezeti gazdálkodás bizonyos tendenciái veszélyesek a szocializmusra, ezért ezt a gyakorlatot el kell ítélni, képviselőit meg kell büntetni. Mindezzel a megfélemlítés, és a példastatuálás volt a cél.

Ha megpróbáljuk összefoglalni, hogy milyen tsz-eknél indultak bírósági eljárások, akkor az tűnik rögtön szembe, hogy sikeres, gyakran országos hírví tsz-ekről

volt szó. Olyan gazdaságokról, amelyek jól ki tudták aknázni az új gazdasági mechanizmus lehetőségeit. A 60-as években a hatalom még nagyra értékelte a teljesítményüket, amit az is mutat, hogy a tsz-ek (csakúgy, mint az elnökeik) sorra kapták meg a legmagasabb rangú kitüntéseket. Ezeknek a szövetkezeti gazdaságoknak a vezetői vállalkozó szellemű, az újra nyitott emberek voltak. Ez a generáció vagy a kollektivizálás alatt vagy nem sokkal utána került a posztjára, tehát az ő vezetésük alatt váltak működőképes üzemmé a 60-as évek elején megszervezett tsz-ek.⁴⁷

A tsz-elnökök különleges csoportot képeztek a gazdasági vezetők rétegén belül. Őket nem kinevezték, mint pl. az állami vállalatok igazgatóit, hanem választották. Mi több, 1967 után már titkos szavazással! Az elnöki gárda tehát nagyrészt természetes szelekcióval formálódó, önálló arculatú, nagy tömegbázisú csoport volt.

A tsz-elnököknek nemcsak a járási, megyei pártvezetők felé kellett megfelelniük, hanem a tsz-tagok felé is. Ebből a szituációból számos konfliktus származott, főleg amikor az elnök a tagság érdekeit képviselve ellentmondott a helyi politikai vezetésnek. A 70-es évek elején, amikor az országos politikában megindult a tsz-ellenes offenzíva, sok helyi pártvezető érezte úgy, eljött az idő a visszavágásra. A tsz-vezetők elleni bírósági eljárások megindításában tehát nemcsak a „magas politika” játszott szerepet, hanem szerephez jutottak helyi szubjektív elemek is. Jól példázza ezt, hogy akadtak olyan járásek, ahol a helyi párttitkár hozzáállása miatt több „elnök-pert” kreáltak, mint az egész megyében.⁴⁸ A fenti okra vezethető vissza, hogy helyi szinten még a 70-es évek második felében is indultak ilyen ügyek, pedig ekkorra már megváltozott az országos politika irányvonala.

A tsz-elnökkel együtt a szakemberek (főagronómus, a főkönyvelő) is mindig a vádlottak padjára kerültek. És oda kerültek még egyszerű tsz-tagok is. A vádlottak másik jellegzetes csoportját a tsz-szel kapcsolatban álló tanácsai, bank- és állami szervek munkatársai alkották, akiket főleg a vesztegetési ügyekkel hoztak kapcsolatba. Nem meglepő tehát, hogy a perek közös jellemzője a vádlottak nagy száma. Tudunk olyan perről, ahol 19 vádlott szerepelt. Nagy számban voltak be tanúkat is, volt olyan ügy, ahol 120 tanút hallgattak ki.⁴⁹

A perbe fogott tsz-vezetők között akadtak olyanok, akik ártatlannak bizonyultak, és akadtak olyanok is, akik valóban részesei voltak gazdasági visszaéléseknek. Azonban még ezen utóbbi esetben is voltak olyan sajátosságai az eljárásnak mind a nyomozati, mind az ügyészégi, mind pedig a bírósági szakasz során, amelyek egyértelművé teszik az ügyek „konceptuális” jellegét.

Feltűnő jellegzetesség, hogy az összes perben ugyanazok a vádpontok, elsősorban a társadalmi tulajdon elleni bűncselekmények (különösen nagy kárt okozó csalás, sikkasztás, lopás, hűtlen kezelés, hanyag kezelés) szerepeltek. Amint már utaltunk rá, a gazdasági vezetők esetében ezeket a bűncselekményeket fokozott szigorral bírálták el. Ráadásul azzal, hogy a feljelentési kötelezettséget valamennyi ilyen típusú bűncselekményre ki-

terjesztették, rendkívül megkönnyítették a vádemelést. Elegendő volt egy tsz-tag vagy alkalmazott vallomása arról, hogy a tsz-elnök tudott a visszaélésekről. És ha nem tett eleget a feljelentési kötelezettségnek, maga is bűnrészesé vált.

A nyomozati iratokból rekonstruálható, hogy ilyen terhelő vallomásokat többnyire a már előzetes letartóztatásban lévő tsz-tagok tettek. Az interjúkból kiderült, hogy a rendőrségen nem alkalmaztak ugyan fizikai erőszakot, de zsarolással vagy ígéretessel hamis tanúvallomásokra bírták őket. Volt, akit azzal fenyegettek, hogy ha nem tesz terhelő vallomást, akkor előzetesben marad, vagy éppen azzal hitegették, hogy ha vall, hazaengedik a családjához. Az is célravezető volt, ha azzal zsarolták őket „a többiek már mindent elismertek.” Számos esetben az így kikényszerített terhelő vallomások alapján terjesztették ki a vádat a tsz-vezetőire. Fontos azonban hozzátenni, hogy ezeket a hamis vallomásokat gyakorta visszavonták a tárgyaláson.

Pazarló gazdálkodás, hűtlen kezelés esetén nem volt szükség a tsz-tagok közbeiktatására, hiszen ez esetben csak gazdasági vezetők lehettek az elkövetők. Viszont az előzetes letartóztatásnak itt is nagy jelentősége volt. Tudunk másfél éves, sőt négy esztendő előzetes fogva tartásról is. Az indoklás többnyire az volt, hogy a bűncselekmények fokozott társadalmi veszélyessége és a várható büntetések súlyossága miatt a vádlott szökésétől, elrejtőzésétől tartani lehet. Nos tekintettel arra, hogy közismert, esetenként országos hírével tsz-elnökökről volt szó, valószínűsíthetjük, hogy valójában nem a szökés megakadályozása volt a fő indíték. Sokkal inkább azt remélték, hogy a fogva tartás, az elszigeteltség okozta stressz, lelki feszültség hatása alatt összeroppan a gyanúsított, és beismerő vallomást tesz, amivel majd megkönnyíti az igazságszolgáltató szervek dolgát.

Erre a légkörre így emlékezett vissza a Budapest környéki, Rozmaring tsz-elnöke: „Visszatérve a kihallgatásra: kétségtelen, hogy stressz alatt tudták tartani az embert. Egy igazi bűnöző röhögött volna az egészen, de én még nem voltam ilyen helyzetben. Amint lediktálták, amit fontosnak tartottak, odatették elé, hogy írjam alá. Őszintén szólva el sem olvastam. Fizikailag nem bántottak, de a kiszolgáltatottság..., azt a légkört nem lehet visszaadni. Ezt az atmoszférateremtést nagyon jól megtanulták. Rágalom lenne, ha azt mondanám, hogy nem civilizált rendőrök. Sosem bántottak, ... De magát az atmoszférát, amit teremtenek, nem tudja az ember visszaadni. Egy gyengébb idegzetű vagy tapasztalatlanabb ember összetörik alatta, ...”⁵⁰

A letartóztatás és a tárgyalás kezdete között eltelt hosszabb időszak a vádirat összeállításának elhúzódásával magyarázható. A vádat előre meghatározott elképzelések szerint építették fel, többnyire az a szemlélet hatott, hogy a szövetkezeti gazdálkodás és ezzel együtt a paraszti jövedelmek gyors felfutása, nem történhetett „törvényes” úton. Az uralkodó politikai közhangulatot találóan jellemezte egy korabeli szociográfia szerzője: „Ha egy szövetkezetnek rosszak az eredményei, az gya-

nús, ha jó eredményeket ér el, az még gyanúsabb.”⁵¹ E prekonceptió szerint gyorsan összeállt ugyan a vád, de a bizonyítékok összeszedése már jóval lassabban haladt. Éppen ezért törekedtek arra, hogy a vádlott beismerő vallomást tegyen. Arról, hogy ennek érdekében milyen eszközöket alkalmaztak a nyomozati szakasz során, több tsz-elnök is említést tett az interjúkban. Volt, akit a kijelölt ügyvédje akart rábeszélteni a beismerő vallomásra, volt, akit a beszervezett cella-társra igyekezett rábírn.

Nemcsak a nyomozati, hanem a bírósági szakasz során is számos visszatérő jogsértésre bukkantam, így pl. mentesítő tanúkat alig-alig hívtak be. Ennél jóval nagyobb jelentősége volt annak, hogy a módosított Büntető Törvénykönyv – mint láttuk – számos olyan beavatkozási csatornát teremtett, amelyen keresztül a bírói szubjektívizmus, és ilyen módon a politikai befolyás érvényesülhetett.

A politikai irányvonal érvényesítésére az egyik legkorábbi ügyből hozok szemléletes példát. Mivel az elsőfokú bíróság még nem érzékelte teljes egészében az új „széljárást,” a Legfőbb Ügyész megtette a szükséges helyreigazítást a fellebbezésében: „Tévedett tehát a megyei bíróság, amikor a vádlottak javára enyhítő körülményként úgy értékelte, hogy cselekményeiket túlnyomórészt a termelőszövetkezeti tagság érdekében követték el. A vádlottak tevékenységének ilyen értelmezése nemcsak jogpolitikai, hanem gazdaságpolitikai is téves, hiszen nem elszigetelt jelenség a csoportérdekek tisztességtelen eszközökkel történő előtérbe helyezése.”⁵²

S hogy a legfőbb ügyész érvelése nem maradt visszhang nélkül, mutatja a Legfelsőbb Bíróság ítéletének alábbi részlete: „Az I., a II. és a III. rendű vádlottak működésük során a termelőszövetkezetet olyan módszerekkel kívánták jogosulatlan előnyökhöz juttatni, amely módszerek alkalmazása a szocialista gazdasági rendszerben elfogadhatatlan,... A termelőszövetkezet vélt vagy pillanatnyi érdekeinek a népgazdaság terhére, az irányító-ellenőrző szervek megtévesztésével történő szolgálata akkor is fokozottan veszélyes a társadalomra, ha az elkövetőket – mint jelen esetben is – elsősorban nem önös anyagi érdek motiválja.”⁵³

Az említett per azért is különleges, mert a vád tárgyát képező cselekmények idején, 1970-ben még a régi Büntető Törvénykönyv volt érvényben, amikor pedig elkezdődött az elsőfokú tárgyalás, már életbe lépett a módosított Büntető Törvénykönyv. Mint ismeretes, a büntetőjog egyik alapelve („Nullum crimen/nulla poena sine lege praevia”) a visszaható hatály tilalma. Ez annyit jelent, hogy az elkövetéskori törvényt kell alkalmazni az adott bűncselekmény elbírálása során.⁵⁴ Ez alól csak az jelent kivételt, ha az elbíráláskor olyan törvény van hatályban, amely enyhébb elbírálást tesz lehetővé. Az 1972. január 1-jével életbe lépő Btk. vonatkozó részénél éppen a szigorítás volt megfigyelhető. Ennek ellenére mégis ezt érvényesítették a bírósági eljárás során. Ennél már csak az megdöbbentőbb, hogy ezt az igazságszolgáltatás egyik képviselője se tette szóvá az eljárás során.

Az elnök-perek koncepciók elemeit kutatva nem kerülhető meg a sajtó szerepe. A korabeli sajtóban és a vezető politikusok nyilvános fellépéseiben jól megragadható a tsz-ellenes kampány. Ennek részeként számos tsz-elnököt már azelőtt lejárattak a közvélemény előtt, hogy a bűnössége bizonyítást nyert volna. Az országos napilapok (Népszabadság, Népszava, Esti Hírlap) mellett a megyei lapok is bekapcsolódtak a tsz-vezetők meghurcolásába. A számtalan lehetséges példa közül egyet idéznék. „A szövetkezet néhány alkalmazottja ... többször figyelmeztette az elnököt: ha így irányítja továbbra is a tsz-t, a vádlottak padján végzi. K. A. elnök azonban ezt nem hitte el: „A túlzott adminisztráció, a szigorú rend – mondta – gyengítené a szakmai vezetés hatékonyságát.” A termelőszövetkezetben – most már nyilvánvaló – a vesztegetés volt a hatékonyság egyik legfontosabb eszköze: sokáig virágzott a bünszövetkezet üzleti vállalkozása. A tsz vezetői, akik a vádirat szerint csaknem egymillió kárt okoztak a népgazdaságnak, most előzetes letartóztatásban várják ügyük tárgyalását.”⁵⁵ Egy megjegyzés még ide kívánczik: ez az ügy az elnök felmentésével végződött.

Az évekig húzódó ügyek jellemzője az is, hogy első fokon súlyos, többévnnyi, esetenként 10 évet is meghaladó börtönbüntetések születtek. A helyi politikai hatalomtól távolabb eső Legfelsőbb Bíróság aztán általában jelentősen enyhítette az alsóbb fokú bíróságok által kiszabott büntetéseket.⁵⁶ Előfordult, hogy a vádlottak előzetes letartóztatásban már le is töltötték azt a börtönbüntetést, amit végül a Legfelsőbb Bíróság kirótt.

Azon termelőszövetkezeti vezetők számára, akik tagjai voltak az MSZMP-nek, a felsőfokú bírósági ítélettel még nem ért véget a felelősségre vonás. A párt előtt is felelniük kellett a tetteikért. Még akkor is, ha ártatlannak bizonyultak. A párt logikája szerint ilyen esetekben is terhelte őket erkölcsi felelősség. A pártbüntetésekkel egy külön szervezet foglalkozott. Ez volt a Központi Ellenőrző Bizottság (KEB), amely a mai napig „terra incognita”-nak számít a korszak kutatói számára.

A Központi Ellenőrző Bizottság fő feladatai közé egyrészt a konkrét fegyelmi ügyek, panaszok és fellebbezések vizsgálata, másrészt pedig a pártfegyelmi munka tapasztalatainak elemzése tartozott.⁵⁷ A tapasztalatokról tájékoztatnia kellett a párt vezető szerveit. A vizsgált időszakunkban a Politikai Bizottság 1972. április 6-án tárgyalta meg a KEB összefoglaló jelentését.⁵⁸ Az elfogadott PB-határozat nyomán egyre szigorúbbá, és következetesebbé vált a pártfegyelmi eljárás; sőt bizonyos értelemben túl is szárnyalta a jogi megoldásokat.

Kutatómunkám során sikerült feltárnom hogyan működtek a „puha diktatúrában” a nyomásgyakorlás, a megfélemlítés „finomabb” eszközei. Kirajzolódott, hogy a 70-es évek elejétől megnövekedett az MSZMP KEB és a neki alárendelt fegyelmi testületek szerepe. Ellentétben az MSZMP szervezeti szabályzatával, amely szerint a Központi Ellenőrző Bizottságot a pártkongresszus választotta és annak tartozott felelősséggel, bebizonyosodott, hogy egész tevékenysége valójában a Politikai Bizottságtól függött, annak döntéseihez igazodott. Alátá-

masztja ezt, hogy miközben a KEB elnöke sem a KB-nek, sem a PB-nek nem volt tagja, mindkét testület ülésin rendszeresen részt vett.⁵⁹

A KEB tevékenysége jóval több volt, mint a párttagság erkölcsi, morális viszonyainak felügyelete. Valójában a fegyelmi büntetésekkel, a pártból való kizárással állandó fenyegetettséget teremtett. Kikényszerítette a központi döntésekhez való igazodást. Mi több: a különböző szinteken összefonódott a népi ellenőrzéssel, az ügyességgel, és közöttük az információ-áramlás kölcsönös volt. Valójában a KEB különleges szerepet játszott abban, hogy a gazdasági mechanizmussal kapcsolatos koncepció változása és különösen a mezőgazdaságot sújtó döntések a népi ellenőrzésen, ügyességen, bíróságokon keresztül érvényesüljenek.

KITEKINTÉS

A tsz-eket érintő szigorításoknak, forráselvonásnak, a tevékenységükbe való fokozott külső beavatkozásnak, az erőltetett tsz-összevonásoknak, valamint a sikeres tsz-vezetők meghurcolásának néhány év alatt megmutatkoztak a negatív hatásai. A háztáji termelés látványos csökkenése, a termelőszövetkezeti kiegészítő tevékenység visszaszorulása igen kedvezőtlenül hatott a lakosság ellátására. Mivel a Kádár-rendszer társadalmi legitimációja döntően az életszínvonal-politika teljesülésétől függött, ezért a hetvenes évek közepétől a pártvezetés kezdte visszavonni a korábbi restriktív intézkedéseket. Enyhítettek tehát a mezőgazdaságra nehezedő nyomáson. Az említett társadalompolitikai megfontolás mellett ebben nyilvánvalóan szerepet játszott már az olajválság hatása is.⁶⁰ A világpiacon árszínvonalok átrendeződése következtében, az államháztartásnak minden korábbinál nagyobb szükség volt az agrár-export devizaszerző szerepére.

A legfelső vezetés szintjén az ésszerűség és a pragmatikus politika újbóli térnyerését jelezte az MSZMP Politikai Bizottságának a háztáji gazdaságok helyzetéről és termelésük fejlesztéséről szóló 1976. februári határozata, majd az azt követő kormány- és miniszeri rendeletek sora.⁶¹ Ennél is nagyobb horderejű volt a Központi Bizottság 1978. március 15-ei ülése, amelyet teljes egészében a mezőgazdasági politika kérdéseinek szenteltek.⁶²

Jegyzetek

¹ Lásd Berend T. Iván: A magyar reform sorsfordulója az 1970-es években. (Valóság, 1988. 1. sz.); Földes György: Hatalom és mozgalom (1956–1989) (Budapest, Reform Könyvkiadó–Kossuth Könyvkiadó, 1989. 97–126. pp.); Huszár Tibor: Kádár János politikai életrajza (1957. november–1989. június) (Budapest, Szabad Tér Kiadó–Kossuth Kiadó, 2003.); Szakács Sándor: A reform kérdése és a termelés. (Agrártörténeti Szemle, 1989. 1–4. sz.); Szamuely László: Szándékok és korlátok. (Töprengés Berend T. Iván tanulmányának olvasása közben.) (Valóság, 1988. 5. sz. 34–41. pp.)
² Az egyszerűbb megfogalmazás érdekében fogom használni a szövegben ezt a kifejezést.
³ Kádár János: A szocialista Magyarorszáért. (Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1972. 342. p.)

Erről az ülésről egyetlen felszólalást szeretnék kiemelni, mégpedig a Fehér Lajosét, akinek nagy szerepe volt a szocialista mezőgazdaság magyar modelljének létrejöttében. Ő bármilyen posztot töltött is be, mindig felelősséget érzett a mezőgazdaság és az agrártársadalom sorsáért. Ez a felelősségérzet mondatta vele a következőket: „...az utóbbi öt-hat év alatt úgynevezett bűnüldöző kampány indult a szövetkezetek ellen. Számos újságcikk jelent meg lapjainkban, amelyek azt a látszatot keltették, hogy a szövetkezetek szinte táptalajjá váltak a gazdasági bűncselekmények és visszaélések számára.”⁶³ Említést tett egy vizsgálatról, amelyben az Igazságügy-minisztérium és a Belügyminisztérium, stb. képviselői a társadalmi tulajdon elleni bűncselekmények alakulását vizsgálták az 1968–1975 közötti időszakra kiterjedően.⁶⁴ A vizsgálat megállapította, hogy e bűncselekmények aránya az egész gazdaságban 20%, a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben pedig ennek fele, kb. 11% volt. Az is kiderült a vizsgálatból, hogy a tsz-ek rovására elkövetett bűncselekmények háromnegyed részét nem tagok, hanem külső személyek (pl. üzletkötő ügynökök) követték el. Fehér Lajos felszólalása végén javasolta, hogy a Központi Bizottság bízson meg egy külön bizottságot annak kivizsgálásával, hogy kik a felelősök a szövetkezetellenes kampányért, és e bizottság kezdeményezze az igazságtalanul meghurcolt szövetkezeti vezetők rehabilitálását.

Erre a felszólalásra a KB-ülés egyetlen résztvevője sem reagált. A Fehér Lajos által szorgalmazott bizottság felállítására sem került sor. Nem vizsgálta meg senki, hogy milyen anyagi veszteséget okozott a tsz-ek elleni támadás a nemzetgazdaságnak, mint ahogy azt sem, hogy milyen erkölcsi kárt okozott a koncepciók perek tortúrája a tsz-elnököknek és családjuknak, és magának az egész szövetkezeti szektornak.

Azzal a gondolattal kezdtem ezt a tanulmányt, hogy az 1970-es évtized sokak emlékezetében úgy őrződött meg, mint a biztonság, kiszámíthatóság, relatív anyagi jólét időszaka. A korábban titkosított levéltárak megnyitásával a 90-es években lehetőség teremtődött ezen időszak újragondolására. Remélem, hogy a jelen tanulmánnyal, amely egy nagyobb monográfia részét képezi, sikerült hozzájárulni nemcsak a Kádár-korszak agrártörténetének alaposabb feltárásához, hanem egyúttal az állampárti rendszer működésének árnyaltabb bemutatásához is.

⁴ Pető Iván–Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. (Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968.) (Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985. 155–156. pp., 168–169. pp., 198–199. pp.)

⁵ Ebben az időben Biszku Béla számított a pártvezetés második emberének, Komócsin Zoltán volt a külügyi KB-titkár, Gáspár Sándor a Szakszervezetek Országos Tanácsának (SZOT) volt az elnöke.

⁶ A vállalati nyereség felosztásánál három kategóriát különböztettek meg: a felsővezetők éves bérüknek maximum 80%-át; a középvezetők éves bérük maximum 50%-át; míg a munkások és alkalmazottak éves bérük maximum 15%-át kaphatták meg nyereségként. Ezáltal a felsővezetők az egy munkásra jutó részesedésnek kb. 10–12-szeresét kapták.

- ⁷ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) M-KS-288. f. 15/164. 6. e. Előterjesztés a Gazdaságpolitikai Bizottság részére a nagyvállalati szervezet továbbfejlesztéséről.
- ⁸ A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1967–1970. (A továbbiakban: Az MSZMP határozatai...) (Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1974. 373–375. p.)
- ⁹ MOL 288. f. 15/168. 6. e.: A jövedelmi színvonal és jövedelem-szóródás alakulása 1967–1969 években. (A KSH Közgazdasági Főosztály összefoglalója, 1970. július.)
- ¹⁰ Fehér Lajos számos beszédében érintette ezeket a problémákat. Lásd: Fehér Lajos: Agrár- és szövetkezeti politikánk 1965–1969. (Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1970.)
- ¹¹ Ungvárszki Ágnes: Gazdaságpolitikai ciklusok Magyarországon, 1948–1988. (Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989. 49–60. pp.)
- ¹² Ezek a viták jól nyomon követhetők a Társadalmi Szemle és a Pártélet c. folyóiratokban, valamint a Népszabadság c. napilapban.
- ¹³ A lakossági jövedelmek átrendeződésének kérdésével már 1969 óta foglalkoztak a párt vezető szervei. Lásd: MOL M-KS 288. f. 15/168. 6. e.; 188. 6. e.; 203. 6. e.; 224. 6. e.;
- ¹⁴ Jól megragadható ez a Budapesti Pártbizottság 1970–1972 közti anyagaiban, hiszen a nagyipar jelentős része a fővárosban koncentráldott. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) XXXV (1) a/3/101. 6. e.; 106. 6. e.; 107. 6. e.; 110. 6. e.; 111. 6. e.;
- ¹⁵ Földes György: Kötélhúzás felsőfokon. Kádár és Brezsnyev. In: Ki volt Kádár? (Budapest, Rubicon–Aquila-Könyvek, 2001. 109–111. pp.); Tőkés Rudolf: A kialakult forradalom. (Budapest, Kossuth Kiadó, 1998. 107–112. pp.)
- ¹⁶ MOL M-KS-288. f. 5/575. 6. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1972. február 22-én tartott üléséről.
- ¹⁷ MOL M-KS-288. f. 4/119-120. 6. e. Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1972. november 14–15-én tartott üléséről.
- ¹⁸ A reform ügye iránt elkötelezett vezető politikusok: Nyers Rezső (gazdaságpolitikai KB-titkár), Fehér Lajos (a mezőgazdaságot és belügyet felügyelő miniszterelnök-helyettes), Fock Jenő (miniszterelnök) félreállítására csak később, 1974–1975 folyamán került sor.
- ¹⁹ 1023/1973. számú minisztériumi határozat. (Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye. 1973. 425. p.)
- ²⁰ MOL M-KS 288. f. 5/563. 6. e. A KB Gazdaságpolitikai Osztály jelentése a PB részére a termelőszövetkezetek nem mezőgazdasági jellegű tevékenységéről. (1971. szeptember 3.)
- ²¹ Zsuffa Ervin: A termelőszövetkezetek kiegészítő tevékenységének továbbfejlesztése. (Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1972. 26–49. pp.)
- ²² 41/1971. (XII. 14.) sz. Korm. rendelet a szövetkezetek gazdasági tevékenységének köréről.
- ²³ 1048/1971. (XII. 14.) sz. Korm. határozat a mezőgazdasági termelőszövetkezetek nem mezőgazdasági jellegű tevékenységéről.
- ²⁴ MOL M-KS 288. f. 15/167. 6. e. Jegyzőkönyv a Gazdaságpolitikai Bizottság 1969. október 6-ai üléséről.
- ²⁵ MOL M-KS 288. f. 5/563. 6. e. Előterjesztés a Politikai Bizottság részére: Az 1972. évi népgazdasági terv és a költségvetés irányelvei. (1971. november)
- ²⁶ MOL M-KS 288. f. 5/563. 6. e. A Politikai Bizottság 1971. szeptemberi határozata a termelőszövetkezetek nem mezőgazdasági jellegű tevékenysége állami szabályozásának alapelveiről.
- ²⁷ MOL M-KS 288. f. 15/167. 6. e. 204. 6. e.; 224. 6. e.
- ²⁸ A magyar állam szervei, 1950–1970. (Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1993. 373. p.)
- ²⁹ XVII-2-a 5. tétel 9. d. Jegyzőkönyv az 1970. január 30-ai KNEB-ülésről.
- ³⁰ KNEB XVII-2-a 22. tétel I. sorozat 2. d. 1970–1977. Havi tájékoztatók a népi ellenőrzés szervei által indított téma és célvizsgálatokról.
- ³¹ Területi eltérések a KNEB Elnökségéhez beérkező havi jelentések elemzése nyomán rajzolódott ki: MOL XVII-2-a 19. tétel: Területi népi ellenőrzési bizottságok iratai.
- ³² MOL XVII-2-a KNEB 5. tétel 9. d.: Jelentés: A közös vagyon védelmének helyzete az ügyvitel, számvitel és az elszámolások területén a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. (1970. január 19.)
- ³³ MOL XVII-2-a KNEB 7. tétel I. sorozat 25. d.: Jelentés a népi ellenőrzés szervei által 1972-ben kezdeményezett fegyelmező jellegű büntetésekről. (1973. január 16.)
- ³⁴ 1971. évi 28. sz. törvényerejű rendelet. (Magyar Közlöny, 1971. 85. sz.)
- ³⁵ MOL XVII-2-a 6. tétel III. sorozat 3. d.: A megyei elnökök számára tartott értekezlet anyaga, 1971. december 14. 13–14. pp.
- ³⁶ KNEB XVII-2-a 22. tétel I. sorozat 2. d.: 1970–1977. Havi tájékoztatók a népi ellenőrzés szervei által indított téma és célvizsgálatokról.
- ³⁷ U. o.
- ³⁸ MOL M-KS 288. f. 5/522. 6. e.: Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1970. július 14.-ei üléséről.
- ³⁹ MOL M-KS 288. f. 7/386. 6. e.: A KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztály jelentése a Titkárságnak az igazságügyi jogszabályok előkészítésének állásáról.
- ⁴⁰ Magyar Közlöny, 1971. 85. sz.
- ⁴¹ Wiener A. Imre: A gazdasági vezetők büntetőjogi felelőssége. (Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1974. 17–57. pp.)
- ⁴² Erdősy Emil: A pazarló gazdálkodás az új gazdasági mechanizmus viszonyai között. (Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle, 1967. 12. sz.)
- ⁴³ Népszabadság, 1971. november 3.
- ⁴⁴ Wiener A. Imre: A pazarló gazdálkodás jogi szabályozásáról. (Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle, 1973. 12. sz.)
- ⁴⁵ Népszabadság, 1971. november 3.
- ⁴⁶ A perek legjellegzetesebb típusaira lásd: MOL XX-5-d-110/1974 (4. d.), XX-10-e-20.065/1974 (388. d.) P. J. és társai periratai; XX-5-d-114/1976 (3. d.); XX-10-e-22.649/1975-76 (465. d.) Sz. J. és társai periratai; XX-5-d-741/1974 (26. d.) Cs. F. és társai periratai; XX-5-d-1250/1977 (37. d.), XX-10-e 22.278/1977 (539. d.) G. J. és társai periratai; XX-5-d-361/1973 (5. d.), XX-5-d-143/1974 (5. d.) K.M. és társai periratai; XX-10-e-22.098/1973 (379. d.) V. K. I. és társai periratai; XX-5-d-981/1979 (29. d.) B. I. és társai periratai.
- ⁴⁷ A tsz-elnöki gárdáról bővebben lásd: Simó Tibor: A termelőszövetkezeti elnökök társadalmi mobilitása. (Budapest, Szövetkezeti Kutató Intézet, 1975.); Pünköszt Árpád: Kiválasztottak. (Budapest, Arkádia, 1988.)
- ⁴⁸ Interjú Szabó Istvánnal, 2000. május 6. Lásd még: KNEB XVII-2-a 22. tétel I. sorozat 2. d. 1970–1977. Havi tájékoztatók a népi ellenőrzés szervei által indított téma és célvizsgálatokról.
- ⁴⁹ MOL XX-10-e-22.098/1973 (379. d.) V. K. I. és társai periratai.
- ⁵⁰ Pünköszt Árpád: Vasalt ruha mángorolva. (Budapest, Műzsák, 1989. 22. p.)
- ⁵¹ Zám Tibor: Mennyit ér a tsz-elnök? In: U. ö.: Bács-Kiskunból jövek. (Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973. 185. p.)
- ⁵² MOL XX-10-e-20.065–1974 P. J. és társai periratai.
- ⁵³ MOL XX-5-d-110-1974 (4. d.) P. J. és társai periratai.
- ⁵⁴ Nagy Ferenc-Tokaji Géza: A magyar büntetőjog általános része. (Budapest, Korona Kiadó, 1998. 49–50. pp.)
- ⁵⁵ Esti Hírlap, 1976. október 26.
- ⁵⁶ MOL XX-5-d-981/1979 (29. d.) B. I. és társai periratai; XX-10-e-22.098/1973 (379. d.) V. K. I. és társai periratai; XX-5-d-1250/1977 (37. d.) G. J. és társai periratai.
- ⁵⁷ Segédkönyv a Politikai Bizottság tanulmányozásához. Szerk.: Nyíró András. (Budapest, Interart Stúdió, 1989.)
- ⁵⁸ MOL M-KS 288. f. 5/578. 6. e. A KEB állásfoglalása a pártvizsgálatok és a pártfegyelmi vizsgálatok néhány elvi és módszerbeli kérdéséről; a PB levele e tárgyban a pártszervezetekhez.
- ⁵⁹ Segédkönyv a Politikai Bizottság tanulmányozásához. Szerk.: Nyíró András. (Budapest, Interart Stúdió, 1989. 266–267. pp.)
- ⁶⁰ Földes György: Az eladósodás politikatörténete, 1957–1986. (Budapest, Maecenas Könyvkiadó, 1995. 77–109. pp.)
- ⁶¹ MOL M-KS 288. f. 5/684. 6. e.: Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1976. február 10-ei üléséről.
- ⁶² MOL M-KS 288. f. 4/154. 6. e.: Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1978. március 15-ei üléséről.
- ⁶³ MOL M-KS 288. f. 4/154. 6. e.: Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1978. március 15-ei üléséről. 95. p.
- ⁶⁴ MOL M-KS 288. f. 7/499. 6. e.: Jelentés a Titkárságnak a népgazdaságot károsító bűncselekmények tapasztalatairól.

„...Közületek hát mindenki felszólíttatik, kötelességéhez hűen járjon el és hivatalában munkálkodjon azért, hogy ez a mű sikerrel megvalósíttassék és hogy a szükségét szenvedő emberek, kik a felelősségekre vannak bízva, szorgalmassá váljanak és [a veszélyektől] teljesen megoltalmaztassanak.

És Krisztusnak ezen szegény és szükségét szenvedői irányában tanúsított gondoskodástokért az ő keze által jutalmaztatok és az ő áldása nyomán ebben és az eljövendő világban is az örök boldogságot nyeritek el”. (A Bridewell alapító leveléből)¹

A Bridewell – a javítóházak történetében –, kitüntetett figyelmet élvez már másfél évszázada, mióta a börtönügy tudományos kutatása megindult. Ez az eredetileg Londonban megnyitott szociális intézmény utóbb Anglia jellegzetes szegényház-hálózatának mintaképévé és névadójává is vált. Alapításának közvetlen oka a szegénykérdés 16. századi felbukkanása és kriminalizálódása volt a szigetországban.

ELSZEGÉNYEDÉS ÉS SZEGÉNYTÖRVÉNYHOZÁS ANGLIÁBAN

A 16. századi szegénykérdés újszerű problémaként érte Angliát. A szegénység korábbi, kezelhető és a társadalmi struktúrához igazodó fogalma mellé egy újabb, agresszív, a társadalomra komoly veszélyt jelentő, kihívásaiban új válaszokat igénylő jelenség zárkózott fel. A több forrásból táplálkozó új és minden addig ismertnél szélesebb és mélyebb elszegényedési hullám, és ennek következménye, az országutakon megjelenő csavargó- és bűnöző tömeg új társadalmi megközelítéseket igényelt.

A rózsák háborúját a Bosworth-i csatával lezáró, és VII. Henrikként (1485–1509) trónra lépő első Tudor uralkodó legfontosabb feladatának tekintette a főurak magánhadseégeinek leszerelését, az évtizedes küzdelmekben felduzzadt *zsoldos csapatok szélnek eresztését*. A munkáját veszített martalócok a túlélés legkézenfekvőbb megoldását választották: a rablást. A 15. és 16. század fordulójának legrettegettebb kóborló bandái, a volt zsoldosok fegyveres csoportjai végigfosztogatták a szigetország falvait, majd lassan elérték a városokat is. Nem kevéssé az ő megfélemezésükre bocsátották ki utóbb az ún. „véres törvénye-

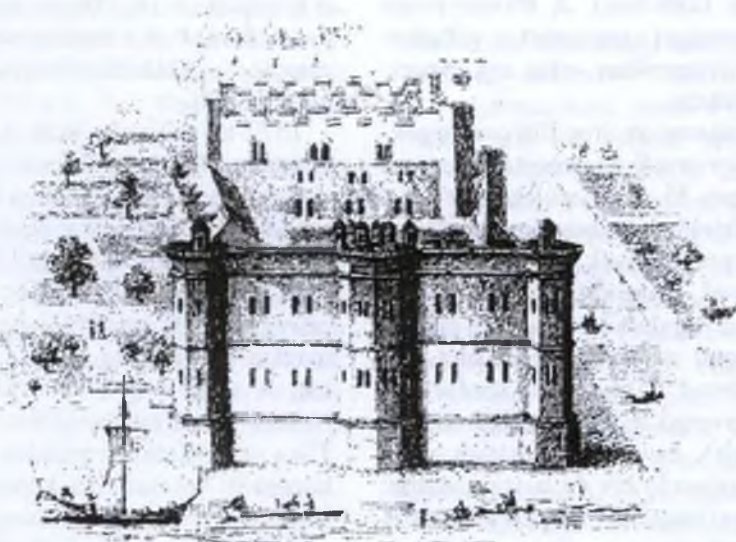
Mezey Barna:

A Bridewell-jelenség

ket”, amelyeket ugyan általában a koldusok, munkanélküliek ellen hozták, de fő célpontjuk a bűnöző munkanélküliség megfélekezése volt.²

A hagyományos történetírás által abszolutizált, a mai tudományosság véleménye szerint relatív problémát jelentő, de mindenképpen jelenlévő gond volt a mezőgazdaság termelési struktúrájának átalakulásából adódó új nincstelenség. A 15. és 16. század fordulóján Angliában a hagyományos, gabonatermelésre építő mezőgazdálkodás kereteit szétfeszítette a posztóipar által inspirált állattenyésztés elterjedése. A korábban szántóföldnek használt területek jelentős részét a földesurak nem műveltették tovább, hanem azokat a földművelésből kivonva és a juhtenyésztés szolgálatába állítva legelőként hasznosították (inclosure, elzárás, bekerítés). Mindez akkor zajlott, amikor – Angliában legkorábban – a hagyományos feudális járadékokat fölváltotta a pénzjáradék, a jobbágyok személyi kötöttségei meglazultak majd megszűntek. A jövedelem fokozása érdekében vállalkozó földbirtokosok a *közösségi földek bekerítésekor* a parasztbérlőket jogi akadályok nélkül űzheték el földjeikről és alakíthattak ki versenyképes gazdaságokat (amelyek alkalmasak voltak az „eredeti tőkefelhalmozás” folyamatának kiteljesítésére a mezőgazdaságban).³ „A régi kisparaszt, a yeoman,

ily módon az újkorban mindinkább a nagyok áldozata lett, különböző igényeit az úrföld és a közföldek használatára, a tárgyas tulajdonjog a paraszthelyről lekopasztotta, a megmaradt kicsiny földet tehát inkább eladta és bér munkássá szegődött el a birtokon vagy a városokban.”⁴ Ezek a folyamatok végső fokon a parasztság elszegényedéséhez,

jelentősnek mondható részének földönfutóvá válásához vezettek. Földnélküli, birtoktalan nincstelenek tömege került az országutakra, akik kivétel ott-honukból és megélhetésükből enyhébb esetben koldulással próbáltak megélni, egyébként bűnözésből igyekeztek megélhetésüket biztosítani.

A munkanélküliség harmadik nagy forrása a VIII. Henrik (1509–1547) által kikényszerített egyházi reformok végrehajtásának mellékágaként a *kolostorok*

felosztatásával és birtokaik gazdasági szerkezetének átalakulásával volt kapcsolatos. 1536 és 1552 között az angol egyház birtokait az állam kisajátította, annak háromnegyed részét kiárúsította, és ez a folyamat a kolostorok korábbi szolgálonépét úgyszintén az országútra vetette. A vállalkozó földbirtokosok által fölvasárolt, megszerzett korábbi kolostorbirtokok a bekerített földekhez hasonlóan átmenetileg szintén a textilipart kiszolgáló állattenyésztés szolgálatába álltak.⁵ Az egyre szélesedő munkanélküliség és elszegényedés nem csupán a mindegyre nehezebben élhető mindennapi biztonságot veszélyeztetette, de már felkelésekben, zendülésekben is megnyilvánult. 1536-ban a grace-i zárandoklat, 1549-ben a devoni (Cornwall), majd ugyanebben az évben a norfolki felkelések figyelmeztettek a kérdés kezelésének szükségességére.

A fent jelzett folyamatok hatását tetézte a népeség szaporulat is: Anglia lakossága dinamikusan növekedett, és 1500–1626 között már meg is duplázódott.⁶

A helyi és a központi hatalom egyaránt észlelte az alapvetően megváltozott viszonyokat, és viszonylag rugalmasan is reagált azokra. A törvényhozás részben az okok egy részének felszámolásával igyekezett megoldást találni, részben a következmények enyhítésével próbálkozott.

Legislatív úton kísérletezett a királyi hatalom a bekerítések korlátozásával. Tiltotta azon házak elrontását, amelyekhez legalább 20 acre föld tartozott, maximálták a tartható juhok számát, meghatározott arányt állítottak fel és szabtak meg a szántóföld és legelő között (először 1489-ben). A törvényhozói törekvés látványos vereséget szenvedett a vállalkozó birtokosok és a nyilvánvalóan velük rokonszenvező békebírák ellenállásán.

Nem vezetett több sikerre az útonálló csavargókkal szemben hozott törvények végrehajtása sem. A csavargók elleni fellépés fő eszközéül kezdetben a kor felfogásának megfelelően a büntetőjogot választották. Az ún. csavargótörvények, Edward „véres törvényhozása” szigorú kriminális szankciókkal kényszerítette (volna) a vagabund társadalmi elemeket munkára.⁷ A befogott csavargó mellkasára „V” betűt sütöttek, a „vagabond” kifejezés tükrözéseképpen (a veszedelmes csavargó, zsivány szélhámos bélyege „R” [rogue] volt), és munkakerülését valamely kereskedőnél letöltendő két év rossz koszt, kemény rabszolgasággal büntették. Ha ezt a büntetést megtörve, gazdájától elcsavargott, vagy 14 napnál hosszabb ideig távol maradt, homlokán S betűvel („slave”) bélyegezték meg és életfogytiglani rabszolgaságra ítélték. Második szökés esetén: kivégzés volt jutalma.⁸ Azonban sem a fülük levágásával, sem a harmadszorra hallállal fenyegető rendelkezések (1536) nem voltak képesek rövid távon felszámolni a hullámzó lakosság bűnözését.

A törvényhozás érzekelte a szegénység differenciált voltát, így a munkanélküliséggel sújtott, földjé-

től fosztott parasztság és szolgálonép más jellegű problémáját. Érzekelte, de eltérő válaszokat nem igen tudott adni. A kolduláson kapott munkanélkülit szintén büntetőjogi eszközökkel (korbácsolással, fogsággal, rabszolgasággal) kényszerítette (volna) munkára, mint a fegyveres útonállót (1547, 1572).⁹ Az egymást követő uralkodók mindegyikénél láthatóan egyazon cél érvényesült. A világos kettős cél VII. Henrik, VIII. Henrik, majd VI. Edward alatt: szervezetté és tömegessé vált a koldus- és csavargóvilág elleni energikus fellépés és a csavargómozgalmak letörése, a csavargók *megbüntetése* egyfelől, a valódi szükséglet szenvedők lehetséges szervezett *segélyezésének* megoldása másfelől.

Persze, miként a kontinensen, a szigetországban is égető kérdéssé vált a szegénygondozás feladatkörének kiterjedése, ezzel összefüggésben a szociális gondoskodás szervezetté tétele, szabályozása, röviden a szegényügy rendezése. Az angol jogtörténelemben régi hagyományai voltak a szegénygondozás szervezésének. Már a 14. században kezdetét vette a szegénytörvényhozás, amit fel- és megerősített a nagy pestis (1349). A külső és belső háborúk csak fokozták a nyomást, majd a jobbágyság felszabadulása miatt megváltozott szociális viszonyok problémái keltették föl a törvényhozás figyelmét. A hagyományos lakóközösségi szolidaritás, illetve az egyházi karitatív tevékenység keretében a 15–16. században azonban már nem tudták kezelni a szegényügyet. Új megoldásokat kellett keresni, amelyek a szegénygondozás, a munkával ellátás, a szegények gyermekeinek szakmára taníttatása terepére is kiterjedt. A 16. századi angol törvényhozásban tapasztalható volt a kontinensen már régebb óta alkalmazott megkülönböztetés is az idegen és a saját szegény között.

1572-től egymás után láttak napvilágot a szegénygondozási törvények, amelyek fő megoldása volt a helyi közigazgatásra telepített egyházközségi szegénygondozás. Az egyházközségi szegénygondozás keretében szervezett közösségi adományozás folyt. Az egyházgondok és a négy választott „szegénygondozó” gyűjtötte be a kezdetben önkéntes, majd a szegénység szélesedtével való adományokat. A mind nagyobb terhet jelentő szegénységfinanszírozás a közösségeket bezárkózásra szorította. Tilos volt az alamizsnaadás, a segélyt a szegények a közösség szervezetén keresztül érhatték el. Ennél fogva a falvak, egyházközségek éppen elegendőnek tartották saját szegényeik eltartását, az idegen kérégetőket, csavargó koldusokat bűnözőként kezelve kikorbácsolták a helységből, és hazatoloncolták (ha fellelhető volt származási helyük). A szegénygondozás ilyen szervezése kifejezetten ellene hatott a szűkölködő családok befogadásának: a közösségek nem fogadtak be újabb eltartandó famíliákat. A helyi hatóságok így váltak szívélyes végrehajtóivá a központi, csavargóellenes intézkedéseknek, üldözőivé a kóborló „hullámzó lakosságnak”. Így vál-

laltak inkább menhelylétesítést (a saját) nyomorékok, munkanélküliek, aggastyánok számára, mint hogy rettegjenek az országutak csavargótokegkeitől.¹⁰

A BRIDEWELL PLACE

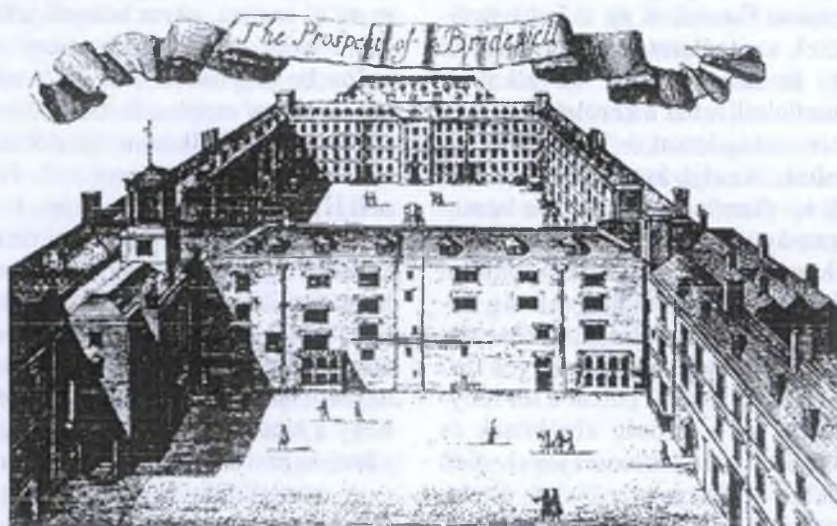
A fővárosban élő, szűkséget szenvedők megtámogatására elsőként tett javaslatot Ridley, London püspöke, meghozzá szegénygondozó intézetek alapítása formájában. Indítványa szerint Londonnak legalább három intézetre lenne szüksége: egy a szegény gyermekek nevelőintézeteként (melyet ő a Christusspítalban [a szürke testvérek kolostorában] képzelt el), másik a nyomorékok és betegek ellátására (talán a St. Thomasspítalban és a St. Bartomaespítalban) és végül egy harmadik a koldusok és csavargók számára.

A munkanélküli csavargók elhelyezésének, foglalkoztatásának és munkába állításának céljaira ajánlotta fel a király egyik kastélyát, a St. Bride's Well (Bridewell) placet,¹¹ amelyet London városának ajándékozott.¹² Az intézet alapító okirata meghatározta a létesítés főbb céljait. „Tekintve, hogy a legkiválóbb és nagyrabecsült hercegek, a mi legutóbbi szuverén uraink, VIII. Henrik és VI. Edward királyok bőkezű nagyvonalúságukkal és jóságos szeretetükkel ezen város szegényeinek megsegítésére és támogatására kibocsátott kiváltságlevelük által adták, és az ünnepélyes megállapodás okmányával megerősítették mind maguk mind utódaik által megvalósítandóként nevezve, nevezett város önjogú és közönséges polgárainak (céljára) négy különböző ispotály, vagyis VIII. Henrik király által az úgynevezett Bartholomew the Little ispotály, s VI. Edward által másik három ispotály, az úgynevezett Christ's hospital, a Bridewell place és a St Thomas hospital, csak úgy mint néhány földterület és lakás, javára és ellátására az olyan szegényeknek, akik ott segítségére lelhetnek, átadottak. És királyi felségjoguk által az önjogú és közönséges polgárok fölött a jobb ellenőrzés céljából és mások fölött is, akiket a kiváltságlevelben nevezett dolgok érintenek, hatáskört és hatalmat adnak, vezetők és tisztek kiválogatására és keresésére, és ugyancsak megfelelő és segítő parancsoknak a jó rend érdekében történő kiadására. Ezen szabadságlevelél ereje által mi, a meg-

nevezett teljes korúakra és közönséges polgárookra ezeket a szabályokat és parancsokat az itt következő formában és módon kibocsátottuk és rendeltük.”¹³ Vagyis a legáltalánosabb megfogalmazásban egyfelől szegénygondozási céllal alapították az intézetet, a benne segítségre találó szegényeknek „javára és ellátására,” másfelől egy utóbb megvilágított kifejezés, „a jó rend érdekében,” amelynek egyik eleme a „polgárok fölött a jobb ellenőrzés” megvalósítása. „...mert ezen igen ajánlatos és figyelemreméltó politika által a csavargás, mely mindenféle erény ellensége, visszaszoríttatik, és kiperzseltetik...”¹⁴

Az 1555-ben alapított és 1557-ben megnyitott intézet jellegét a korabeli szóhasználatból nehezen lehet csak kibontani.

Az egyes szerzőknél használt elnevezések szerint a Bridewell szerepelt mint do-logház, Workhouse (Stow), mint ispotály, kórház, Hospital (Nort-houk), illetve börtönként, Prisonként is (Howard).¹⁵ A House of occupation (foglalkoztató ház) mellett

1575-től megjelent javítóház, „a House of correction” meghatározás is.¹⁶ Ebből a vegyes terminológiából (is) eredt az a vita, amely a Bridewell funkciója környékén támadt. Ugyanis kétségtelen tény, hogy utóbb a büntető intézetek elfogadott közös meghatározásává vált a Briedwell megnevezéssel¹⁷: a londoni mintájára később Anglia-szerte épülő ilyen típusú intézeteket szintén bridewelleknek hívták.¹⁸ John Howardnál már egyenesen a fegyintézet szinonímája a Bridewell.¹⁹ Nem céltalan tehát az alapító dokumentum segítségével szemügyre venni, kik kerültek be és milyen módon a házba.

A rendelkezések szerint a Házban „a szűkölködő és csavargó koldusoknak gyenge utódai erőnyesen felneveltetnek; számos beteg, sérült és szerencsétlen ember ellátatik és elszállásoltatik, betegségéből gyógyíttatik; a durva és erőszakos szolgálók a szükséges munkára való szoktatás által megtörtetnek.”²⁰ A Bridewell lakói tehát csavargó koldusok, betegek, rokkantak, segítségre szoruló fiatalok, erőszakos szolganép és munkakerülők voltak. Az alapító dokumentum hallgat a kriminális elemekről, szó sem esik bűnelkövetők elzárásáról, fogva tartásáról. A csavargás, koldulás, erőszakosság elleni fellépés rendészeti karaktert kölcsönzött az intézetnek, amint arról a bekerülés módjáról a felügyelőknek szóló előírások is tanúskodnak. „Feladatokat, hogy naponta s amennyire az alkalom megköveteli, ebben

az ispotályban [Hospital] a pénztáros és ennek az ispotálynak a vezetése előtt megjelenjének, az ilyen fajta szolgálat teljesítésére készen és akarva; nevezett Pénztáros és a vezetőség vagy közülük valaki által kiadott parancsok, a tisztviselők egyikének vagy a vezetés távollétében más választott tisztek eligazítása szerint.

Látogassatok meg minden nap minden egyes kerületet, melyek ellenőrző útvonalaitok számára kijelöltettek, és ezeket a kerületeket tisztítsátok meg a koldusoktól és mindenféle csavargó népségtől, és az ott talált ilyenfélét elűzzétek el vagy hozzátok a Bridewellbe. Hasonlóképpen jelenjétek meg, a régi szokásoknak megfelelően a polgármester előtt a Guildhallban, a Session Houseban és a Bridewellben és ott teljesítétek szolgálatokat, ahogyan az megparancsoltatott, és ahogyan azt az alkalom megkívánja.”²¹ A bentlakók tehát a kerületi felügyelők által az utcáról összefogdosott és beutalt koldusok és csavargók voltak. Az eljárás tisztán rendészeti, sem a felügyelők tevékenységének, sem a beutalásnak nincsenek igazságügyi vonatkozásai.

A felügyelők jellegzetes alakjai voltak a londoni utcáknak. „Fenyítő pálcákat tartásuk mindig kezükben, viseljétek kék egyenruhátokat, kivéve, ha számotokra mást engedélyeztek. Minden egyes törvényszéki napon a nevezett fenyítő pálcát a törvényszék épületében adjátok át a bíróság elnökének és miután a tárgyalás lezárult, azokat ismét jogszerűen magatokhoz vehetitek, s azokat a vezető csak általatok okozott jogsértés vagy a kötelezettségek megsértése miatt tarthatja vissza. Mindezeket a dolgokat teljesítétek legvégső erőtökig, miként azokat a parancsokat is, melyek alább írva itt következnek és minden más jó utasítást, amelyeket fentieknek megfelelően a város jóléte érdekében kibocsáttatni szükséges, s melyek igénylik, hogy rájuk figyeljétek és megőrizzék. És ne törődjétek más ember dolgaival, de ha a tisztek közül valakit jogtalanságon értek, tájékoztassátok arról a vezetőt és a továbbiakban ne avatkozzatok az ügybe.”²²

A kontinens, ahol a németalföldi javítóházak valószínűleg forradalmat indítottak el²³ a rendészeti eljárások és a büntetés-végrehajtás körében, nagy vita bontakozott ki a „modell” kapcsán arról, hogy mennyiben maradt meg a Bridewell, mint intézménytípus a szegénygondozás körében, és mennyiben kapcsolódik a büntetés-végrehajtás fejlődési vonulatához. Híppel, az eddigi legalaposabb elemzésben azon az állásponton van, hogy bár a Bridewell eszméje hatott a büntetések végrehajtására, maga az intézet klasszikusan a szegénygondozás zónájába esett. Mindvégig „szegényekről” szólnak a források, akiket itt tartanak. Semmi sem bizonyítja tehát, hogy a Bridewell „mintabörtön” lett volna,²⁴ büntető specifikálása meglehetősen nehézkes, mint azt Conrad,²⁵ Lieberwirth²⁶ és Schwind-Blau²⁷ megkísérlik. Ezt megerősíti Wolfgang Sellert is. Sellert nyomtatékosítja, hogy a Bridewell a szegényügy kezelésének

eszköze, a „thriftless poor” (elsősorban koldus- és csavargórét) elhelyezésére szolgált. A probléma elsősorban tehát nem az igazságszolgáltatás, hanem a szegénygondozás keretében jelent meg.²⁸ Ezt látszik megerősíteni a tény, hogy bár kétségkívül jutottak be (kis)kriminális elemek is a Bridewellbe, soha nem bírói ítélet alapján. A beutalás rendészeti döntéssel történt. A ház feladatául azt szabták, hogy szabadítsa meg a várost a csavargóktól.²⁹ Wolfgang Sellert csak olyan, kissé erőltetett összeköttetést lát a büntetőjog és a szegényházi jelleg között, hogy – mint mondja – „a szándékos koldulás már korábban is büntetendő cselekmény volt, elkövetői testi büntetéssel bűnhődtek.” Miután a koldulás, csavargás ellenében jött létre az új intézet, némi büntető jelleget hordozott. Viszont nem bizonyítható, hogy kezdetekkor került volna be súlyosabb bűn elkövetője a házba.³⁰ Más kérdés, hogy utóbb a Bridewell is átesett a kontinensre oly jellemző elkriminalizálódási folyamaton és valódi büntető intézménnyé vált. Feltehetően ezért kezeli Hinrich Rüping a londoni „house of correctiont,” mint „a tulajdonképpeni büntetés-végrehajtás” 16. századi fejlődésének egyik állomását.³¹ Igaz ugyan, hogy úgy látja: a londoni intézetben „munka és büntetés” által érvényesített fegyelmezés útján kívánták elérni a nevelési célt, ám azt is beismeri, hogy a rendészeti, preventív céltételezés egyértelművé tette, hogy a ház kifejezetten a lustaság és a munkakerülés elleni harc eszközeként jelenjen meg.³²

A munkáltatás a Bridewellben, mint fentebb láttuk, a szűkölködők ellátása mellett a munkakerülők szorgalmas életre nevelésének céljából az intézet fő célkitűzései közé emelkedett. Egyfelől rendelkeztek az alapítók, hogy a lusta naplopók és dologkerülők „szükséges munkára való szoktatás által” megtörtessenek, ugyanakkor igyekeztek arra is biztosítókat keresni, hogy a társadalomba visszatérők teljes értékű tagjai legyenek a társadalomnak. (A „becsületes karakter” a kontinens javítóházainak évszázadon át deklarált princípiuma volt.) Jól szemlélteti ezt a fiatakorúak gondozásáról és neveléséről szóló rendelkezés. Eszerint „Hasonlóképpen, (ha) a pénztáros (a többi vezetők legalább egyikével) ennek a háznak egyik gyermekét szolgálónak adja ki, legyen elővigyázatos tekintettel arra, kihez kerül, de főként, hogy becsületes emberként bánjanak vele és az olyanok, akik ebben a helyzetben vannak, (vagyis) a gyermekeket oltalmazza és nekik a foglalkozást, szolgálatot vagy tevékenységet tanítsák meg, hogy később a közösségnek jó tagja lehessen. Mert ha nem ilyen gondoskodásban részesülnének, a gyermekek még a szüleiknél is szegényebbek lehetnek, és hasonlóképpen rossz tagjai a közösségnek, nagy bánatára annak, aki őket naponta ebben a házban támogatja és nem tudnának közelebb kerülni ahhoz, hogy a város becsületes polgárává legyenek; s hogy ehhez (megfelelő) helyzetbe jussanak, mielőtt a gyermekek felnőtt életükbe kerülnének, meg kell őket tanítani írni, olvasni és számolni...”³³

Láthatóan megfogalmazódik az idézett részben a munkára, foglalkozásra, szakmára nevelés nagy jelentősége, a becsületes polgárrá válás lehetősége. Figyelemreméltó, hogy a fiatalokúak gondos nevelésére adott instrukciókban a veszélyt nem a kriminalizálódásban látják az alapítók, hanem az újratermelődő szegénységben. Nem büntetés, fenyítés okán rendelik tehát a munkát, hanem az elsajátított szorgalom, szakértelem társadalmi hasznossága miatt.

A bentlakók elhelyezésére szolgáló belső berendezkedés is ellentmond a büntető jellegnek. Két típusú helyiséggel rendelkezett ugyanis a Bridewell: ún. összejöveteli helyiségekkel és nagy nyitott hálótermekkel. A célja tehát sem biztonsági megfontolásokat, sem elkülönítési törekvéseket nem tükrözött, szolgálta ellenben a gondozást és a közös munkáltatást.³⁴

A KRIMINALIZÁLÓDÁS

Az angol szegénygondozásról szóló 1562-ben született törvény a szegénygondozást a helyi hatóságok kötelezettségévé tette. 1576-ban előírták, hogy a grófságok létesítsenek javítóházakat (houses of correction). Az 1600. évi szegénytörvény a munkaképes szegények lakóhelyeinek berendezési költségeit a közösségekre hárította.³⁵ Világos intézettípusok szolgálták a megjelölt célt: javítóházak és szegényházak. Pike arról ír, hogy Erzsébet regnálásának vége felé már csak igen vékony választóvonal húzódott a javítóház és szegényház között. Míg a javítóház rendészeti intézetként működött a munkakerülőkkel szemben, addig a szegényház a munkát lelteni nem képesek számára biztosított megélhetést.³⁶ A két intézet meglehetősen könnyedséggel átjárható volt. Aki nem volt munkaképtelen, azt a szegényházból egyszerűen átirányították a javítóházba. Mivel Erzsébet utasítását nem hajtották következetesen végre, I. Jakab 1609-ben újfent elrendelte, hogy minden grófság létesítsen javítóházakat, amelyek felügyeletét a békebíró lássa el. Ezzel lényegében megpecsételte a javítóházak sorsát. Az úgyszintén a békebírók rendelkezése alá rendelt börtönök száma oly kevés volt, (néhány grófság egyáltalán nem volt birtokában börtönnek) hogy a gyakorlat a javítóházak elkriminalizálása irányába hatott. A javítóházakat többfelé börtönnek kezdték használni a hatóságok.³⁷ Ennek következtében az állapotok a 17–18. századra mindkét típusban elszomorítókká váltak. A szükség összekeverte a kategóriákat, összemosta a szegénygondozási, rendészeti és büntető funkciókat, miként a kontinensen is. 1668-ban II. Károlynak már azt kellett elrendelnie, hogy dolgozni kell a javítóházban és el kell különíteni az előzetes letartóztatottaktól a súlyos bűnözőket. Vagyis a karitatív, a rendészeti és a büntető jellegű intézetek közötti mezsgyék eltűnését, a határok feloldódását regisztrálhatjuk, és ily módon a legagresszívabb típus, a büntetés-végrehajtási mo-

dell expanzióját rögzíthetjük. A megidézett rendelkezések az eredeti javítóházi eszme teljes összeomlását tanúsítják.³⁸

Ha büntetőjogi szemüvegen keresztül nézzük a londoni alapítást, a Bridewellben már a megtorlás eszközszerpe helyett a jobbítás eszméje dominált, amelyet a munka útján láttak megvalósíthatónak. Ezzel a középkori büntetőjogi módszerek (a brutális megtorlás és a véres elrettentés) tagadása is megjelent a rendészeti és büntetőjogi gondolkodásban. Az új modell nemet mondott a középkor elrettentési teóriájára, a testi- és halálbüntetések uralmára.³⁹ Mivel a javítóházak (köztük a Bridewell) elkriminalizálódása a modellt átvezette a büntetőjog terrénumába, a befolyása a büntetés-végrehajtás fejlődésére megkérdőjelezhetetlen.

A bezárás és a kényszermunkáltatás kétségkívül fenyítő jelleget kölcsönzött a Bridewell-modellnek. Nyilván ebből fakadt Jörg Arndt véleménye is, amely szerint a szabadságvesztés, mint büntetés teljes épségében első ízben a fenyítőházak (A Bridewell és az ő felfogásában ezzel egy tekintet alá eső amsterdami Rasphuis és Spinnhuis) kapcsán jelent meg az európai történetben.⁴⁰ Ezen az állásponton van Kaiser is. Mivel a fenyítőházak alapítói a fegyelmet állították a rezsím középpontjába, és mivel a végrehajtást átgondolták a nevelés és a munka szempontjából, forradalmat indítottak útjára. A munkával (munkára) nevelés a szigetországban a gazdasági kényszer (az eredeti tőkefelhalmozás folyamata), a kontinensen pedig a kálvinista munkaerkölcs értelmében született. Ez lényeges különbséggel járt, mert az angol intézetekben nem lett olyan centrális szerepe a lelki gondozásnak, mint Európa más fertályán. Amsterdamban a protestantizmus elválhatatlanná tette a munkáltatással nevelést a lelki gondozástól. Ott a vallás jelenléte, az erkölcsi gondozás messzemenő biztosító volt a sikernek. A puritán szigor kemény intézeti rendszabályokat követelt, a fegyelmezés számos intézeti elemét provokálta ki, hiszen deklarált célja volt a munkára, fegyelmezett, szabályozott életre szorítás.⁴¹ Dünkél ugyancsak a nevelés és javítás eszméinek átöröklésében látja a határt a modern és a régi között.⁴² A londoni intézetben a rendészeti praxis kikövetelte szigor uralkodott. Az alapítólevél szerint az elítélteket azért kell hasznos munkával foglalkoztatni, hogy „erkölcsi megjavulásuk után a társadalomba visszatérhessenek.”⁴³

Jó példa a fentiekre Bury intézete is (1588), amely ugyancsak a Bridewell-eszme jegyében született meg. Egyfelől ugyan az egész intézetben eluralkodott a kriminális jelleg, másfelől azonban sikerült fenntartani a kriminalizálódás idején is a nevelést, mint célt. A továbbiakban pedig alig lehetett megkülönböztetni a house of correctiont, a javítóházat a prisontól, a közönséges börtöntől.⁴⁴

Bury alapításakor a békebírói közgyűlés leszögezte, hogy „...számtalan törvény, intézkedés és el-
lenszer rendeltetett és intézményesített vala-

mennyi gazfickó, csavargó, nyakas gazember, naplopó és tekerő személyek elnyomására és megbüntetésére egyúttal a koros és tehetetlen személyek támogatására és munkához juttatására a királyságon belül, miként számtalan kötelezettségük és feladatuk között a békebíróknak is hatalom adatott a megnevezett törvények és rendelkezések alkalmankénti érvényre juttatására a mindenható Úristen dicsőségére és az állam hasznára. Mindenhol, ahol a hétköznapi tapasztalat szerint, a csavargók, naplopók, kóborlók, vad gazfickók, gazdátlan férfiak, szemérmetlen és beteges gondolkodású személyek száma undorító módon tömegesen növekszik öfelsége törvénye ellenére, nagy terhére és nyugtalanságára a közösségnek, sok nehéz és bűnös sérelmet és zavarást okozva a mindenható Úristen ellenében.

Mi, fenn említett békebírók egybegyülekezve és összetalálkozva a fenn nevezett általános gyűlésben, rendeljük ezen és a hasonló iszonyatosságok orvoslására, melyek az előbb említett századkerület határain belül támadtak vagy növekedtek, ezen dokumentumok, parancsok, dekrétumok és rendeletek által, hogy egy megfelelő Ház építtessék vagy előirányoztassék, ami javítóháznak neveztesse és ez Bury városában berendeztesse, az előbb már említett Thingoe századkerületben. És mindazon személyek, kik a törvényt megszegik vagy a két nevezett Act tartalmával ellentétesen élnek, a nevezett századkerületben vagy a határokon minden egyes békebíró jogkörénél fogva, azokat akik a századkerületben vagy a határokon laknak, ha ilyeneket elkövetnek és ez lelepleződik, megbüntesse, munkára szorítsa és a parancsoknak, óvintézkedéseknek és korlátozásoknak megfelelően kezelje őket, amiként az itt megvilágosított és elővezettetett.”⁴⁵

Vagyis a kóborlást, csavargást büntetendő cselekményként minősítő rendelet a Buryben létesítendő

javítóházat azon célból hívta életre, hogy a törvénysezőket „megbüntesse, munkára szorítsa” és „megfelelően kezelje.” A büntetés-végrehajtás és a szegénygondozás találkozási pontján megtörtént a „fertőzés.”

A Bridewell tehát, mint Anglia legrégebbi javítóháza, megelőzte a kontinens országait is. Több szerző véleménye szerint⁴⁶ azonban az időbeli előny nem jelenti azt, hogy bármiféle módon is mintául szolgált volna az európai fejlődéshez. Annak modellje az amsterdami fenyítőházban lelhető föl.⁴⁷

A textilipar hatása a földművelés és az állattenyésztés arányának megváltoztatására, és ezáltal a nincstelen paraszti lakosság szaporítására, Angliában átmeneti (igaz, évszázados) jelenség volt. A megcsökkent földművelő lakosságnak kellett ugyanis megtermelnie a teljes népesség ellátására szolgáló terményeket, és ez olyan inspiráló erővel hatott a mezőgazdálkodásra, ami viszonylag rövid távon a mezőgazdasági technika és termelési eljárások jelentős színvonal-emelkedését hozta. A másik problémát, a munkanélküli tömegek kérdését is hamarosan megoldotta a dinamikus fejlődő városi ipar, de számottevő elszívó hatással rendelkezett a flotta és a hadsereg is. A városba áramló munkaerő megélhetést talált a városokban, iparvidékeken.⁴⁸ (P. H. H. Vries pedig egyenesen megkérdőjelezi, hogy „a bekerítések valóban elűzték-e vidékről az embereket, miként azt a régebbi keletű irodalom gyakran sugallta.”)⁴⁹ Ezek a pozitív folyamatok elcsendesítették a csavargó-törvények keltette rendészeti hullámokat, a büntetés-végrehajtásban azonban visszavonhatatlanul megjelentek a munkáltatás, a nevelés, a társadalomba történő visszavezetés eszméi és technikái.

Jegyzetek

- ¹ The order of the Hospitalls, 1557, In: History of London (London, J. Northouck, 1773., 876. p.)
- ² A. L. Morton: Az angol nép története (Budapest, é. n. [1946], 172. p.)
- ³ Jean Delameau: A reneszánsz (Budapest 1997., 202. p.)
- ⁴ Hajnal István: Az újkor története (Budapest, é. n., 93. p.)
- ⁵ P. H. H. Vries: Társadalmi-gazdasági struktúrák és változások a XV–XVIII. század végéig. In: Nyugat-Európai gazdaság-és társadalomtörténet. A rurális társadalomtól a gondoskodó államig. (Budapest, 1995., 81. p.)
- ⁶ G. C. Quispel: Csoportok, társadalmi viszonyok és mentalitás Nyugat-Európában a XV. századtól a XVIII. század végéig. In: Nyugat-Európai gazdaság-és társadalomtörténet. A rurális társadalomtól a gondoskodó államig. (Budapest, 1995., 13. p.)
- ⁷ Hajdú Lajos: A hanyatló feudális állam-és jog. In: A feudális jogtípus fejlődéstörténete szerk. Révész T. Mihály), (Budapest, 1982, 193–195. pp.)
- ⁸ Rudolf von Hippel: Beiträge zur Geschichte der Freiheitsstrafe (Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft, Achtzehnter Band. Berlin, 1898 422. p.)
- ⁹ Morton i. m. 175. p.
- ¹⁰ André Maurois: Anglia története, (Budapest, é. n. 219–221. pp.)
- ¹¹ Hans- Joachim Graul: Der Stravollzugsbau einst und heute, (Düsseldorf, 1965. 27. p.)

- ¹² Hippel i. m. 424. p.
- ¹³ The order of the Hosiptalls, 1557, i. h. 874. p.
- ¹⁴ The order of the Hosiptalls, 1557, i. h. 876. p.
- ¹⁵ 6: Hippel i. m. 425. p.
- ¹⁶ Wolfgang Sellert –Hinrich Rüping: Studien - und Quellenbuch zur Geschichte der deutschen Strafrechtspflege Bd. 1. (Aalen, 1989. 256. p.)
- ¹⁷ Vö. pl. Brian Innes: The History of the Torture (London., 1998 139. p.)
- ¹⁸ Vincze Tamás (szerk.): Börtönépítész. Nevelői Szakkönyvtár 1983. 1. (Budapest, 1983. 6. p.)
- ¹⁹ Über Gefängnisse und Zuchthäuser. Ein Auszug aus dem Englischen des Willam Howard, Mitglieds der Königl. Societat der Wissenschaften in London. Mit Zusätzen und Anmerkungen und Kupfern von Gottlieb Rudolf Wilhelm Köster. (Leipzig, 1780. 124. p.)
- ²⁰ The order of the Hospitalls, 1557, 876. p.
- ²¹ The order of the Hospitalls, 1557, 876. p.
- ²² The order of the Hospitalls, 1557, 876. p.
- ²³ Erre nézve vö. Mezey Barna: Az amsterdami Rasphuis (Jog-történeti szemle 2003/1. sz. 11–18. pp.) [A szerk.]
- ²⁴ Hippel i. m. 426. p.
- ²⁵ Hermann Conrad: Deutsche Rechtsgeschichte Bd. II. (Karlsruhe, 1962. 424. p.)

- ²⁶ R(olf) Lieberwirth: Freiheitsrafe. In: Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte I. Herausgegeben von Adalbert Erler und Ekkehard Kaufmann und philologischer Mitarbeiter von Ruth Schmidt Wiegand. Mitbegründet von Wolfgang Stammler. Redaktion: Dieter Werkmüller (Berlin 1971, Bd. I. 1240. p.)
- ²⁷ Hans Dieter Schwind-Günther Blau: Strafvollzug in der Praxis Eine Einführung in die Probleme und Realitäten des Strafvollzuges und der Entlassenenhilfe (Berlin-New York, 1976. 429. p.)
- ²⁸ Sellert-Rüping i. m. 256. p.
- ²⁹ Sellert-Rüping i. m. 257. p.
- ³⁰ Sellert-Rüping i. m. 257. p.
- ³¹ Hinrich Rüping : Grundriß der Strafrechtsgeschichte, (München, 1998., 72. p.
- ³² Rüping i. m. 72. p.
- ³³ The order of the Hospitalls, 1557, i. h. 877. p.
- ³⁴ Vincze: i. m. 6. p
- ³⁵ Hippel: i. m. 427. p.
- ³⁶ Az angol állapotokról, elsősorban az Act of Settlement hatásától vö. Polányi magyar áttekintését. Polányi Károly: A nagy átalakulás. (Budapest, 1997. 99–131. pp.)
- ³⁷ Hippel i. h. 427. p.
- ³⁸ Hippel i. h. 428. p.
- ³⁹ Friedel Dünkel: Die Geschichte des Strafvollzuges als Geschichte von (vergeblichen?) Vollzugsreformen In: Driebold 1983, 25–54. pp.; Rolf Driebold (Hg.) Strafvollzug. Erfahrungen, Modelle, Alternativen (Göttingen 1983. 25. p.)
- ⁴⁰ Jörg Arndt: Strafvollzugsbau. Der Einfluß des Vollzugszieles auf den Bau von Anstalten für den Vollzug der Freiheitsstrafe (Bochum, 1981. 8. p.)
- ⁴¹ Günther Kaiser-Hans Jürgen Kerne-Heinz Schöch: Strafvollzug. Eine Einführung in die Grundlagen (Heidelberg-Karlsruhe, 1982. 11–12. pp.)
- ⁴² Dünkel i. m. 25. p.
- ⁴³ Horváth Tibor: Anglia büntetés-végrehajtásának alapvonalai. In: Balogh László-Horváth Tibor: Büntetés-végrehajtási jog I., (Budapest, 1983., 41. p.)
- ⁴⁴ Sellert-Rüping: i. h. 258. p.
- ⁴⁵ „Parancsok, szabályok és rendeletek, melyeket mi, Suffolk megye békebírái, akik általános békebírói közgyűlésre gyűltünk egybe felső királyi úrnőnk uralkodásának 31. évében, április 22-én Buryben, bocsátottunk ki, rendeltünk és jóváhagytunk a gazfickók, csavargók, kóborlók és tekerők, szemérmetlen személyek megbüntetésére és elnyomására, akik az ilyen esetekre alkotott és kibocsátott törvények ellenére kószálnak és barangolnak Thingo cum Bury, Blackborne, Thedwardstree, Cosford, Babings, Risbridge, Lackford, századkerületekben és Exninge félszázadkerületben, a nevezett Suffolk megyében.” In: The state of the Poor, (London, 1797, F. M. Eden 136. p.)
- ⁴⁶ Hippel: i. m. 429. p.
- ⁴⁷ Hippel: i. m. 242. p. és Eberhard Schmidt: Einführung in die Geschichte der deutschen Strafrechtspflege (Göttingen, 1983., 242. p.)
- ⁴⁸ Szántó György Tibor: Anglia története (Budapest, 1986. 114–115. pp.) Ugyanerről a kérdésről részletesen: Hankiss Elemér-Makkai László: Anglia az újkor küszöbén (Budapest, 1965.)
- ⁴⁹ Vries 1995, 86. p.

1. „A NEMZET JOGI ÖNTUDATA” ÉS A HÁZASSÁG VÉDELME

Az állam és az egyház közötti jogi kapcsolat modernizációja körében került sor a vallásszabadságról (1895. évi XLIII. tv.), a zsidó vallás bevett vallássá nyilvánításáról (1895. évi XLIV. tv.), az állami anyakönyvezésről (1894. évi XXXIII. tv.) és a gyermekek vallásáról (1894. évi XXXII. tv.) szóló törvények mellett 1894-ben a kötelező polgári házasságkötés (1894. évi XXXI. tv. továbbiakban Ht.)¹ bevezetésére Magyarországon. A Ht. a házassági jog polgári alapokra való helyezését valósította meg amellelt, hogy egyes anyagi jogi intézmények tekintetében magán viselte a felekezeti jogok befolyását, új, egységes eljárási jog megteremtésével pedig nem is próbálkozott. Az egyházak által különösen nagy érdeklődéssel – és fenntartással – követett jogalkotási folyamat során² rendkívül fontosnak tűnt annak vizsgálata, hogy – a Szilágyi Dezső igazságügyi miniszter által 1893. november 29-én jegyzet törvényjavaslat általános indokolásának szavait idézve – a „kötelező polgári házasságkötés milyen hatást fog gyakorolni „a nemzet jogi és erkölcsi felfogására,” és ezen belül az állami hatáskör az egyes polgárok vallási elkötelezettségét milyen módon fogja befolyásolni.

A házassági jog reformját a felekezeti „jogok sokfélesége és határozatlansága, azoknak többé-kevésbé ellenőrizhetetlen alkalmazása” mellett szükségessé tette a modern polgári állam egyik tartópillérének tekinthető azon cél is, hogy „az állami és az egyházi jogkörök a

Herger Csabáné:

A HÁZASSÁG VÉDELME ÉS ESZKÖZEI AZ 1894. ÉVI XXXI. TVC.-BEN

házasság terén” egymástól elkülönüljenek. „A javaslat abból indult ki, hogy a házasság olyan intézmény, melyben közjogi, magánjogi s erkölcsi elemek össze vannak forrva, és mint a polgári jogrendnek alapvető intézménye, e jellegét csak akképp tarthatja meg, ha létrejötténél az állam közreműködése biztosítva van.”³ Az egyházak ellenérzésével szemben a törvényelőkészítő bizottság azon a véleményen volt, hogy a Ht. hatálybalépése előtt hatályosuló felekezeti jogrendek nem jelentették „az erkölcsi érzetnek erősödését” annak ellenére, hogy „vallás-erkölcsi elemek a hitfelekezeti jogrendszerek folytán a jogi elemekkel szoros kapcsolatba jutottak,” „mert a mi a vallási tételek határozottsága folytán el is éretett, azt sok részben a jogi tételek ellentmondása és határozatlansága ismét lerontotta,” és így a nemzet erkölcsi felfogására zavarólag hatott. Különösen ingatagnak látta a házassági jogi szabályokat a ve-

MŰHELY

gyes házasságok és a felekezeti áttérések esetében, míg az egységes állami jogtól (így pl. a házasság magánjogi vonatkozásainak, a házasságok személyes jogainak és kötelezettségeinek, a házassági vagyongjognak és a házasságon alapuló öröklésnek azonos szabályozásától) *e jogterületen a jogbiztonság érvényesülését, ettől pedig „a nemzeti jogi öntudat” erősödését várta.* Az általános indokolásban kiemelten szerepelt az az elv, hogy a házassági jog területén a jogi és erkölcsi elemeket magában ebben a törvényben kell egybefoglalni. A Ht. szabályait eszerint a nemzet erkölcsi felfogásához, mint erős alaphoz igazodva kívánták megalkotni. A jogalkotó kifejezte, hogy „a vallási felfogásoknak jogosultságát, szabad fejlődését, érvényesülését” nem érinti és nem is szándékozik azokat csorbítani. Ezen túl az egységes állami házasságjogtól a nemzetiségi és vallási különbségeken túllépve a nemzeti egység megvalósulását is remélték. *A valódi nemzeti egység tényezőinek a jogi öntudatot, a történeti emléket, az erkölcsi felfogást és a kultúrát tekintették.*⁴

A Ht. szemléletmódját és a törvény egyes részintézményeit tekintve is *korának erkölcsi és társadalmi felfogásán állt, ilyen módon a házassági jog liberalizálása a jogegyenlőség biztosítását jelentette, nem pedig erkölcsi relativizálást.* A jó és a rossz etikai kategóriái a magyar liberalizmus második korszakában sem vesztették el vallás-erkölcsi, tradicionális tartalmukat. A polgári demokrácia kívánalma és ennek alapján a házassági jog polgári alapokra helyezése olyan módon történt meg, hogy a házassági kötelék – a házasság és a család intézményének társadalomban betöltött szerepéből fakadóan – különleges jogi védelem alatt állt. Az alábbi tanulmány célja e jogi védelem bemutatása, melyre az e körbe tartozó anyagi jogi és eljárásjogi szabályok felvázolásával és az 1895–1900 közötti időszakban a pécsi királyi törvényszék előtt folyamatba tett köteléki perek⁵ adatai alapján az ítélkezési gyakorlat alakulásának bemutatásával teszünk kísérletet.

2. A HÁZASSÁG VÉDELME SZOLGÁLÓ INTÉZMÉNYEK A HT. RENDSZERÉBEN ÉS AZ ELJÁRÁSJOGBAN

2.1. A HÁZASSÁGI ÉLETKÖZÖSSÉG HELYREÁLLÍTÁSÁRA KÖTELEZŐ VÉGZÉS ÉS A HIRDETÉNY KIBOCSÁTÁSA

A Ht. két fajta, a házassági kötelék védelmét szolgáló peren kívüli eljárást határozott meg, amelyeket az ágytól és asztaltól való elválasztást, illetve a bontást megelőzően kellett alkalmazni. Az életközösséget megbontó félnek a *házassági életközösség visszaállítására való kötelezését*⁶ annál a bíróságnál kellett kérni, amelyik a perre nézve illetékes volt. A kérelemben elő kellett adni és valószínűvé kellett tenni az elhagyásra és az elhagyás tartamára vonatkozó adatokat.⁷ Amennyiben a

bíróság ezeket elégségesnek találta, előzetes tárgyalás tartása, azaz az ellenfél meghallgatása nélkül,⁸ határidőtűzéssel végzést bocsátott ki. A határidőt a bíróság szabadon határozta meg az alapján, hogy a visszatérésre rendes körülmények között – azaz a távollévő fél tartózkodási helyének távolsága alapján – mennyi időt tartott szükségesnek. *A házasság felbontását csak abban az esetben lehetett kérni, ha a kiszabott határidő alatt igazolatlanul nem tett eleget a meghagyásnak az abban kötelezett fél.* Ilyen módon a Ht. a házassági köteleket – több-kevesebb sikerrel – úgy próbálta meg védelmezni, hogy az elhagyott házasságot kényszerhelyzetbe hozta: csakis az életközösség helyreállítását volt joga kérni, tekintet nélkül az adott házassági kapcsolat sajátos körülményeire, valós szándékára, illetve a tényleges helyzetre. Az 1897-ben meghozott értelmező jellegű elv szerint ez az eljárás nem volt elrendelhető abban az esetben, ha a kérvény beadásakor kétségtelen volt az a körülmény, hogy a felhívó házasság a házasságot folytatni nem akarja, és a kérvénnyel kizárólag az a célja, hogy a házasság felbontására önálló jogcímet szerezzen.⁹

K. L. József és F. Teréz „1885 május 19-én római katolikus vallás szerint Szegszárdon” (!) kötött házasságát a pécsi királyi törvényszék 1901. november 5-én bontotta fel azután, hogy az alperes nő bírói felhívással az életközösség visszaállítására lett kötelezve és ennek a felperes keresetéhez csatolt helyhatósági bizonyítvány tanúsága szerint nem tett eleget.¹⁰ Az ítéltábla fellebbezés hiányában hivatalból való felülvizsgálat során helybenhagyta ezt az ítéletet,¹¹ a Curia ugyancsak hivatalból való eljárás során úgy határozott, hogy „mindkét alsóbírói ítélet a házasság felbontását tárgyzó részében megváltoztattatik s felperes keresetével elutasítatik, s a perköltség kölcsönösen megszüntetetik.”¹² A felperes keresetének elutasítását a Curia a következőkkel indokolta: „... mert ... tanúk vallomásaival igazolást nyert alperesnek az az állítása, hogy felperes egy idegen nővel él életközösségben, amely körülmény egymagában véve elfogadható okot képez arra, hogy az alperes az életközösség visszaállítását megtagadja, de emellett az alperes által csatolt, s felperes által tőle származónak elismert, s a 7938/1898. sz. végzésnek alperes kezéhez történt kézbesítésétől számított 30 napon belül kelt levelező lapnak az a kitétele, hogy alperes levelének tartalma felperes előtt érdektelen, s hogy alperes ne verje magát költségbe, az idő a legnagyobb orvosság, – megerősíti alperesnek azt az állítását is, hogy ő a hivatkozott végzés vétele után felperessel az életközösséget vissza akarta állítani, s felperest felhívta, hogy e célból a vele együttélő nőt távolítsa el, de felperes erre nem volt hajlandó, s így az életközösség visszaállítása nem alperesen múlt.” Bár az indokolásban ez expressis verbis nem szerepel, nyilvánvaló, hogy a Curia számára a fenti tények igazolták, hogy felperes szándéka nem a házasság fenntartására, hanem – az alperes kötelezettségének való eleget tévés ellehetetlenítése által – a bontásra irányult.

Abban az esetben, ha az életközösség visszaállítására kötelező végzést az alperesnek szabályszerűen kézbesí-

tették, az alperest terhelte annak bizonyítása, hogy a felperest jogos ok miatt hagyta el.¹³ Ha a végzésben foglalt meghagyásnak az alperes nem engedelmeskedett és a keresetre kitűzött tárgyaláson nem jelent meg, a bíróság azt vélte, hogy az elhagyás jogos ok nélkül történt.¹⁴

A peren kívüli eljárások között a másodikra, azaz a *hirdetmény kibocsátására* ugyancsak a szándékos és jogos ok nélküli elhagyás esetén kerülhetett sor,¹⁵ ha az életközösséget megbontó házasság legalább egy éve ismeretlen helyen tartózkodott. A távollévő részére a bíróság ezzel egy időben ügygondnokot rendelt ki. A hirdetményt hivatalos lapban háromszor tették közzé,¹⁶ illetve a törvényszéknél nyílt helyen kifüggesztették, vagy ha a körülmények ezt szükségessé tették, külföldi hírlapban is megjelentették. Ha az abban szereplő felhívásnak a távollévő egy év alatt nem tett eleget, az elhagyott házasság felbontását kérhette. A bírói gyakorlat szerint a kereset tárgyalásához az ismeretlen helyen tartózkodó alperest hivatalos lapban egyszer közzéteendő hirdetmény útján kellett megidézni.¹⁷

E két peren kívüli eljárásra, azaz a Ht. 77. §. a, és b, pontjára alapozott bontó keresetre viszontkereset formájában nem kerülhetett sor, amíg a szintén bontásra irányuló kereset – ennek az elutasításával – végérvényes elintézés nem nyert, mivel ezt megelőzően a bontást szorgalmazó felperes az életközösség visszaállítására a megfelelő jogkövetkezmények terhe mellett sikerrel nem volt kötelezhető. Ha mégis sor került a kötelezésre, annak nem tulajdoníthatnak olyan joghatályt, mely alapján az alperes a bontást felperes hibájából szorgalmazhatta volna, mert keresetének elintézése előtt felperest sem mulasztás, sem az a vád nem terhelhette, hogy az életközösség visszaállítására kötelező felhívásnak igazolatlanul nem tett eleget.¹⁸ A 77. §-ra alapított felperesi kérelem esetében a viszontkereset vonatkozásában érvényesülő speciális szabályokat világítja meg T. Henrik felperesnek R. Erzsébet alperes ellen 1901. január 11-én 572. sz. keresetével folyamatba tett köteléki perében a Curia indokolása. Az elsőfokú bíróság felperest elutasította keresetével, alperes keresete alapján azonban a 77. § a, pontjára alapítva felbontotta a házasságot,¹⁹ majd az ítéletábrán – felperesnek csupán a perköltség tárgyában betérjesztett fellebbezését követően – az ítélet hivatalból felülvizsgált részét helybenhagyta.²⁰ Ezt követően a Curia a két alsófokú bíróság ítéletét az alábbi indokolással semmisítette meg:

„Oly esetben, midőn az egyik házasság felbontása iránt indít keresetet, alperes mindaddig amíg a kereset érdemleges elbírálást nem nyert, az 1894. évi 31. t. cz. 77. §-a alapján viszontkeresetet nem támaszthat, illetve felperes a házassági életközösség visszaállítására bíróilag nem kötelezhető. Minthogy azonban a kir. törvényszéknek felperes keresetének érdemleges elbírálása előtt felperest az életközösség visszaállítására kötelezte, és a házasságot az alperes keresete alapján bontotta fel, a kir. ítéletábrát pedig a kir. törvényszék ily helytelen eljárás alapján ítéletét helybenhagyta,

mindkét alsóbíróság oly lényeges eljárási szabályt sértett meg, mely miatt ítéletet az 1881. évi 59. t. cz. 39. § a, pontja alapján hivatalból megsemmisíteni, s úgy a kérvény, mint az arra vonatkozó kereset visszaadását elrendelni kellett. Mindkét felet elutasítani a perköltség kölcsönösen megszüntetendő.”²¹

Míg 1897-ben a Curia döntése lehetőséget adott az életközösséget megbontó félnek is az életközösség helyreállítására kötelező végzés kérelmezésére,²² a fenti példa a bírói jogalkalmazás továbbfejlődését mutatja. Az 1897-es döntés tartalmának szűkítését jelenti, hogy ezzel a jogosultsággal az életközösséget megbontó fél csak keresetben élhetett, viszontkeresetben pedig nem volt erre lehetősége.

A házasság védelmét próbálta biztosítani az az elv is, hogy ha a felek az életközösséget kölcsönös beleegyezéssel szakították is meg, bármelyikük követelhetette annak visszaállítását.²³ Ezen a ponton felmerül a kérdés, hogy a *Ht. szellemével, és a jogalkotó akaratával teljes mértékben ellenkező kölcsönös beleegyezésen alapuló bontásra sor kerülhetett-e a jogszabályi rendelkezések és a bíróság kijátszásával?* Lehetséges-e, hogy a rejtett kölcsönös beleegyezés is meghúzódott a vizsgált minta minden évében igen jelentős számot kitevő 77. § a, és b, pontjaira alapított bontások mögött? Bár természetesen az abszolút bontó okok körében is volt a bírói mérlegelésnek helye a bontó ok fennállására vonatkozóan, ha a bizonyítékok nem igazolták a bírói megérzést arra vonatkozólag, hogy a felek cselekményeire rejtett kölcsönös beleegyezés alapján, tervszerűen került sor, határozatával az életközösség visszaállítására kellett köteleznie az elhagyó házastársat. A fennmaradt ítéletek indoklásában található adatok alapján ez a feltevés nem bizonyítható, hiszen ekkor a bíróság elutasította volna a keresetet, *de nem zárható ki a rejtett kölcsönös beleegyezésen alapuló bontások előfordulása.* Mindez azt jelentette, hogy a feltételezett esetben az életközösséget megbontó és azt helyreállítani nem hajlandó házastárs felvállalta a vétkessé nyilvánítás jogkövetkezményeit.

A Ht. 77. § a, vagy b, pontjára alapított bontások relatív nagy száma miatt²⁴ a házassági kötelék védelmét szolgáló két peren kívüli eljárás jelentős szerepet töltött be az ítélkezési gyakorlatban az 1895–1900 közötti időszakban.

2.2. A BÍRÓI BÉKÉLTETÉS

A békéltetés célja a házassági kötelék fenntartását, illetve a bontások lehetőség szerinti legszűkebb körre való szűkítését célozta, éppen ezért ha a kereset alkalmas volt az idézés kibocsátására, a törvényszék hatánapot tűzött ki a *bíróság előtti békéltetésre* a házastárs által indított megtámadási perekben, a bontó perekben, valamint a váló perekben. Az erre vonatkozó gyakorlatot főként a Hsz.²⁵ tartalmazta. A békéltetésre a királyi törvényszékek tanácsulása előtt került sor,²⁶ melyen a feleknek személyesen kellett megjeleníteniük. Ha a felperes maradt távol, nem lehetett a békéltetést megtar-

tani, ha pedig az alperes, a bíróság azt vélemezte, hogy nem akar békülni. Az alperes igazolatlan távolmaradása a békülés hiányát egyértelműen megalapozta a bírói gyakorlatban. Így például B. István felperesnek L. Lúdia alperes ellen 1902 március 17-én 4293. sz. keresettel folyamatba tett köteléki perében a királyi törvényszék 1903. november 10-én a 80. § c, pontjára alapított bontó ítéletet hozott,²⁷ majd ezt követően a királyi ítélőtábla szükségesnek tartotta, hogy a hivatalból történt felülvizsgálatot követően hozott elsőfokú határozatot helyben hagyó ítélete indokolásában kiegészítse a törvényszéki érvelést a következőkkel:

„A kir. ítélőtábla az első bíróság ítéletét nem fellebbezett részében nem érinti, a házasság felbontásáról rendelkező hivatalból megvizsgált részében pedig vonatkozóan felhozott indokainál fogva és még azért is helyben hagyja, mert habár alperes az 1903. évi július hó 31-iki békéltetésre és tárgyalásra az idézést csak egy nappal előbb, vagyis július 30-án vette kézhez, és habár alperes a tanuk vallomása szerint időközben az erkölcs-telen élet folytatását megszüntette is, ezt a két körülményt a kir. ítélő tábla a per eldöntésére súllyal bírónak nem találta – mert alperesnek, dacára, hogy az idézés vétele és a tárgyalás közt csak egy nap volt, – mégis a tárgyaláson megjelenni könnyű szerrel módjában állott, egyébként is alperes az ellen, hogy ezen ... idézést későn kapta meg, a tárgyalási határidőtől az ítélet hozatalig eltelt több mint ¼ év alatt fel nem szólalt, s így már ebből is vélelem vonható arra nézve, hogy a keresetben jelzett s a tanuk által igazolt vétkes cselekményt a saját terhére jelen forgónak ismer.”²⁸

Igazolt távolmaradás esetén bármelyik fél kérhette, hogy a törvényszék új hatánapot tűzzön ki, *ami azon a szemléleten alapult, hogy a házasság fenntartása közjogi érdek*. Ha a felperes nem jelent meg és új hatánap kitűzését sem kérte, a per szünetelt.²⁹ Sikertelen békéltetés esetén egyidejűleg megidézte a bíróság a feleket, valamint a kirendelt házasságvédőt az ügy tárgyalására is. A békéltetést és a tárgyalást lehetőség szerint egy napra kellett kitűzni. Ha a felperes a keresetben helyhatósági bizonyítvánnyal igazolta, hogy az alperes tartózkodási helye ismeretlen, a törvényszék ügygondnokot rendelt ki részére a helyi ügyvédek közül, és neki kézbesítette a kereset másodpéldányát, míg magát az alperest hivatalos lapban háromszor közzétett hirdetmény útján idézte meg. Kivételt képezett a szándékos és jogos ok nélküli elhagyás (77. § b, pont) esete, amikor a bontó illetve válóperben a peren kívüli eljárásban kirendelt ügygondnokot idézték meg a tárgyalásra amellelt, hogy az alperest hivatalos lapban egyszer közzétett hirdetmény útján idézték. Az ügygondnok azonban külön utasítás nélkül nem volt meghatalmazottja az alperesnek, hanem csupán alaki jellegű funkciót töltött be.

A gyakorlat alapján egy esetben lehetett *mellőzni a békéltetést*: ha a békéltető kísérlet tetemes nehézségbe ütközött. Ha a bíróság megállapította a mellőzhetőséget, köteles volt a házasság felbontásáról vagy közjegyzőileg hitelesített okiratban nyilatkozni arról, hogy hajlandó-e kibékülni a házastársával.³⁰

2.3. A HÁZASSÁGVÉDŐ

A Ht. hatálybalépését követően az ítélkezési gyakorlatban kiemelkedő szerepet tölt be a *házasságvédő intézménye* annak ellenére, hogy sem maga a Ht., sem a vonatkozó végrehajtási rendeletek nem beszéltek róla. A „közérdeket” képviselő tisztviselő első megjelenése a protestáns bontóperekhez köthető az 1796. évi december 3.-ai, az 1803. évi december 20.-ai és az 1822. augusztus 6.-ai királyi rendeleteknek megfelelően. Megkérdőjelezhető a hatékonysága, különösen annak tükrében, hogy a jogi szabályozás milyen mértékű beavatkozást tett lehetővé a részére. Házasságvédőt kellett kirendelni a házastárs által indított megtámadási perekben (Ht. 51–55. § és 56. § a, pont), a törvényes képviselő vagy szülő által indított megtámadási perekben (Ht. 52. §, 59. §), a bontó perekben (Ht. 76–80. §, 107. §), valamint a váló perekben (Ht. 105. §, 76–80. §). A kirendelés mellőzése az egyéb házassági ügyekben annak céltalan voltán, vagy pedig azon alapult, hogy a bíróság már jogerős ítélettel állt szemben.

A házasságvédő köteles volt arra, hogy *a kötelék fenntartása mellett előterjesztést tegyen, ha pedig meg volt győződve annak tarthatatlanságáról, erről egy indokokkal ellátott nyilatkozatot tegyen*. A házasságvédő felügyelt a házasságból származó kiskorú gyermek érdekeire, valamint az anyagi és az eljárási jog szabályainak megtartására. A házasságvédőt értesíteni kellett minden olyan határozatról, amelyet a per folyamán hoztak. Működéséért tiszteletdíj illette, melyet a bíróság általában mindkét fél irányába megállapított azzal, hogy a feleket annak megfizetésére kötelezte. Bár ezt a rendelkezést a Hsz. 28. §-a is tartalmazta, a Curia a felek egyetemleges kötelezését bontás esetén azért tartotta indokoltnak, mert a házasságvédő kirendelésére közérdekből került sor, azaz annak díjazásáért mindkét fél felelős.³¹ Ha a köteléket a bíróság fenntartotta, a díjat a perre alaptalan keresetével okot szolgáltató felperes viselte.³² A házasságvédő díjának nagyságát a bíróság határozta meg, ez lényegesen kisebb összeg volt, mint a feleket képviselő ügyvédek honoráriuma.

2.4. BIZONYÍTÁSI ELJÁRÁS KÖTELÉKI PEREKBE

Az általános polgári eljárásjogtól (1868. évi LIV. Atvc., 1881. évi LIX. tvc., 1893. évi XVIII. tvc.) *eltérő szabályok* alakultak ki a házassági köteléki perekre vonatkozóan a bizonyítási eljárásban, azaz a bíróság nem volt szigorúan az általános szabályokhoz kötve³³ a kötelék kérdése és a kiskorú gyermek elhelyezése kapcsán. A köteléki perben érvényesített vagyoni jogi követelésekre vonatkozóan ez a kedvezmény nem érvényesülhetett.

A gyakorlat átvette a magyar polgári perrendtartás-javaslat 674. §-ában foglalt szabályokat, amelyek az officialitás elve alapján arról rendelkeztek, hogy semmisségi perekben a bíróság hivatalból is figyelembe

vette azokat a tényeket és bizonyítékokat, amelyeket a felek terjesztettek a bíróság elé a keresetben illetve a viszontkeresetben megjelölt okok alátámasztására. Ettől eltérve azonban a *megtámadó, váló és bontó perekben csak a házasság fenntartása érdekében vették hivatalból figyelembe ugyanezeket*. A bíróság a körülmények alapján döntött arról, hogy a bíróság előtti beismerésnek mennyi bizonyító erőt lehet tulajdonítani, azaz a köteléket illetően az ítélet nem alapulhatott csupán a felek által előadottakon,³⁴ hanem a bíróság köteles volt meggyőződni azok igaz voltáról.

K. Ágoston felperesnek D. Rózsa alperes ellen 1899. március 15-én 3127. sz. keresettel folyamatba tett köteléki perében a kir. törvényszék a 77. § a, pontja alapján hozott bontó ítéletet alperes hibájából alperes vétkessé nyilvánítása mellett.³⁵ A kir. ítélőtábla hivatalból történő felülvizsgálat során helyben hagyta az elsőfokú ítéletet azzal a helyesbítéssel, hogy alperesnek nem a békéltetésen és a tárgyaláson való meg nem jelenése folytán nyert igazolást az, hogy az életközösség helyreállítását kötelező végzésnek nem tett eleget, hanem „a felperes helyhatósági bizonyítvánnyal igazolta” azt.³⁶ A Curia „a helyesbített indokok alapján” hagyta helyben a másodfokú ítéletet.³⁷

A Curia már 1896-ban döntött arról, hogy a kötelék kérdésében az 1868. évi LIV. tv. 111. §-a nem alkalmazható.³⁸ A nem teljes bizonyítékot kiegészíthette csupán az alperes beismerése, azaz így részbizonyíték lehetett.³⁹

Így például a B. János felperes által T. Júliánna alperes ellen 1899. február 12-én 2106. sz. keresettel folyamatba tett köteléki perben a 80. § c, pontjára alapított bontó ítéletet hozott az elsőfokú bíróság alperes hibájából és alperes vétkessé nyilvánítása mellett.⁴⁰ Az ítélet indokolásában a törvényszék azt a tényt emelte ki, hogy alperes „megszökött” felperestől, és azóta ágyasságban él. A kir. ítélőtábla az első fokú ítéletet „az alperes beismerésére fektetett indoklás elhagyásával” hagyta helybe,⁴¹ majd ezt a Curia újabb helyesbítése követte, mely szerint „az „alperes beismerésére alapított elsőbírósági indokból is helybenhagyatik” az ítélet, „mert ezen beismerést a kihallgatott tanúk megerősítették”.⁴²

A házassági kötelék kérdésében nem volt helye az eskü általi bizonyításnak sem.⁴³

2.5. AZ ÁGYTÓL ÉS ASZTALTÓL VALÓ KÜLÖNÉLÉS ELRENDELÉSE

A keresetben, a viszontkeresetben, külön kérvényben vagy szóbeli előterjesztés útján lehetőségük volt a feleknek a *per tartamára* az ágytól és asztaltól való különélés elrendelését kérni.⁴⁴ A 76., 78., és 79. §-ra alapított bontó ok, azaz az abszolút bontó okok esetében a bírót ezt a kibékülés megkísérlése céljából hivatalból rendelte el (a 99. §. megfogalmazása szerint „rendszerint”), illetve csak akkor mellőzhette, ha a kibékülésre nem látott reményt. A 80. §, azaz a relatív bontó okok

esetében – ugyancsak hivatalból – mindenkor⁴⁵ köteles volt elrendelni a különélést, amelynek időtartama, – ha a felek nem kérték hosszabbat – 6 hónap és egy év között mozoghatott.⁴⁶ Ha a felhozott tény nem képezett bontó okot, vagy a felhozott bontó ok megbocsátás (82. §) vagy elévülés (83. §) miatt megszűnt, a bíróság különélési határozat hozatala nélkül ítéletében elutasította a keresetet. A bíróság egyidejűleg – csakis a tárgyalás illetve a bizonyítási eljárás befejezése után kerülhetett erre sor⁴⁷ – határozott ekkor a Ht. 102. §-ban megjelölt ideiglenes intézkedésekről is. A különélés alatt a per szünetelt.⁴⁸

Ha a házastársak a házassági életközösséget helyreállították a különélés tartama alatt, vagy ha a felperes ill. viszontkereset esetében az alperes a különélésre kiszabott idő letelte után 3 hónap alatt a házasság felbontását nem kérte, a perben érvényesített ok alapján többé nem tehetette azt (100. §).⁴⁹ A pert a felperes mulasztása esetén meg kellett szüntetni, ha viszont viszontkereset is volt és csak az egyik fél mulasztotta el a 3 hónapos határidőt, csak a másik fél keresete illetve viszontkeresete volt eldönthető érdemleges határozattal. Ha az elsőbíróság ezen eljárási szabályok ellenére felbontotta a házasságot, a felsőfokú bíróságok az elsőfokú ítéletet alaki hiba miatt megsemmisítették és a peres felet illetve feleket keresetükkel elutasították.

Felbontási kérelem esetében a bíróság ítélethozatal előtt újabb békéltetést tartott.⁵⁰ A felperes köteles volt helyhatósági bizonyítvánnyal igazolni azt, hogy a különélés ideje alatt az életközösséget nem állította helyre és ez idő alatt a házasságból gyermek nem született.

2.6. A VÉTKESSÉG

Az 1894-ben megalkotott magyar házassági jog bontó rendszere a vétkesség elvén nyugodott. A bíróságnak az ítéletben vétkessé kellett nyilvánítania azt a házasságot, akinek a hibájából a házasságot felbontották. Ha viszontkereset folytán mindkét házasság felbontása, a bíróság mind a két felet vétkesnek nyilvánította. Az alperesnek viszontkereset nélkül is lehetősége volt arra, hogy kérelmezze a felperes vétkessé nyilvánítását is a bontás esetére, ha ellene bontó okot igazolt, vagy a kérelmét olyan bontó okra alapította, amelyre nézve a kereseti joga már megszűnt, de a felbontás alapját képező ok keletkezésekor még fennállt.

A *vétkes felet a jogalkotó többféle szankcióval sújtotta*. Ha házasságtörés okából lett vétkesnek nyilvánítva, a felbontó ítéletben a bíróság eltiltotta a házasságkötéstől azzal, akivel a házasságtörést elkövette (85. §). A vétkes nő nem viselhetette a férje nevét (94. §), és a volt férj nem volt köteles a tartását biztosítani (90. §). A nem vétkes házasságot a felbontástól számított egy évig visszakövetelési jog illette meg azokra az ajándékokra nézve, melyeket a házasság fennállása alatt, vagy azt megelőzően a megkötendő házasság okából adott, ajándékozási ígéretei pedig hatályukat veszítették (89. §). A szülő vétkessége miatt a bíróság a gyermek nyilvánva-

ló érdekében a gyermeket akár harmadik személy gondviselésére is bízhatta (95. §). A vétkesség fenti szabályozása a *negatív társadalmi megítélés kifejezője* lehetett a házassági kötelék felbontását előidézõ féllel szemben.

2.7. A BÍRÓI HATÁROZATOK ÉS A JOGORVOSLATOK

Házassági ügyekben az ágytól és asztaltól való különélés és a per érdeme ítélettel, minden más kérdés végzéssel lett elintézve.⁵¹ A házassági ügyek jogorvoslati rendszerére nézve a Curia 1887. évi 458. sz. határozatának⁵² megfelelően alapvetően az 1881. évi LIX. törvénycikk rendezte, amelyet a bírói gyakorlat több kérdésben kiegészített.⁵³ A bírói határozatok elleni fellebbeviteli beadványokat ügyvédi ellenjegyzéssel ellátva kellett benyújtani.⁵⁴ *Fellebbezésre adott lehetőséget a judikatura – a kezdeti gyakorlattal ellentétben*⁵⁵ – az általános eljárásjogi szabályokon túl a per tartamára való különélés elrendelése, ideiglenes nõtartás és ideiglenes gyermekelhelyezés- és tartás, és a nõ részére szükséges tárgyak kiadása iránti kérelmet megtagadó határozat, illetve a kérelem tárgyában hozott határozat ellen és a különélést elrendelő határozat ellen, ha az ennek alapjául szolgáló eljárásban valamilyen lényeges eljárási szabályt mellőztek,⁵⁶ valamint a Ht. 99. §-a alapján hozott különélést elrendelő határozat és a különélés elrendelésével kapcsolatos ideiglenes nõtartás, ideiglenes gyermekelhelyezés- és tartás, és a nõ részére szükséges tárgyak kiadása iránti kérelem tárgyában hozott határozat ellen.

Az egységes ítélkezési gyakorlat kialakulása szempontjából rendkívüli jelentősége volt annak, hogy 1907. május 1-ig a *házassági kötelék érvénytelennek nyilvánítása illetve felbontása, valamint válás estében fellebbezés hiányában is köteles volt az ítéletet az eljáró bíróság hivatalból való felülvizsgálatra a felsőbírósághoz felterjeszteni*,⁵⁷ amely azt ekkor csak a kötelék és a kiskorú gyermek tartása és elhelyezése iránti kérdésekben vizsgálta, az ítélet egyéb részeit pedig érintetlenül hagyta. Ha azonban az ítélet vagyoni jogi rendelkezést is tartalmazott, az csak azután vált végrehajthatóvá, hogy a Curia felülvizsgálata megtörtént. Így ha a keresetet a kötelék kérdésében elutasította a Curia, hatályát veszítette az ítélet vagyoni jogi rendelkezése is.⁵⁸

Ha a királyi tábla a házasságot érvénytelenítõ, felbontó vagy elvlasztó, és a peres felek által nem fellebbezett első bírósági ítéletet helybenhagyta, vagy a törvényszék ítélete ellen egyedül a házasságvédõ élt fellebbezéssel, az iratokat kézbesítés és leküldés nélkül azonnal felterjesztették a Curiahoz. Fellebbezés vagy az elsőfokú ítélet bármilyen megváltoztatása esetében a periratokat kézbesítették és visszaküldték a törvényszéknek, és csak a fellebbezési határidõ letelte után terjesztették fel.⁵⁹

A perek menetét különösen meghosszabbíthatta annak az elvnek az alkalmazása, amely szerint a bíróság a

per mellékkérdéseiben nem ítél, ha a kötelék kérdésében elutasította a keresetet, illetve kereseteket és a házasságot fenntartotta. Ennek megfelelően, ha a második vagy harmadbíróság az elutasító ítéletet megváltoztatta, a mellékkérdésekben való határozás végett a periratokat visszaküldte elbírálásra az alsóbíróságnak. Az újabb elsőbírósági ítéletnek ezek után – hivatalból vagy fellebbezés miatt – ismét végig kellett járnia e három fórumot.⁶⁰

A Hsz. 44. §-a értelmében házasság jogerõs felbontása esetén perújításra a kötelék kapcsán nem, hanem csupán a gyermektartási és a vagyoni jogi kérdésekben kerülhetett sor. Nem volt lehetõség perújításra akkor sem, ha a házasság bírói megsemmisítése vagy érvénytelenítése után mindkettõ vagy egyik fél új házasságot kötött. Ennek ellenére a bírói gyakorlatban rögzült az az elv, hogy *házassági perekben egyáltalán nincs helye perújításnak*,⁶¹ hanem az elutasított fél önálló keresettel élhet.⁶²

Az alábbi táblázatban az 1895–1900 közötti idõszakra vonatkozóan összegeztem azt, hogy az egyes években a felsőbíróságok milyen arányban és milyen vonatkozásban változtatták meg vagy egészítették ki a kir. törvényszék ítéletét.

	Az elsőfokú ítélet megváltoztatása vagy kiegészítése ⁶³					
	1895	1896	1897	1898	1899	1900
A bontó ok megváltoztatása	27,6%	36,4%	18%	5,66%	9,25%	5%
A kereset elutasítása	3,5%	9%	5,6%	5,66%	3,7%	3,4%
A viszontkereset elutasítása	3,5%	-	3,3%	-	1,8%	3,4%
Az ítélet megsemmisítése	3,5%	-	6,6%	5,66%	3,7%	1,7%
Pótlás elrendelése	3,5%	-	4,9%	-	3,7%	3,4%
A házasságvédõ díjának megváltoztatása	-	9%	4,9%	-	1,8%	-
Az ügyvéd díjának megváltoztatása	-	-	1,7%	-	-	-
A vétkessé nyilvánítás megváltoztatása ⁶⁴	3,5%	9%	3,3%	-	7,4%	1,7%
Az ítéletnek az állami anyakönyvvezetõvel való közlése	10,3%	-	1,7%	-	-	-
A vétkes nõ eltiltása						
férje nevének viselésétõl	6,9%	-	-	-	-	-
A házasságkötéstõl való eltiltás megváltoztatása	6,9%	-	-	-	-	-
	100%	29	61	53	54	59

A táblázat adatai alapján megállapítható, hogy az elsőfokú ítéletek megváltoztatásának vagy kiegészítésének nagy száma az ítélkezési gyakorlat kezdeti bizonytalanságát és az egység hiányát jelzi az 1895–1897-es években. 1898-tól kezdõdõen nagyarányú csökkenés következett be a bontó ok megváltoztatása és a kereset valamint a viszontkereset elutasítása vonatkozásában is a felsőbíróságok gyakorlatában. A kir. ítélõtábla és a Curia ítéletei az elsőfokú ítélet helybenhagyása esetében általában egészen lerövidültek erre az idõszakra, bár az indokolás helyesbítése (gyakran névírás hibák,

vagy más személyes adatok helyesbítése) még mindig előfordult. Továbbra is gyakori az elsőfokú ítéletet helybenhagyó másod illetve harmadfokú ítéletekben az a kiegészítés, hogy a bontásra a törvényszék által vétkesnek nyilvánított fél hibájából került sor. Ennek a momentumnak a folyamatos ismétlődése megkérdőjelezhetővé teszi azt, hogy az elsőbíróság mély figyelemmel kísérte a felsőbb bíróságokon történő változtatásokat, kiegészítéseket vagy helyesbítéseket. Az elsőbíróság által vétkesnek nyilvánított fél személye illetve a vétkeség jogkövetkezményeinek vonatkozásában a vizsgált időszak végére ugyancsak jelentős csökkenés következett be a változtatások gyakoriságát tekintve.

A hivatalból történő kötelező felülvizsgálat a perek hosszát jelentős mértékben megnövelte, azonban a per elhúzódása, és ennek következtében a bizonytalan joghelyzet kisebb hátránynak tűnt a jogalkalmazók előtt, mint az az előny, amit a felülvizsgálat az egységes ítélkezési gyakorlat kialakításában megvalósított.

3. ÖSSZEGZÉS. A HÁZASSÁG VÉDELME T SZOLGÁLÓ INTÉZMÉNYEK JELENTŐSÉGE

A fennálló házasság védelmét szolgáló anyagi jogi és eljárásjogi szabályok kapcsán felmerülhet a kérdés, hogy *pragmatikus szempontoknak ezek az intézmények mennyire feleltek meg*. Ha a bíróság jogerős ítéletében a 77. § a, vagy b, pontja alapján az előzőekben kifejtett okokból kifolyólag elutasította is a keresetet, a házassági életközösség ettől még nem állt helyre, a házastársak közötti konfliktus sem oldódott meg, csupán a házasság felek közötti jogviszony, a kötelék maradt fenn anélkül, hogy annak szociológiai, etikai és – még a 19. században is gyakran a természetjogból levezetett – tartalma realizálódott volna. A rejtett kölcsönös beleegyezés és ez utóbbi tényleges hatás hiánya miatt megkockáztatható az a feltevés, hogy a Ht. 77. § a, és b, pontjára alapított bontó keresetek esetében az ehhez kapcsolódó peren kívüli eljárások a házasság védelmét csak formális szempontból biztosították.

A Baranya Megyei Levéltárban fennmaradt köteléki perek anyagát átvizsgálva az 1895–1900 közötti időszakban egyetlen egy olyan esettel sem találkoztam, ahol a bírói békéltetés a peres felek közötti konfliktus feloldását eredményezte volna és ezért azok a keresettől, illetve a viszontkeresettől elálltak volna és így a bíróság az eljárást megszüntette volna. A békéltetési jegyzőkönyveket és az ehhez kapcsolódó eljárás iratokat nem őrizték meg. A bontóítéletek indokolásában csak az az ismétlődő megfogalmazás található minden egyéb utalás nélkül, hogy „... a bírói békéltetés (sem pedig az ismételt békéltetés) eredményre nem vezetett.” Ehhez hasonlóan a házasságvédő intézménye is formálisnak bizonyult csak, a szépen csengő elnevezés ellenére.

A levéltári kutatás során több esetet találtam, amikor a kir. törvényszék ágytól és asztaltól való ideiglenes különélést kimondó határozatát nem követte bon-

tó ítélet. Ebből a tényből azonban nem vonható le következtetés arra nézve, hogy az abban feljogosított fél vagy felek nem éltek volna a végleges bontás kérésével. A további ítéletek hiánya ugyanis abból is fakadhat, hogy valamilyen oknál fogva azok nem maradtak fenn. Ilyen módon nehéz megítélni, hogy az ágytól és asztaltól való különélés elrendelése a gyakorlatban mennyire szolgálta a házasság védelmét, azaz milyen arányszámban eredményezte a különélés ideje alatt a peres felek kibékülését és az életközösség helyreállítását. Mivel relatív bontó ok esetén a bíróság minden esetben köteles volt a különélést elrendelni, a 76., 78., és 79. §-ra alapított abszolút bontó okok esetében pedig „rendszerint” elrendelte, illetve csak akkor mellőzhette, ha a kibékülésre nem látott reményt, feltételezhető, hogy olyan esetben, ha a felek már hosszabb idő óta külön éltek, ágyassági kapcsolatot létesítettek, illetve abból már gyermek is származott, az ágytól és asztaltól való különélés elrendelésének a házasság védelme szempontjából gyakorlati haszna csekély volt.

Annak ellenére, hogy a Ht. bontójoga a vétkeség elvén nyugodott, a felek közötti kapcsolat végleges megromlása esetén – különösen a törvény hatályba lépésének évében – „felvállalták” a felek a vétkesnek nyilvánítás negatív jogkövetkezményeit: 1895-ben a köteléki perek 17,2%-ában mindkét felet, 13,8%-ában a felperes felet nyilvánították a jogerős ítéletben vétkesnek. 1896-tól kezdődően a fenti arányszámokban jelentős csökkenés következett be (1896: 13,6% ill. 0%, 1897: 8,2% ill. 1,6%, 1898: 1,9% ill. 7,5%, 1899: 11,1% ill. 3,7%, 1900: 3,4% ill. 3,4%), azaz a fennmaradó részben az alperes lett a jogerős ítéletben vétkesnek nyilvánítva. Ezek alapján feltételezhető, hogy 1895-ben, de csökkenő mértékben az azt követő években is, a „büntető” szankciók kicsi visszatartó erőt jelentettek csak a keresetet benyújtó fél számára. A jogalkotó azonban – bár a visszatartó erő korlátozott volta előre látható lehetett – ki akarta fejezni a házassági kötelék és a család védelmének kívánalmát.

A bírói határozatok és a jogorvoslatok a házasság védelmét az egységes ítélkezési gyakorlat kialakításával, az alsóbíróságok eljárási és anyagi jogi hibáinak kiküszöbölésével igyekeztek szolgálni. Bár Grosschmid Béni második résztervezetének szűkebb körű tárgyalásán hevesen ellenezte a relatív bontó okok, mint generális causula létét, melyek szerinte azt eredményezik majd, „hogy mindenkit elválasztanak”⁶⁵ és liberális jogalkalmazói hozzáállást feltételezett a törvény hatályba lépését követő időszakra nézve, véleményét csak részben igazolta a pécsi királyi törvényszék és a felsőbb bíróságok gyakorlata. A vizsgált időszakban valóban a relatív okokra alapított bontások voltak túlsúlyban, az abszolút bontó okok megítélésében azonban inkább konzervatív szemlélet uralkodott.

A házasság védelmét szolgáló anyagi és eljárásjogi intézmények fenti ismertetését követően megállapítható, hogy azok gyakorlati haszna korlátozott mértékben jelentkezett és jelentkezhett csak. Bár bizonyos kriti-

kát kiválthat a Ht. rendszerének a kortárs európai megoldásokkal való összevetése, a házasság védelmét szolgáló eszközök korlátozott hatásának okát nem a jogal-

kotó túlzott elvárásaiban vagy a szabályozás hibás voltában kell keresni. A Ht. korának morális értékítéletét jelenítette meg.

Jegyzetek

- ¹ A tanulmány a következő irodalom illetve forrásgyűjtemények felhasználásával készült: Fodor Ármán-Márkus Dezső: A polgári törvénykezési rendtartás kézikönyve, (Budapest, 1894, II. köt.); Ladányi Lajos: Bíraskodás házassági perekben. A házassági törvény (1894: XXXI. t.c.z.) feldolgozása 130 kimerítően megokolt határozatminta alakjában és a házassági perrendtartás a házassági törvény szövegével, a kapcsolatos miniszteri rendeletekkel és a bírói gyakorlat ismertetésével, (Budapest, 1910); Sztéhló Kornél: Eljárás a házassági perekben, tekintettel az 1894. évi XXXI. törvénycikk életbeléptetésére az eljárást szabályozó törvények és a bírói gyakorlat alapján, (Budapest, 1895); Grossschmid Béni: A Házasságjogi törvény (1895. XXXI. t.c.z.), (Budapest, 1908, I-II. köt.); Márkus Dezső: A házassági jog és az anyakönyvi törvény kézikönyve, (Budapest, 1895) és Zlinszky Imre: Magyar magánjog mai érvényében különös tekintettel a gyakorlat igényeire, (Budapest, 1894); a bírói gyakorlat fejlődéséhez: Magyar Döntvénytár (M. Dt.), szerk.: Grecsák Károly, (Budapest, 1905); Felsőbírószágaink elvi határozatai. A kir. Curia és a kir. Ítéltáblák döntéseinek rendszeres gyűjteménye (Márkus), szerk.: Márkus Dezső, (Budapest, 1900), valamint a Jogtudományi Közlöny alább megjelölt számai
- ² A törvényjavaslat általános indokolásának szövege közli: Grossschmid Béni: u. o.: I. köt. 286–406. pp.
- ³ A törvényjavaslat általános indokolásának szövege, u. o.: 377. p.
- ⁴ A törvényjavaslat általános indokolásának szövege, u. o.: 405. p.
- ⁵ A törvényszék előtt 1895-ben 29 (BML VII/2b II/1895 2-247 és II/1895 236-310), 1896-ban 22 (BML VII/2b II/1896 6-360), 1897-ben 61 (BML VII/2b II/1897 1-271 és II/1897 271-415), 1898-ban 53 (BML VII/2b II/1898 1-135 és II/1898 136-363), 1899-ben 54 (BML VII/2b II/1899 1-190, II/1899 191-330 és II/1899 331-392), 1900-ban 59 (BML VII/2b II/1900 1-279 és II/1900 280-437) olyan köteléki per zajlott le, amelyben a királyi ítéltáblához és a magyar királyi Curiahoz is felkerült az ügy a fellebbezés, vagy ennek hiányában a kötelező felterjesztés során.
- ⁶ Ht. 77. § a, pont
- ⁷ A 77. § a, pontjára alapított kereset esetén az életközösség visszaállítására az eljáró bíróság különösen hosszú idejű különélés esetében is kötelezte az azt megbontó felet, mint ahogy ez L. Mária, V. Ferenc alperes ellen 1901. február 27-én 3334. sz. keresettel indított bontóperében is történt. A kir. törvényszék 1901. április 23-án hozott ítéletében a 77. § a, pontja alapján alperes hibájából és alperes vétkesség nyilvánításával bontotta fel a köztük Nagy-harsányban 1868. november 18-án az evangelica reformata vallás szertartása szerint kötött házasságot, majd az ítélet indoklásában a következőképp fogalmazott: „Felperes keresetében előadta, hogy alperes ... őt 1871 évében minden arra adott ok nélkül elhagyta, s az életközösséget a p609/1901 számú bírói felhívás ellenére záros határidő alatt vissza nem állította, s kérte ez alapon a házasság felbontását. Alperes (ezt) ... beismerte, s a házasság felbontását azon okból, mert felperestől már 30 év óta különváltan él, s vele többé együtt élni nem akar, nem ellenezte ...” Az elsőfokú bíróság ítéletét fellebbezés hiányában hivatalból történő felülvizsgálat során a királyi ítéltábla, majd a Curia is helybenhagyta. BML VII/2b II/1901/14 1937/1901 sz. és BML VII/2b II/1901/14 7082/1901 sz.
- ⁸ C. 1166/1897. J. 1897. évi 50. sz.
- ⁹ C. 4522/1901. Márkus XII. 111. és C. 1522/1897. Márkus IX. 137.
- ¹⁰ BML VII/2b II/1897/210 14068p/1901 sz.
- ¹¹ BML VII/2b II/1897/210 138p/1902 sz.
- ¹² BML VII/2b II/1897/210 2169p/1902 sz.
- ¹³ C. 4761/1896 Márkus IX. 145.
- ¹⁴ C. 3999908/1897 Márkus IX. 138.

- ¹⁵ Ht. 77. § b, pont
- ¹⁶ C. 130/1898. Márkus XII. 99. és C. 2937/1899. Márkus XI. 86.
- ¹⁷ C. 2937/1899. Márkus XI. 86.
- ¹⁸ C. 5486/1900. Márkus XII. 104.
- ¹⁹ BML VII/2b II/1901/8 12491/1901 sz.
- ²⁰ BML VII/2b II/1901/8 2939/1901 sz.
- ²¹ BML VII/2b II/1901/8 1295/1902 sz.
- ²² C. 3047/1897 Márkus, 1898, IX. köt. 139. p. szerint az életközösség helyreállítására kötelező végzés kibocsátását az életközösséget megbontó fél is kérhette az illetékes bíróságtól, ha hajlandó volt a házasságot folytatni, azaz célja nem csupán a házasság bontására irányuló önálló jogcím megszerzése volt.
- ²³ C. 290/1897 Márkus, 1898, IX. köt. 144. p.
- ²⁴ A Baranya Megyei Levéltárban fennmaradt köteléki perek adatai alapján megállapítható, hogy a 77. § a, pontja alapján 1895-ben a köteléki perek 14,3%-ában, 1896-ban 5,6%-ában, 1897-ben 6,4%-ában, 1898-ban 18,8%-ában, 1899-ben 24,2%-ában, 1900-ban 35%-ában hoztak bontó ítéletet, és a 77. § b, pontja alapján 1895-ben a köteléki perek 9,5%-ában, 1896-ban 5,5%-ában, 1897-ben 6,4%-ában, 1898-ban 5,6%-ában, 1899-ben 1,85%-ában, 1900-ban 0%-ában hoztak bontó ítéletet. A mutatók kiszámításakor az adott év köteléki perei közül kivettük az egyházi bíróságok ítéleteinek átváltoztatására, illetve a bontás másik félre való kiterjesztésére irányuló perek, a házasság érvénytelenítésére irányuló perek, valamint azok az esetek, amikor jogerős ítélet nem maradt fenn.
- ²⁵ Házassági szabályzat, amely a Budapesti királyi Ítéltábla egy tanácsa által 1882-ben összeállított eljárási szabályok gyűjteménye. 1890-ben „Házassági szabályzat a polgári bíróságok elé tartozó házassági váló perekben” címmel nyomtatásban is megjelent, hivatalos jelleggel azonban nem rendelkezett, a Ht. hatálybalépését követően pedig a joggyakorlatban jelentősen módosult.
- ²⁶ C. 4264/1896. Márkus IX. 173.
- ²⁷ BML VII/2b II/1901/12 15087/1903 sz.
- ²⁸ BML VII/11b II/1902/12 393/1904 sz., amit a Curia BML VII/2b II/1901 2694/1904 sz. ítéletével helybenhagyott.
- ²⁹ 1893. évi XVIII. tv. 215. §., 52. §
- ³⁰ Ladányi Lajos: u. o.: 402. p.
- ³¹ C. 3490/1898. Márkus X. 144.
- ³² C. 3784/1909. Gottl: magánjogi döntvénytár 1909. XIII.
- ³³ Ladányi Lajos: u. o.: 409. p.
- ³⁴ C. 6663/1897. Márkus IX. 154., C. 1918/1896. Márkus VII. 226., C. 2162/1900. Márkus XI. 81.
- ³⁵ BML VII/2b II/1899/3 6644/1899 sz.
- ³⁶ BML VII/2b II/1899/3 2241/1899 sz.
- ³⁷ BML VII/2b II/1899/3 5442/1899 sz.
- ³⁸ C. 1713/1896. Márkus VII. 225.
- ³⁹ C. 1363/1899. Ü. L. 1899. évi 47. sz.
- ⁴⁰ BML VII/2b II/1899/18 14561/1900 sz.
- ⁴¹ BML VII/2b II/1899/18 3368/1900 sz.
- ⁴² BML VII/2b 1899/18 627/1901 sz.
- ⁴³ C. 1699/1888. Ü. L. 1888. évi 17. sz.
- ⁴⁴ Ht. 98., 72., 105. §
- ⁴⁵ 80. § a, pontjára alapított bontóperekben a „mindenkor” azt jelenti, hogy még abban az esetben is, ha a felek a kereset beadását megelőzően huzamosabb ideig külön éltek. Lásd: C. 812/1897. J. K. 1897. évi 16. sz.
- ⁴⁶ A felek kérelmére kötelezően elrendelt különélés a per egész tartamára kihatott, míg a 99. § alapján hivatalból elrendelt különélés a per tartamán belül megszabott időre korlátozódott. Lásd: C. 7425/1899. Márkus XII. 122.
- ⁴⁷ C. 2281/1898. Márkus X. 131.
- ⁴⁸ C. 2281/1898. Márkus X. 131.
- ⁴⁹ Lásd hozzá: C. 1482/1908. J. K. 1898. évi 25. sz. és C. 2989/1898. Márkus X. 131. De: igazolási eljárásra kerülhetett sor

abban az esetben, ha a házastárs a kérelem benyújtásában erőhatalom vagy cselekvőképzetlenség által volt akadályoztatva. C. 3901/1901. J. 1901. évi 47. sz.

⁵⁰ H. Sz. 32. §

⁵¹ H. Sz. 30-31. §

⁵² Lásd: Sztéhló Kornél: Eljárás a házassági perekben. tekintettel az 1894. évi XXXI. törvénycikk életbeléptetésére az eljárást szabályozó törvények és a bírói gyakorlat alapján, (Budapest, 1895, 60. p.)

⁵³ Ezt a rendet az 1907. évi XVII. tv. módosított, mivel azonban a vizsgált időszakot az új törvény hatályba lépte már jóval meghaladta, nem foglalkozunk az ezáltal bevezetett változtatásokkal.

⁵⁴ C. 2457/1899 Márkus X. 143. és C. 4646/1903 M. Dt. VII. 32.

⁵⁵ Sztéhló Kornél: uo.: 61. p.

⁵⁶ H.t. 72., 98., 102., 105., 118., 147. §§

⁵⁷ H.sz. 40. §

⁵⁸ H.sz. 41. §, lásd hozzá: 247/1900 Márkus XI. 100.

⁵⁹ Hsz. 42. § 3. bek.

⁶⁰ Hsz. 3. §

⁶¹ C. 2578/1899. Ü. L. 1899. évi 39. sz.

⁶² C. 6091/1897 Márkus IX. 173. és C. 7070/ 1900 Márkus XI. 99.

⁶³ Egy köteléki perben a felsőbb bíróság természetesen több változtatást illetve – változtatás mellett vagy anélkül – kiegészítést is hozhatott, ezért értelemszerűen a 12. táblázat oszlopainak összege nem egyezik meg azzal a számmal, amely a megváltoztatott, illetve kiegészített és a helyben hagyott ítéletek arányát jelzi.

⁶⁴ 1898–1900-ban jellemző, bár erről külön kimutatást nem készítettem, hogy a kir. ítélőtábla azzal egészíti ki az elsőfokú ítéletet, hogy az elsőfokú ítéletben vétkekké nyilvánított peres fél hibájából történt a bontás.

⁶⁵ Conventiculum I. 2. revisió, közli: Grosschmid Béni: uo.: II. köt. 70–701. pp

A magyar börtönügy fejlődéséről írt millenniumi visszatekintésében² Mezey Barna úgy fogalmazott, hogy „A magyar börtönügy története a sikeres harmonizációs folyamatoknak, a modernizáció érdekében folytatott heroikus küzdelemnek a története.” Talán egy szóval érdemes kiegészíteni. A sikeres szó mellé tenném azt a szót, hogy „és sikertelen.” Az is vita tárgyát képezheti, hogy egy–egy periódusban a siker, vagy a sikertelenség volt-e több?

A történelmi tapasztalatok alapján fontosnak tartom leszögezni, hogy egy sikeres börtönmodernizáció, reform, vagy mostani kifejezéssel élve „harmonizáció” kiindulása több féle lehet, mégpedig:

Először is megtörténhet az *uralkodó, az irányító állami szervek utasítására*. Másodszor lehet állami szerveken kívüli *tudományos, vagy politikai kezdeményezésekre*. Harmadszor pedig lényegesnek tartom, hogy reformokat eredményezhet a börtön rendszer *tudatos, vagy spontán belső önfejlődése* is. Ez az önfejlődés is jellemezte a magyar börtönügyet szinte egész története során.

Tény az is, hogy mindig *szükséges a társadalmi egyetértés*, hiszen e területen a reform, a modernizáció csak más területek fejlesztésével együtt lehet igazán eredményes. Sikeres modernizáció *csak prosperáló társadalomban* lehet, más időszakokban inkább a börtönök kapacitását lehet növelni úgy, hogy modernizáció helyett, legfeljebb technikai korszerűsítésről szólhatunk.

A börtön-történeti tudomány aránylag keveset foglalkozott eddig a modernizációs folyamat belső fejlődésével. (Hogy melyek ezek a minősítési feltételek ez külön elemzést igényel.) Fontos, hogy a hazai jogelmélet szinte mindig színvonalasan, közvetlen, vagy indirekten meg tudta jelölni Deák Ferencről napjainkig a komplex és magyar valóság adott technikai korszerűsítését.

A probléma a gyakorlati megvalósítás területén mindig az volt, hogy a modernizációs folyamat egyes feltételeit – különösen a technikai és még inkább a pénzügyi lehetőségeket nem akarták, vagy tudták biztosítani.

ELŐADÁS

Oláh Miklós:

Uralkodói börtönmodernizációs kísérletek sikerei és kudarcai a XVIII - XIX században Magyarországon¹

Nem kell bizonyítani, hogy *napjainkban is ez a helyzet, és biztos, hogy ez változni fog az uniós gazdasági lehetőségekkel*. Persze ez nem csupán most alakul így. Csak utalok például arra, hogy Mária Terézia előírta a börtönépítést, de finansziális háttérrel nem teremtett hozzá. Az 1905-ös budapesti börtönügyi világkongresszus magyar javaslatra a fiatal elítéltek külön kezelését kezdeményezte. Öt esztendő volt szükséges ahhoz, hogy kijelöljenek 13 főügyészségi színhelyet erre. A szóban minden alkalommal hangzatosan támogatott terv alapján nyolc év kellett, hogy 1913-ban a Budapesti Gyűjtőfogházban kialakítsák az első ilyen részleget.

Igazi sikeres átalakulás, modernizálás csak több tényező együttes hatása eredménye alapján lehetséges. Elegendő arra utalni, hogy a XVIII. század végén az első uralkodói reformok elfogadhatatlanok voltak a magyarság számára, mivel több vonatkozásban az osztrák centralizációs törekvéseket szolgálták, és ezért társadalmi ellenkezést váltottak ki.

A magyar történelem során eddig csak egy periódusban találunk példát az elméleti, jogi, pénzügyi, társadalmi feltételek együttes biztosítására a XIX.

század utolsó harmadában. Ekkor sem sikerült a programot teljesen megvalósítani, hiszen egyes folyamatoknak – például a szemléletformálásnak – át-ugorhatatlan időigénye van. Egy-két évtized alatt jelentős változások voltak, de a világháború előtti évtizedben már másra koncentrálták az anyagi és szellemi erőforrásokat.

Az objektív adatokon és tényeken alapuló kutatások azt támasztják alá, hogy eddig három félig sikerült, teljesen különböző börtön reform volt Magyarországon:

Az első a felvilágosodott Habsburg uralkodók (Mária Terézia és II. József) nevéhez fűződik és fő célja országos fegyintézet létrehozása és működtetése, a kor színvonalán álló megyei börtönök létrehozása volt. E célkitűzések talán negyedét valósították meg.

A második – Deák Ferenc koncepciója megvalósítása szellemében történt – modernizáció a dualizmus idején zajlott. A századfordulóra kiépült börtönrendszer 9 országos, 65 törvényszéki és 365 járásbírósi fogházból állt. A férőhely a 17 ezret is meghaladta, míg a fogvatartottak létszáma 14–16 ezer között mozgott. Csak részben sikerült megvalósítani az akkor korszerű munkáltatási, egészségügyi, oktatási, nevelési elveket. Így ezen reform is csak háromnegyedig valósult meg.

A harmadik egy a magyar politika felemás reform törekvésein, a börtön tudomány és a börtönügy belső fejlődésén alapuló, európai divatot speciális köntösben követő, céljait rébuszokban és naivan megfogalmazó, de kétségtelen fél eredményeket hozó, különösen a térség országaival történő összehasonlításban kimutatható fejlődés a XX század utolsó évtizedeiben volt. Ekkor a belügyminiszter irányítása alól ismét az igazságügyhöz csatolták a büntetés végrehajtást, megindult egy humanizációs folyamat Helsinki szellemében, átvették és néha eltúlozták a nyugaton divatos „treatment” elveit nevelési szolgálat, illetve „szocialista nevelés” címszó alatt, megszervezték a tisztek felsőfokú és a tiszthelyettesek alap- és középfokú képzését, kibővítették a fogvatartottak információhoz való jutással, a családi kapcsolattal, a tanulókkal kapcsolatos jogait, megoldották a munkáltatást, stb.

*

Részletesebben a deáki koncepció kialakulást megelőző uralkodói börtön modernizációs kísérleteket elemezve megállapíthatjuk, hogy a folyamat kezdete a *Constitutio Criminalis Theresiana* – Mária Terézia büntető törvénykönyve – azért mert a szabadságvesztés büntetést beépítette a büntetendő cselekményeket szankcionáló formák közé. Megkülönböztette már a fogház és a börtönbüntetés mellett a dologházat is. Mária Terézia minden megyét kötelezett saját börtön építésére. (Megjegyzem, hogy ekkor már volt börtöne minden megyének, melyeket a me-

gyei várnagyok irányítottak.) A színvonal azonban a legtöbb helyen nem haladta meg a középkori carcerek állapotát.

Mária Terézia támogatásával létesült az első országos börtön 1772-ben Esterházy Ferenc birtokán Szempcen (Szenc). Ezt gáláns felajánlásnak minősítette több értékelés. Az adatok szerint megérte az alapítónak is, hiszen miként az 1768. február 20-án kelt udvari kancelláriai rendelet előírja, „kegyesen elhatároztuk, hogy az esztergomi főegyház-megye jövedelméből a létesítendő fegyház részére háromezer forint létesítessek.”³ Ez meglehetősen nagy összeg volt, hiszen később Szegeden is csak évi 5 ezer forintot kapott az országos fenytőház. Az összeget a korabeli költségekhez is viszonyíthatjuk. 1760-ban Batthyány József kalocsai érsek 20 ezer forinttal alapított árvaházat. Tallóson a fentebb említett gróf Esterházy Ferenc magyar udvari kancellár 75 fiú és 25 leány számára 10 ezer forint tőkével alapította az árvaházat. A kizárólag katolikus gyerekeket mesterségekre tanították, és az összeget meg kellett tölteni. A királynő egyébként minden megyének előírta az árvaház létesítését is, de pénzt erre sem tudott adni. Tehát lehet viszonyítani: 20, 10 és 3 ezer, pedig a börtön a legköltségesebb. Nem csoda, hogy csak nyomorúságosan tudták működtetni a börtönt a rabonként kért térítések ellenére is.

*

Megemlítem, hogy Mária Terézia több rendelete valóságos kincsesbánya a mai történészek, jogászok számára. Vizsgált témánk szempontjából ilyen az 1765-ben kiadott utasítása, amely alapján rendszeresen jelentést és kimutatást kellett küldeni a helytartótanácsnak a vármegyei foglyok számáról, bűneikről és ítéleteikről.

Az ország szélén, a Pozsonyhoz közeli szempci (szenci) börtön a magas rabszállítási költségek,⁴ az épületek rossz állapota (ezekre nem is költöttek), a rabmunkával produkált termékek eladhatatlansága miatt még a Tallósra történt áthelyezés után is működésképtelen volt.

A reformokat reá jellemző konoksággal folytató II. József büntető törvénykönyve, a *Sacntio Criminalis Josephina* a szabadságvesztés-büntetésre épült, ami a börtönök fontosságát növelte. Eltörölte a halálbüntetést, amely helyett a humánusabbnak tartott hajóvontatást alkalmazták Szeged székhellyel. A rendelkezésre álló adatok szerint egy-egy tavaszi vagy őszi Szeged–Arad útvonalon a hajóvontató rabok fele meghalt. Ha Péterváradtól húzták a hajót Szegedre még ennél is többen átáztak, megbetegedtek, meghaltak. Kivételképpen volt olyan rab – igaz, hogy csak egy – aki a következő évben is szerepel a listán.

Közismert, hogy II. József Szegedre helyezte az országos börtönt. A Csongrád Megyei Levéltárban tanulmányozható adatok szerint az ország minden megyéjéből, jelentős városából, uradalomból, sőt ka-

tonai egységből is szállítottak ide rabokat, így az itt kialakított gyakorlat mintájává lett ezek működtetésének is.

Egyik legfontosabb eredmény az volt, hogy *megoldották a rabok munkáltatását*. A rabokat veszélyességük alapján osztályozták, ami meghatározta munkájukat is. A királyi leirat szerint az első osztály „hajóvontatónak van szánva: ezek rendeltetése a hajóvontatás a Maroson felfelé és ha ottan nincs dolguk, Szegeden a legnehezebb munkára használtassanak.” Később ezeket elkülönítve őrizték, és nem a fegyintézet igazgatója, hanem a területi katonai igazgatás diszponált felettük.

„A második osztály a férfi raboké, akiknek előírták, hogy „munkájuk a város tisztításából és más föld- és épületmunkából álljon. Ha azonban olyan nincs, úgy otthon gyapjút gyaratoľjanak és fonjanak, gyékényt és kosarat kössenek.” Ezek a rabok a Bega- valamint a Ferenc-csatorna építésénél is dolgoztak, a katonai irányítás alatt lévő sáncmunkára ítélt rabokkal együtt. Később a rabokat bérbe is adták egyes iparosoknak. A céhes mesterek nem alkalmazhatták őket, de a királyi számvevőszéki jelentésben találkoztam a „munkadíj a kalapostól” rovatval is.⁵ Erczly Alajos számvevőszéki tanácsos azért írhatta ezt 1797-ben, mert Szegeden voltak olyan mesterségek, az úgynevezett török szakmák, amelyek nem tartozhattak a céhekhez, így munkaerőt is alkalmazhattak (Pl.: szattyánkészítő, gomb behúzó, papucsos, és a kalapos is.)

„Végül a harmadik osztályt képezzék az asszonyok. Ezeket „benn fonásra, gyaratoľásra és az egész házban ruhamosásra kell használni.” Ők szőttek is, sőt ingeket, pokrócokat varrtak.

A *rabok munkáltatásával, ezzel kapcsolatos osztályozásával a megyei börtönöknél is találkozunk*. Csanád megye például 1804-ben dolgozta ki a börtön-szabályzatát.⁶ A rabokat öt csoportba osztották. A két legsúlyosabb kategória vasra verve elzárva töltötte egész büntetését. A középső kategória könnyű vasra verve kint a városban is végezhetett munkát, a Maros gátat és a révet építette. A negyedik és ötödik kategória munkavégzését visszautálták szolgabírói szintre. (A családtagok amúgy kötelesek voltak a rabtartásért fizetni.)

Nyomon lehet követni, hogy Csongrádban a török kiverése után gyorsan kiépítették az igazságszolgáltatást, így a börtönt is. Az adatok szerint a „pipális taxát,” amit a dohányzóktól szedtek 1735-től, 1742-ben *börtönépítésre fordították Makón*.⁷ 1744-ben már szerepel a megyei jegyzőkönyvben a börtönőr 48 forintos fizetése. A börtön fölött az ügyész gyakorolta a felügyeletet. A börtön vezetője a castellánus, a várnagy, aki még a városba is csak az ügyész engedélyével mehetett ki. Ha a várost el akarta hagyni, azt az alispán engedélyezhette. A várnagyot később strázsamesternek is nevezték, de volt „tömlőcz hadnagy” is a titulusa. A vármegyeház udvarán az áristomhoz közel volt a lakása. A kulcsokat mindig magánál tar-

totta. A törvényszék ülésein mindig ott volt. Minden vonatkozásban felelt a börtönért. Felügyelte a hajdúkat, az étkezést, az orvos munkáját, a lelkészek tevékenységét. Ő készítette a nyilvántartásokat és a gazdasági elszámolásokat.

Az 1742-es börtön helyett 1832-ban építettek újat, amikor az új megyeháza is épült Makón. Megjegyezzük, hogy Csanád megyében Battonyán és Nagylakon már 1820-ban épült börtön, ahol szolgabírók is tevékenykedtek.⁸ Csongrád Megye az akkori székhelyén, Szegváron, szintén a megyeházzal együtt épített emeletes börtönt. A fenti példát még kiegészíthetjük néhány érdekességgel. Vígh Zoltán kimutatása szerint az utolsó nemesi felkelés seregébe Makóról 10 katonát a börtönből vittek.⁹ Makón is sok gondot okoztak a nemesekkel kapcsolatos eljárások. 1823-ban a megye új rendeletet fogadott el az 1806-os rendelet helyett. A statutum szerint a városi főkapitány bemehetett nyomozni a köznemesek házába is, igaz hogy csak a nemesek hadnagya kíséretében.

Érdekes, hogy nem csupán Deák Ferenc és társai dolgoztak a törvényesség, a közbiztonság fejlesztési koncepción. A reformkorra, a deáki munka körülményeire jellemző, hogy 1829-ben Makón is összeült egy „*Kigondoló Bizottság*.” Ennek tagjai: Saátor János alispán, Vásárhelyi János főjegyző, Szillessy Pál főügyész, Dániel János főszolgabíró voltak.¹⁰ Javaslataik bekerültek az 1829-es megyei közbiztonsági szabályrendeletbe. A rendelet 10. fejezete a börtönökkel foglalkozik. A kép teljesen megegyezik Deák Ferenc megállapításaival, amit egy idézet is szemléltet: „A télen fagyásig való hideggel, nyáron fúlásig való meleggel küszködő, pusztá kenyéren és vízen tengődő, többnyire földön fekvő, gyenge és durva ruhákkal takaródzó rabok sanyarú körülmények között még jobban eldurvulnak, az erkölcsiséget – a lelkipásztorok minden igyekezete ellenére – végleg számkivetik.” Szerintük, ha a börtön a rabokat munkára és mesterség gyakorlására tanítaná, szabadulásuk után kevesebben veszélyeztetnék újra a közbiztonságot. Megjegyezzük, hogy ekkor már Gyulán az aradi „rabdolgoztató intézet” mintájára működött ilyen intézet, amelyet a makóiak ismertek.

Makón 1832-ben építettek új börtönt a vármegyeházzal együtt. Ez lényegesen nagyobb volt és a törvényszék századfordulós megépítéséig töltötte be funkcióját.

Visszatérve a szegedi országos intézet tapasztalataira még egy érdekes tény: a *nők aránya* több év kimutatása szerint meghaladta a fogvatartottak egyharmadát. Bűneiket is felsorolták. A szokványos gyermek és anyósgyilkosság mellett főleg csak azért kerültek börtönbe, mert „megétették” hitese férjüket. Persze ez akkoriban azt is jelentette, hogy arzént raktak só helyett az ember elé. Ezekkel a „békés” asszonyokkal nem akartak és tudtak a megyei, városi, kegyúri börtönben foglalkozni, inkább Szegedre küldték őket a tekintetes nemes inspektor úr gondja-

ira bízván. Annál is inkább ezt tették, mert gyakran szültek is a menyecskék a börtönveik alatt.

Természetesen a *nemeseknek* nem volt kötelező dolgozni az országos, a megyei, a városi és kegyúri börtönben sem. Ez meglehetősen nagy gondot okozott, hiszen az igazgatói jelentések szerint nemes volt a rabok több mint fele, jó néhány időszakban. Mi lehetett ennek az oka? Szerintem főleg az, hogy a megyéknél, sőt városoknál is már ekkor hasznosították a rabok munkaerejét, mint ahogy fentebb Csanád Megye példáját ismertettem.

A másik ok lehetett, hogy több nemes csak kegyelemből menekült meg az akasztófától, hiszen félíg-meddig rokonok voltak az ítélethozókkal, a fogvatartókkal. Ekkor még a bírakat is választották, akik el akarták kerülni a családi összefonódás látszatát, és inkább Szegedre küldték a delikvenst. Mai szóval és fogalommal egy korrupció vád elleni védekezés is szerepet játszott az ilyenek Szegedre küldésében.

A nemesek az igazgatói jelentések szerint sok gondot okoztak, amelyekből csak egyet idézek: „A nemesek nemcsak a testi büntetés alól való mentesség előjogát hozták magukkal a fenytőházba, ahol a nem nemes raboktól elkülönítve, tehát megkülönböztetve voltak, hanem társadalmi kiváltságos helyzetük külső jeleit is. Ha módjukban állott ugyanis díszes ruhában jártak. Hiszen mindenik rab a saját ruháját viselte, ha volt neki, és amíg tartott. A nemes urak közül tehát ki mentében, ki bundában vagy subában, esetleg szűrben, meg piros mellényben, ki pedig mák színű ujjasban és nadrágban, copfosan, s béklyóban vert lábán sarkantyús csizmában járt.”¹¹

Mi volt még modern a szegedi országos intézet tevékenységében? Az *egészségügyi ellátás* feltétlen ezek közé tartozott. Alkalmaztak orvost, vásároltak gyógyszereket, sőt voltak rab kórtermek is. Sobay György külön ügyelt arra, hogy járványokat ne hurcoljanak be rabok. Befogadáskor a szabályzat szerint „a törzsfoglár jelenlétében a poroszló által meztelenre is le kell vetkőztetni, orvossal meg kell vizsgáltatni” a rabot. Sobay a magyar börtönorvoslás első nagy alakja még azt is szabályozta, hogy „tilos a halottakat szállító kocsira ülni, a lovakat is azokon ülve kell hajtani, a kocsin lévő szalmát azonnal el kell égetni.” Személyesen ellenőrizte, hogy minden héten tisztálkodjanak, és tiszta fehérneműt vegyenek a rabok. A nőknél még a rendszeres fésűlködést is szabályozta.

A rabok jó útra térítése a *lelkészek* feladata volt. A napirendbe beépítették a rendszeres imát, a misét, és keretet biztosítottak minden nagyobb vallás gyakorlására is.

Nagyon alapos volt a *börtön-adminisztráció*. Ez azóta is kitörölhetetlenül megmaradt, szokásjoggá vált már kétszáz éve. A megyék is követték a szegedi példát az adminisztráció területén. Nyelvtörténeti emlékek is jelentős egy-egy magyarul, vagy két esetleg három nyelven küldött perirat.

Miért volt kudarc mégis a szegedi országos fegyház intézet létesítésének kísérlete a félévszázados műkö-

dése ellenére? Első sorban azért, mert nem biztosítottak kellő anyagi erőforrást a működéshez. A rabot küldöktől is lassan csorgott a térítés, és még lassabban a rabok hazaküldésének költsége, hiszen a rabot a származási, vagy bűnelkövetési helyére kellett visszatoloncolni.

A Habsburgok szempontjából lényeges szempont volt az is, hogy 1832-ben I. Ferenc császár fontosabbnak tartotta az osztrákok számára veszélyes *olasz függetlenségért harcolók transzportálását Szegedre*, mint a magyar börtönügy modernizálását. Szegedre 685 olaszt hoztak „munkára és vallásosságra” nevelés indokával. Megjegyezzük, hogy még püspök is volt a „transzportáltak” között. Őket ítélet nélkül itt „felejtették.” 1848 októberében Kossuth Lajos szabadíttatta ki őket.

Az elmondottakból kiderül, hogy bizonyos fejlődés ellenére, az uralkodói börtön-modernizációs elképzelések nem valósultak meg, majd lekerültek a napirendről. Ennek ellenére igaza van Nagy Ferencnek és Lőrincz Józsefnek közös alapvető munkájukban, amikor megállapítják a *szegedi országos fegyházról, hogy a „fenntartási, működtetési viszonyosságai ellenére elismerésre méltó kísérlet volt az addig kaotikus állapotokkal szemben a rendszeres munkával történő javítás eszméinek megvalósításában.”*¹²

Az uralkodói kísérletek kudarca után a feladat a reform országgyűlésre, a reform erőkre várt. Ekkor lesz Deák Ferenc szerepe jelentős. Mezey Barna több művében részletesen kifejtette, hogy Deák Ferenc milyen döntő munkát végzett a magyar büntetőjog reform-tervezet kidolgozásában. Deák Ferenc börtönügy reformjával kapcsolatos elgondolásai évszázadokra meghatározták a magyar börtönügy fejlődését akkor is, ha nem a megvalósítható feltételekből indult ki azzal, hogy a nagyon drága magányrendszer mellett tette le a voksot.

Megítélésem szerint szerencsére *ma is hat a deáki szemlélet*. Most különösen fontos ez, hiszen napirenden van a társadalmi szankciókat és intézkedéseket érvényesítő egész intézményhálózat fejlesztése. A történelemben pedig nincsenek előzményeket eltörölő eredményes modernizációk. A börtön tudomány fontos szerepe, hogy segítsen kimutatni az adekvát magyar megvalósítható lehetőségeket.

Az uralkodói törekvések kudarca és a deáki koncepció is megmutatta, hogy *kész receptek alkalmazhatatlanok* más közegben, tehát a most esedékes börtön reformoknak számolni kell a magyar sajátosságokkal és a fejlődés nehéz meghatározottságaival is. A mostani modernizáció során nem egyszerű átállásról van szó, hanem olyan gyökeres átalakulásról, amely a későbbiek során a felgyorsult fejlődés adaptálására is alkalmas. Úgy kell behoznunk régi elmaradásokat, követni az európai fejlődést, hogy közben nehegy új elmaradások keletkezzenek.

A deáki koncepció arra is példa, hogy *nélkülözhetetlen a szaktudás* a változás szükségességének felismerésében, az adekvát megoldások megtalálásában.

a divatos zsákutcák elkerülésében, a reformok felkészült elfogadásában, az oktrojált, kudarcra ítélt megoldások kikerülésében. Ebben jelentős szerepe van a Magyar Börtönügyi Társaságnak, annak történeti és más szekcióinak, a magyar jogtudománynak.

Olyan belső folyamatokra van szükség a börtönügyben is, amelyek *Deák, Tauffer, Finkey – és folytathatnám a neveket – szellemében európai színvonalon, a magyar sajátosságok szerint oldják meg a modernizáció elméleti és gyakorlati feladatait.*

Teljesen igaz, hogy most nincs más út, mint a börtönmodernizáció. Mezey Barna 2000-ben a Börtönügyi Szemlében írt cikke szerint a modernizáció útvonala kijelölt jogi és a technikai területen, az európai harmonizáció alapján. Ez feltétlen

igaz. Megjegyzem, hogy egy modern börtön megteremtésének számos más feltétele is van: fejlődés kell az irányításban, a nevelés és szakképzés területein, a személyi állomány különböző szintjei szereplők munkájában, a társadalmi közreműködésben, a fogvatartottakkal való differenciált foglalkozásban, az őrzés, fegyelmezés, nyilvántartás területén. A magyar jogtudomány, és a börtönnel kapcsolatos más tudományágak képesek érdemi partnerként közreműködni ebben a folyamatban, biztosítják a modernizáció személyi feltételeit.

*Meggyőződésem, hogy a magyar büntetés-végrehajtásban van egy olyan belső fejlődési szellemi kapacitás is, amely biztosíthatja a megalapozott európai igényeknek és magyar követelményeknek megfelelő fejlődést.*¹²

Jegyzetek

- ¹ Elhangzott a Magyar Börtönügyi Társaság, Deák Ferenc emlékére „Deák Ferenc és a büntetőjog reformja” címmel tartott tudományos ülésén 2003. szeptember 26-án, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán.
- ² Mezey Barna: Millenniumi visszatekintés. A magyar büntetés-végrehajtás történetének modernizációs csomópontjai. (Börtönügyi Szemle, 2000/4.) 70–78 pp.
- ³ Lásd: Vajna Károly: Régi hazai büntetések. (Budapest, 1906.) 23 p. A szöveg forrásul a szerző az Országos Levéltár szám nélküli anyagát említi.
- ⁴ Azt, hogy milyen kevés rabot küldtek a távoli intézetbe mutatja, hogy innen csak 34 rabot szállítottak az áthelyezéskor Szegedre.
- ⁵ Lásd részletesen: Oláh Miklós: Fejezetek a szegedi várbörtön történetéből. Domus Carresterialis Szegediensis. 1784–1832. (Szeged, 2000. Bába és Társai Kiadó.)

- ⁶ Csongrád Megyei Levéltár (CSML) Közgyűlési iratok 2058/1829.
- ⁷ CSM. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1742.
- ⁸ Lásd részletesen: Vígh Zoltán: Adatok Csanád vármegye közbiztonságáról a feudalizmus utolsó évszázadában. In: „Tanulmányok Csongrád Megye történetéből XIV. Szerkesztette: Blazovich László. (Szeged, 1989. Kiadja a Csongrád Megyei Levéltár.)
- ⁹ CSML (Mf) tü. Jkv. 13/1809.
- ¹⁰ CSML Közgyűlési iratok. 2058/1829.
- ¹¹ A témával részletesen foglalkozik Vajna Károly idézett művében.
- ¹² Lőrincz József–Nagy Ferenc: Börtönügy Magyarországon. (Budapest, 1997. Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokság.)

Szlemenics Pál 1783. január 22-én született Kecskeméten – a korabeli fogalmazás szerinti – civis családban.¹ Szíjgyártómester apja, József és édesanyja, Ivitz Erzsébet nagy gondot fordítottak gyermekük iskoláztatására. Alap- és gimnáziumi tanulmányait a piaristák, szülővárosában működő iskolájában folytatta, az utolsó évet pedig a rend pesti intézményében fejezte be.

Ezt követően a váci egyházmegye papnövendékei közé lépett, ahol 1798–1800 között bölcsészetet és hit-tudományt tanult.

Szlemenics azonban nem érzett elhivatottságot az egyházi pályához, ezért a pesti egyetem jogi karán folytatta tanulmányait 1801–1804-ben. Itt nagy hatással volt rá a magánjog professzora, Kelemen Imre, de a jogi előadások mellett a bölcsészkaron is hallgatta a magyar nyelvtudomány úttörőjét, Révai Miklóst. Tanulmányai mellett gyakorlati ismeretek szerzése érdekében a pesti királyi táblán jegyzőként is tevékenykedett.

Az egyetemi évek alatt szerzett ismeretei megerősítésként elhatározását, amelyet professzorai is bátorítottak, hogy az oktatásban tevékenykedjen. Így tanulmányai befejeztével a kassai királyi akadémia politika tanszékére pályázott. Ennek sikertelensége után gróf Esterházy

JOGTÖRTÉNETI ARCKÉPCSARNOK

Nánási László:

Szlemenics Pál élete és munkássága

Ferenc Moson vármegyei főispán titkára és fiainak oktatója lett. A család alapvetően Bécsben tartózkodott, így Szlemenicsnek módja volt arra, hogy itt is joggyakorlatot folytasson egy udvari ügyvivő oldalán.

Szlemenics életének alapvető változására 1809 novemberében került sor, amikor pályázata alapján kinevezést nyert a pozsonyi királyi akadémia hazai magánjogi és büntetőjogi tanszékére rendes tanárnak. Ekkor indult el azon a több évtizedes oktatói, tudományos pályán, amelyen a korszak meghatározó jelentőségű jogtudósává vált.

*

Szlemenics életútja a magyar történelemben alapvető változásokat hozó időszakban, a nemzeti ébredés és a reform korában – amelynek alapvető eszköze és célja a magyar nyelvért folyó harc volt – alakult és bontakozott ki.

A II. József-i uralommal szembeni nemesi ellenállás következményeként, az uralkodó halála utáni 1790–1791. évi országgyűlésen került sor a rendi alkotmányosság helyreállítására. A nemzetté válás útján az ekkor hozott XVI. törvénycikk kimondta, hogy nyilvános ügyek intézésére idegen nyelv ne használtassék, a magyar nyelvre pedig külön súlyt kell fektetni az oktatásban. Az 1792:VII. törvénycikk azt is megállapította, hogy bizonyos idő elteltével csak olyanok nyerhetnek majd közhivatalt, akik a hazai nyelv ismeretét igazolni tudják. Az 1805:IV. törvénycikk szerint az országgyűlésen és latin mellett a magyar nyelv is használható, a törvényhatóságok a magasabb szervekkel való érintkezésben és törvénykezésükben pedig alkalmazhatják azt.²

Ezeknek a törvényi előírásoknak a gyakorlatba való átmenete azonban hosszabb időt vett igénybe. Hatályosulásuk függött az udvar és a rendek erőviszonyától, illetve attól a gyakorlati korláttól, hogy „perlekedésünk és jogszolgáltatásunk addig s azon időben csak latin nyelven tanult és ismert elvont jogi formában és műnyelvezeten alapulván: a művelt klasszikus latin jogi műnyelvet a mi (általánosan nem is ismert) különben is csekély szókészletű nemzeti műnyelvünkkel helyettesíteni már nem is oly egyszerű és könnyű feladat vala.”³

A XVIII–XIX. század fordulóján kialakuló magyar jogtudomány eseti kivételektől eltekintve csak latin nyelvű előzményekre tekinthetett vissza.⁴ Az ekkori jogtudósok számára (pl. Kelemen Imre, Markovics Mátyás, Kövy Sándor, Vuchetich Mátyás) magától értetődő volt, hogy előadásait latinul tartsák és e nyelven írják műveiket. A hazai jogtudományt ebben az időszakban még csak a rendi Magyarország jogának magyarázata foglalkoztatta, és csak a reformkorban bukkant fel a jogrendszer megújításának szükségessége.

Ezek voltak azok a keretek, amelyek között a fiatal oktató pályáját elkezdte.

*

Szlemenics elnyervén állását, előbb saját képzettségét tette teljessé: a megszabott vizsgák és szigorlatok után 1810-ben hites ügyvéd lett, majd 1811-ben a pesti egyetem doktorrá avatta.

Az akadémiai jogi oktatás – amelynek részese lett – ekkor két tanévet ölelt fel. Az alapvető tantárgy a hazai magánjog volt, emellett tanultak még a hallgatók történelmet, politikai és kamarai tudományokat (ez igazgatási és pénzügyi ismereteket jelentett), büntetőjogot, „tishti írásmódot.”⁵ A pozsonyi akadémián a magyar magánjog és büntetőjog egy tanszéket alkotott.

Ebben az időben mostohák voltak az oktatás és a tudomány művelésének feltételei: nem léteztek tankönyvek, és ahogy Szlemenics egy későbbi műve előszo-

vában írta, „a pozsoni akadémiának, amelyben működni életem feladata lőn, sem czélomra szolgálható könyvtára, sem kéziratgyűjteménye nem lévén,” így nagy nehézségekkel kellett megküzdenie.⁶

Szlemenics nagy lendülettel vetette magát az oktatásba és a tudomány művelésébe. Első – latin és magyar nyelvű – írásaival bekapcsolódott volt professzora, Kelemen Imre és a korszak másik kiemelkedő tudósa, a sárospataki református akadémia jogtanára, Kövy Sándor közötti vitába, hajdani oktatója mellett foglalva állást. Ezek az írásai részint önálló könyvként láttak napvilágot, részint pedig az 1817-ben megindult első magyar nyelvű tudományos folyóiratban, a Tudományos Gyűjteményben jelentek meg.⁷ (Érdekesség, és egyben Szlemenics felkészültségének bizonyítéka, hogy ekkoriban egy nyelvtani munkát is kiadott: 1816-ban jelent meg Bécsben német nyelvűek számára „Farkas János magyar nyelv grammatikájának” általa átdolgozott és bővített kilencedik kiadása). Ezt a vitát (és benne Szlemenics írásait) a későbbiekben a század második felének nagytekintélyű jogásza, Pauler Tivadar úgy értékelte, hogy „nem tartozott tudományos tekintetben a meddők közé, mert több nevezetes tárgyaira hazai magánjogunknak világosságot derített.”⁸

*

Szlemenics műveinek nagy jelentőségű csoportját azok az írásai jelentik, amelyekkel az oktatás nagy hiányosságán, a megfelelő tankönyvek hiányán próbált segíteni. Először 1817-ben adta ki az „Elementa juris criminalis hungarici” (A magyar büntetőjog elemei), illetve 1819-ben az „Elementa juris hungarici civilis privati” (A magyar polgári magánjog elemei) című munkáit. Mint magánjogi műve előszavában írta, az oktatás során tapasztalta, hogy hallgatói egy része nem volt képes nyomon követni, jegyzetelni előadásait, ezért a tanulásra fordítandó idejük rovására kénytelenek azt másoktól lemásolni, vagy nagy költséggel saját részükre leírni. A joghallgató ifjúság ilyen gondjainak kiküszöbölésére, felkészülésük elősegítésére készítette el tankönyvét.⁹

Szlemenics büntetőjogi munkája pedig több évtizedes szünet után megjelenve hatalmas űrt pótol, mivel Bodó Mátyás 1751-ben kiadott „Jurisprudentia Criminalis”-a (Büntető jogtudomány) óta semmilyen büntetőjoggal foglalkozó tudományos könyv nem jelent meg. Finkey Ferenc értékelése szerint az „Elementa fő érdeme a büntetőjog – anyagi és alak jog együtt – egész anyagának ügyes elrendezésében, rövid, világos összefoglalásában áll.”¹⁰

Szlemenics munkáit érdeklődéssel fogadta kora. Magánjogi művének korabeli méltatása szerint „a Szerző fontos rövidséggel s kimerítve adja elő a honyi törvény egész tudomány alkatját... Világos voltot szerez munkájának, s azt olly könnyen érthetővé tette, hogy akárki is, a ki a törvény tudományának alkat-eszméreteit megtanulni kívánná, ezt minden útmutatás nélkül is haszonnal, és bizonyosan kívánt előremenetellel forgathatja.”¹¹ Szlemenics Pál műveivel országos ismeretséget nyert, így 1819-

ben megpályázta a pesti egyetemen a Kelemen Imre nyugállományba vonulásával megürült katedrát, de nem járt sikerrel. 1827-ben még egyszer pályázott a pesti professzorságra, amelyet minden egyetemi és kormányzati szerv támogatott, de az uralkodó mégsem nevezte ki. Nem szegte kedvét a sikertelenség, nagy vállalkozásba fogott, magánjogi nézeteinek magyar nyelven való kiadásába. Műve megírására az készítette (mint írta), hogy „a Magyar Hazának már több országgyűlésen kinyilatkoztatt óhajta lévén, hogy anyanyelvünk a felsőbb tudományoknak előadására is alkalmaztassék, és így a tudományok lassanként mintegy meghonosodván, nyelvünknek megtanulását hazánkfiainál szükségessé tegyék. ...a Munka deák könyvemnek nem pusztá fordítása, hanem annak még tökéletesebb logikai rendbe szedett és Törvényünk szövevényesebb tárgyainak újabb felvilágosíttatásaiakkal tsak nem kétszeresen meg bővített új kiadása.”¹² A „Közönséges törvényszéki polgári magyar törvény” című négy kötetes, majd 1500 oldalas mű 1823-ban jelent meg Pozsonyban, és hatalmas sikert hozott szerzőjének.

A korabeli kritika a legalismerőbben méltatta a művet. Eszerint „szép diadalt nyere ismét e jelen Munka által honni nyelvünk, ...szinte minden lap nyelvünk új meg új nevezetességével esmér tetvén meg a figyelmetes olvasót, annak számos oldalú tökéletességeit új fényben ragyogtatja a törvénytudomány tekintetéből.” A korábbi latin nyelvű munkához képest „sokkal bővebben világosítottak, s kimerítőbben fejtegették a tárgyak... Minden alaptételeket, egész a legfinomabb elágazásokig kimerítő érthetőséggel magyarázván, ...néhány tsekélyebb állítások pontos fejtegetésével, mintegy előkészítvén a legfontosabb tárgyak s kérdések megfjtését is, előadása olly világos és kedveltető, hogy bizonyosan teljes meglelégedéssel fogja azt mindenki olvasni.”¹³

A szerző munkájáért 1824-ben megkapta a kor leg-rangosabb tudományos elismerését, a Marczibányi alapítvány díját is.

A bíráló bizottság jelentése szerint a „jeles munka a magyar törvényt egész kiterjedésében, egy helyes systemába foglalva, kimerítve és érthetőleg, tiszta és könnyű magyarsággal adja elő úgy, hogy ebből a törvénytudó ismérteit bővítheti, és a járatlan is magának minden tekintetben világosítást szerezhet.”¹⁴

Szlemenics könyvei olyan ismertségre és elismertségre tettek szert, hogy az azok iránti kereslet miatt több alkalommal is kiadásra kerültek. A büntetőjogi munkája 1827-ben, részben átdolgozva 1833-ban, latin magánjogi műve pedig – a magyar nyelvű alapján átdolgozva – 1829-ben és 1837-ben jelent meg ismét.

*

Tudományos munkásságának elismerését jelentette, hogy a többéves előkészületek után megalakult Magyar Tudós Társaság (Akadémia) igazgatósága 1830. november 17-én tartott ülésén az első 23 tag egyikének választotta, a kor olyan jelesei mellett, mint Kazinczy Ferenc, Kölcsey Ferenc, Vörösmarty Mihály.

A választás feltétele az volt, hogy „rendes taggá

ollyan lehessen, kitől ismeretes tudománya, s különösen magyar nyelven már ki is adott érdemes munkája mellett ezutánra is korához és tüzéhez képest folyvást buzgó munkálkodást várhatni.”¹⁵ Mint a törvénytudományi osztály első tagja, aktívan részt vett a Társaság munkájában, közreműködve az Évkönyvek kiadásában, a tudományos pályázatok elbírálásában.

A következő években sorra jelentek meg kisebb-nagyobb terjedelmű írásai a kibontakozó magyar tudományos sajtóban: a Tudós Társaság Évkönyveiben, a Tudománytárban, Athenaeumban, Figyelmezőben.¹⁶

Szlemenics az 1830–1840-es években megjelent írásaival – amelyek köz- és magánjogi, büntetőjogi, jogtörténeti kérdéseket érintettek – a monográfia irodalom első művelői (pl. Fabriczy Sámuel, Sztrókey Antal) közé tartozott hazánkban.

E műveit érintő hitvallását úgy fogalmazta meg, hogy „eddig közre bocsájtott kisebb s nagyobb munkáimat soha sértő szándék nem undokítja: úgy ezen értekezésemre is egyedül azon közjóra célzó tiszta óhajta határozott, hogy az illetén, polgári alkotmányunkra nézve igen érdekes tárgyak minden részről meghányás és közre munkálás által kelletők szerint felvilágosíttatván, vélemény és valószínű helyébe, a hol csak lehetséges, tudomány és bizonyosság lépjen”.¹⁷

*

Szlemenics munkáival a történeti-jogi irányzat képviselőjeként lépett fel, írásaiban a létező vagy már kiveszett jogintézmény múltját kutatva fel.

E munkák azonban nem tekinthetők kizárólag jogtörténeti műveknek, mivel rendi jogunk több évszázados jogszabályok és szokások alapján működött, így ezek múltjának feltárása egyben a hatályos jog magyarázatát is jelentette.

A jogtörténet jelentőségét illetően pályája kezdetétől vallotta, hogy „figyelemre méltó annak hasznossága a jogtudományban, ... mert nemcsak a törvények keletkezését, sorsát, változásait, és a körülményeket, amelyekben alkották azokat, ismerjük meg ..., de sem a törvények rendszerét, sem azok igazi értelmét igen gyakran feltárni, sem, hogy vajjon hatályban vannak-e” e nélkül nem lehet.¹⁸

Szlemenics ezen írásaiban nemcsak a Corpus Jurisra, Werbőczyre támaszkodott, hanem felhasználta a korabeli forráskutatások eredményeit, így Fejér György óriási, 43 kötetes oklevélgyűjteményét (Codex diplomaticus Hungariae), valamint Kovachich Márton és József hasonló összeállításait is.

1837-ben adta ki a Tudós Társaság Szlemenics úttörő művét, a „Fenyítő törvényszéki magyar törvény” címmel, amely a szerző korábbi latin nyelvű munkájának átdolgozásaként, az első magyar nyelvű büntetőjogi tudományos könyvként jelent meg.

A szerzőt előszava szerint műve megírására az készítette, hogy „a fenyítő igazság kiszolgáltatásában sok olyan tárgy fordul elő, mely nemzetünk írott törvényeiben elintézve nem lévén, fenyítő bíránknak szabad ön-

kényére van hagyva. Ezen helyheztetése, ha polgártársainak szabadságát lábbal tapodni nem akarja, szükségessé teszi neki a fenyítő törvény természetes talpigazságainak pontos ismertetését.”

A mű valósággal berobbant a korabeli jogéletbe, hiszen teljes hiányt pótol az oktatásban és a jogalkalmazásban. A Tudós Társaság hatodik közgyűlése dicséretben részesítette a könyvet, amiről a korabeli kritika is véleményt adott.¹⁹

A kor jelentős jogásza, Fabriczy Sámuel szerint a munka „minden dicséreten felül van. A tagok logikai és részarányos elrendezése, az azt végig átlehellő humanitás szelleme, és írásmód kristálytiszt, a tudomány komoly méltóságát kellemmel párosító világossága a legjelesebb tudományos munkák sorába helyezik.”²⁰

Szlemenicsnek addigi oktatói és tudományos érdemeiért a király 1838-ban nemességét adományozott.

*

Az idősödő jogtanár nem pihent babérjain, hanem bekapcsolódott a Tudós Társaság nagy vállalkozásába, a „Törvénytudományi műszótár” létrehozásába.

Ez a munka váltotta valóra azokat az elképzeléseket, hogy az addigi latin, esetenként német kifejezéseket a jogtudomány minden területén a magyar nyelvű megfelelő váltsa fel.

Az első kiadásban, 1843-ban, a második, bővített kiadásban, 1847-ben napvilágot látott mű a korábbi kiadványok szintézise, amelyet a kor kiváló szakértőinek (Szlemenics, Sztrókay, Zádor /Stettner/ György, Fogarasi János, Szász Károly, Kölcsey) munkálkodása hozott létre.

A mű a meglévő összes jogi kifejezést a szinonímák egész készletével tárta elő anélkül, hogy bármelyiket is ajánlotta volna. Így a szakszavaknak ez a gazdag tárháza korlátozta a további felesleges szóalkotásokat.²¹

A kiadvány gyakorlati jelentőségét az adta, hogy az 1844:II. törvénycikk az ország igazgatásában, az igazságszolgáltatásban, az oktatásban kötelezővé tette a magyar nyelvet, amely már képes volt az egyes szakterületek igényeinek megfelelni.

Szlemenics a nyelv haladásának és a reformkor országgyűlésein hozott újabb törvényeknek megfelelően átdolgozta korábbi tankönyveit: magánjogi műve 1845-ben jelent meg „Polgári magyar törvény” címmel, büntetőjogi munkája pedig 1847-ben került ismét kiadásra.

Szlemenics nem vett részt a kor nagy jogalkotási kísérletében, az 1843–1844-es országgyűlésen tárgyalt büntetőjogi javaslatok kimunkálásában, de szükségesnek tartotta a kodifikációt.

Mint 1847-ben átdolgozva kiadott büntetőjogi könyvében írta, „szükséges lenne, hogy a törvényhozó minden büntettnak képzetét és körét pontosan körülírná, és büntetését mindenképp meghatározná, s mik kívántassanak meg a törvénybeli rendszerű büntetésbeni elmarasztalásra, a büntettnak mind tökéletességére, mind megbizonyítására nézve? és mik, és milly feltételek alatt tegyenek teljes bebizonyítást? világosan s határozottan kijelelné, s fenyítő törvényeit időszakonként gondosan

átvizsgálná, és a körülmények változásai szerint rajtuk a szükséges változtatásokat megtenni el ne mulasztaná. Mind ezek a fenyítő nyomozásnak és befogatásnak igazságos és czélszerű elrendezésével együtt elengedhetetlenül szükségesek lennének egyszersmind a hazapolgárok személyes és illetőleg vagyoni bátorságának bírói kény- és hatalommali visszaélés elleni hatályos óalmazására s biztosításra is.”²²

*

Szlemenics érdeklődése az 1840-es években már alapvetően a jogtörténetre irányult. Ekkor írt műveiben feldolgozta a magyar törvények történetét a kezdetektől egészen saját koráig. Ezen írásaiiban bel- és külföldi történetírók, Fejér és a Kovachichok oklevélgyűjteményeinek jogi vonatkozású adatai alapján, felsorolásszerűen adta meg a törvényeket, kitekintve arra, hogy az egyes rendelkezéseknek milyen jelentőségük volt akkoriban, mint valamilyen meglévő jog forrásának.²³

Az idős professzor 1850-ben, a jogakadémiák abszolutizmus kori újjászervezése során nyugállományba vonult. Nyugdíjas éveiben a klasszikus latin költészet fordításával foglalkozott egészen haláláig, 1856. december 26-ig.

Pozsonyban temették el, ahol tisztelői 1885-ben márványtáblával jelölték meg egykori lakóházát.

*

Szlemenics Pál életművét csak saját korában lehet értelmezni, a rendi magyar jog tudományának keretei között.

Írásai szervesen tapadtak korának jogához, a magyar nemesi alkotmányosság bástyájához. A radikális újfítás igénye általában nem merült fel ezekben az írásokban. A reformkori országgyűlések munkájának eredményeit viszont bizakodva fogadta.²⁴

Művei a magyar magánjog és büntetőjog kérdéseivel foglalkoztak, amelyeket átszőtt történetiséggel, illetve közjogi ismeretekkel.

A munkásságának nagy részét kitevő magánjogi művei kezdetben professzora, Kelemen Imre hatása alatt állottak, de ettől később eltávolodott: 1823-ban megjelent könyve előszavában írta: tőle „mint a Munkának fő felosztására, mint az egyes fő részek tárgyaiknak rendbeszedésekre nézve többnyire eltávoztam.”

Művét a modern magyar magánjogtudomány óriása, Szladits Károly úgy értékelte, hogy Szlemenics főleg a meghatározások pontosságára törekedett, és az addigi munkáknál fokozottabban tartotta szem előtt a rendszerezés szempontjait. A magánjogot hazánkban először ő osztotta az addig megszokott hármas tagolás (személyek, dolgok, eljárás) helyett négyre: a dologi jogot tartalmazó részből kiemelte a „köteleztetést szülő tetteket,” vagyis a kötelmi jogot.²⁵

A négy kötetes mű felépítése és gondolatmenete nagyon szemléletes. Az I–III. kötet tartalmazza az anyagi jogot, amelynek kifejtését a szerző a „Törvénynek Előljáró Esméreteivel” kezdi. Ebben kifejtette és magyarázta a magyar rendi jog jogforrási rendszerét, értelmezési eszközeit.

A jogforrások élén a király és az ország rendjeinek megegyezésén alapuló „országos írott törvények” állanak, amelyek kapcsán a szerző által támasztott követelmények ma is irányadóak lehetnek. Eszerint a törvény legyen igazságos, tisztességes, teljesíthető, szükséges, alkalmas a társadalom javának előmozdítására, megegyezzen a „Hazának Polgári Alkotmányával,” érthető és világos, mert „mit nem értünk, lehetetlen azt megtartanunk. Azonkívül a homályos Törvény hol magyarázásokra és törvénycsavarásra is ad alkalmatosságot.”²⁶

A mű ezt követően részletesen foglalkozik az egyes jogintézményekkel, a IV. kötet pedig az igényérvényesítés módjával, a peres eljárással.

Szlemenics újításának, a kötelmek rendszerbeli elkülönítésének okát azzal magyarázta, hogy a dolog a személytől különböző és létező valóság, míg ezzel szemben a tett a személytől elkülönülve nem létezhet, az az ember lelki és testi tehetőségétől függ.

Megfogalmazása szerint a kötelmek eredetüket tekintve kétfélek: a felek kölcsönös akaratától függő megegyezésen alapuló, vagyis szerződések (conventio), illetve egyoldalú, jogellenes aktusból származók, vagyis kárt okozók (delictum).²⁷

Erdemes felidézni nála a szerződés (ezt a szót csak az 1845-ös kiadásban használta) fogalmát, amelyen érződik a nyelv nehézkessége, de tartalmilag érthető.

Eszerint „egyezésen vagy kötésen (Contractus, Conventio, Pactum) egy személynek másik által elfogadott ígérete értendőik..., mert, hogy valamelly önként felvett köteleztetés, mellyet az Egyezésnek szülni kell, értendőjék, kettő szükséges. Először, hogy az egyik Félnek akarata legyen a másiknak valamit adni, vagy annak javára tenni, vagy nem tenni, mire egyébként nem köteleztetett volna, a mit Ígéretnek hívunk. Másodszor pedig, hogy viszont a másik félnek akarata legyen az Ígéretből reája nézve szüendő Just általvenni, a mit Ígéretelfogadásnak nevezünk.”²⁸

Szlemenics a kötelmi különös részben („Egyezésekről egyenként”) 12 szerződésfajtát nevesített: adásvevés (ennek különös neve az örökvallás, mint a nemesi tulajdonjog megszerzésének fajtája), zálogvallás (ingatlan haszonkölcsöne), érdemjutalmazó vallás (ingatlan adományozása), csere, peregyezés, ajándékozás, bérlet, kölcsön, megbízás, jószágörzés (letét), hitelezés, „Mesterműv vagy Kalmárportéka hitelbe adása vevése” (halasztott fizetés). Ezeken túl bármely egyéb szerződést elképzelhetőnek tartott („nevetlen Egyezések”).

A főkötelmek mellett megkülönböztette a „mellékegyezéseket,” mint a zálogot, „a tartozásért való jószáglekötést” (tulajdonképpen jelzálogjog) és a kezességet.²⁹

Szlemenics 1838-ban külön tanulmányt is megjelentetett a magánjog egyik alapintézményéről, a semmisségről és megtámadhatóságról „A félretétethető s megerőtleníthető törvényeink szerint” címmel, amelyben az akarat érvényességének kérdéseivel foglalkozott: nincs joghatálya pl. az „eszelsők,” „törvénytelen korúak,” kényszer, erőszak alatt állók, tévedésben lévő cselekedeteinek.³⁰

Az egyes anyagi és eljárási jogi kérdésekben Szle-

menics tanításai akár még mai is megszívelhetők. Így a tulajdonjog legfőbb tartalmának, annak mindenki általi sérthetetlenségét látta („a Polgári Társaságnak egyik fő tzelja lévén a tulajdonról való bátorság”), amely csak kivételesen, nyomós okból, a törvényhozó hatalom által korlátozható vagy vonható el.³¹

Szlemenicsnek kifejezetten közjogi művei nincsenek, de több írása részeként foglalkozott ilyen kérdésekkel is: az előbb idézett művében pl. érintette az alkotmány jelentőségét, mivel ez „Hazánknak védelmező paizsa s boldogságának kútfeje, nem ellenkezhetik, sőt leginkább megegyez véle az a hatalom, melly nélkül a Hazától a veszélyt elhárítani nem lehet.”

Az igények érvényesítésének jogos eszköze a per, amelynek megindításához szükséges keresetlevél kellékeit illetően határozott szerkezetet írt elő.

Eszerint a keresetlevél részei:

- a tény elbeszélése, amelynek
 - a/ kimerítőnek, vagyis minden lényeges körülményt feltüntetőnek,
 - b/ rövidnek, minden szószaporítástól mentesnek,
 - c/ rendezetnek, vagyis a tényt és a következményét világos rendben előadottnak,
 - d/ tiszta, világos nyelven fogalmazottnak kell lennie.
- Ezt követi a jogalap megjelölése, a követelés talpkövéül szolgáló törvény felhívása és végül kérelem a bírósághoz, hogy
- a/ az alperest idézze meg,
 - b/ a felperes követelésében marasztalja el,
 - c/ gondoskodjon az ítélet végrehajtásáról.³²

*

Szlemenics büntetőjogi munkája, a „Fenyítő törvénytörvény,” illetve ennek latin nyelvű elődje is újdonságként hatott a korban, mivel a három részből álló mű elejére helyezte a XVIII. századi előzményekkel szemben az anyagi jogot, amelyet két részre osztott, a mai értelemben vett általános és különös részre („a gonosztettekről és büntetéseikről általánosan,” illetve „egyenként”).

A mű bevezetőjében a „fenyítő törvény előjáró ismérteit” taglalja. Ennek során a büntetőjog célját ketősen jelölte meg a szerző: közvetlenül „a törvény félelme zabolán tartsa az emberi vakmerőséget, és azokra nézve igazság szolgáltatassék, kik gonosztettekre vete-medtek. Végcélja pedig az, hogy mind a polgári társaság közös, mind az egyes hazapolgárok magányos igazsáinak bátorsága fenntartassék.” Ennek érdekében a büntetéseknek „olynoknak kell lenniök, mellyek mind minéműségükre, mind nagyságokra nézve hathatós ösztönül szolgáljanak a gonosztett elkerülésére.”

Az eljárással szembeni kíváncságot, hogy „egy részről ugyan a gonosztett mennél előbb bizonyosan felfedeztessék, és érdemlett büntetését vegye, más részről pedig az ártatlanság annak oltalmával napfényre jöhetvén minden veszélytől ment legyen.”³³

Szlemenics a bűncselekményt illetően az indeterminizmus elvét vallotta, eszerint a „gonosztetten” (1847-

ben már büntettnek nevezte) „minden olyan lelkünk szabadságától függő tett vagy elmulasztás értetődik, mely valamely büntetést szabó polgári törvényrendeléssel ellenkezik.”³⁴

A bűncselekményhez fűződő tudattartalmat „álnokságra” (szándékosság) és „vétkességre” (gondatlanság) osztotta, az elkövetőket pedig több kategóriára: „a gonosztett szerzőjére, közös szerzőjére” (tettes, társtettes) és a bűntársakra. Utóbbiak hozzájárulhattak az elkövetéshez a „tettelőtt, tettalatt” (bűnsegéd), illetve utána, de ők akkor már „egy különös gonosztettet követnek el” (bűnpártolás).

Szlemenics ismerte a büntetethez kizáró okokat is, pl. nem lehet büntetni a csecsemőket, bolondokat, erőszak, fenyegetés alatti elkövetőket, a hozzátartozókat (mint az a középkorban gyakori volt).

A büntetést a szerző a szankciót a célnak rendelte alá, azon olyan „érzéki rossz” okozását értve, amely révén „házánk polgárai a gonosztettektől általánosan visszatartásának, és a mennyire akarátjokat jóra fordítani nem lehetne, nekik a gonosztétel lehetetlenné tételessék.”³⁵

Szlemenics, mint a történetiségen nyugvó rendi jog rendszerbe foglalója, könyvében még szerepeltette az elmúlt évszázadokban törvényesített, de korában már nem alkalmazott rettenetes büntetési módokat, pl. a kínzó halálbüntetés, a testcsonkítás, sanyargatás különböző fajtáit, azzal a megjegyzéssel, hogy ezek „csinosodott nemzeteknél már egészen megszűntek.” A szerző a különös részi felosztása élére a „polgári társaságot közvetlenül sértő,” mai kifejezéssel az állam elleni és a hivatali bűncselekményeket tette, majd ezt követően értekezett a vallás elleni tettekről. Ezután az élet, testi épség elleni cselekmények taglalása következett. Az ölés kapcsán fejtette ki a „büntelen önvédelem igazságát” (jogos védelem), amelyet más, pl. vagyon, szemérem elleni támadások esetén is jogosnak tartott.

E fejezetet követte a vagyon, majd a szemérem elleni bűncselekmények kifejtése.

Az eljárási részben – mint korának képviselője – természetesen tartotta a nemesek és a nemtelenek közötti megkülönböztetést. Művének ebben a részében részletesen értekezett az abban az időben szokásos eljárás menetéről, benne a bizonyításról, a fogságról, ítéletről, jogorvoslatról, a végrehajtásról. Néhány eljárási intézmény – pl. a „házakifürkészés” névvel említett házkutatás célja, módja, a vádirat szerkesztése – kapcsán tett megállapításai ma is olyan példaszerűek, hogy a legújabbban megjelent büntetőeljárásjogi olvasókönyv is felhossa azokat.³⁶

Pauler Tivadar értékelése szerint Szlemenics „ha a büntetőjogban nem használta is fel a külföldi irodalom minden segédeszközeit, ha itt-ott hiányzik is a foglal-

mak élessége ..., érdemeit kétségbe vonni vagy kicsinyíteni ki sem fogja, ki a jól szerkesztett tan- és kézi könyvek gyakorlati hasznát ismeri.”³⁷

Szlemenics büntetőjogi műve annyira hiánypótló volt, hogy még a halála után is három ízben kiadták (1862, 1866, 1872) Ökröss Bálint szerkesztésében és átdolgozásában.

Finkey megállapítása szerint: „Szlemenics büntetőjogi kézikönyve így több mint ötven éven át szerepelt a könyvpiacra, s rövidségénél..., és egyszerű, világos nyelvezeténél fogva legkedveltebb tankönyv gyanánt forgott az egyetemi és jogakadémiai ifjúság kezében.”³⁸

A hosszú ideig használt tankönyv így jogásznemzedékek egész sorának büntetőjogi gondolkodását határozta meg, és Pauler szerint „nem csekély hatással volt a törvénytudományi gyakorlat kifejlésére.”

Szlemenics művének közvetlen hatása volt az első magyar nyelvű büntető törvény tervezetére, Gál László 1839-ben készült erdélyi „Javallatára” is, amelyhez a szerző a mottót a pozsonyi professzor könyvéből vette.³⁹

*

Szlemenics egész életét szinte odaadással a jogi oktatás ügyének szentelte. Műveiben az elméleten túl a gyakorlati ismereteknek is teret adott, hiszen tankönyveiben iratminták is szerepeltek, magánjogi munkái végén pedig több tucatnyi gyakorló példát hozott fel.

Tanítványai – talán már a szeminárium előképeként – vitaköröket szervezett, ahol a jurátusoknak módjuk volt nézeteik kifejtésére.⁴⁰

A gyakorlati oktatáshoz tartozott, hogy Szlemenics a „tisztí írásmódot” is tanította, vagyis a jogalkalmazáshoz nélkülözhetetlen fogalmazási, iratszerkesztési ismereteket is átadta hallgatóinak.

Tanítványai szerették, amelynek különböző fórumokon hangot is adtak, mint ahogy ő is szerette diákjait, amelyet egy versében ki is fejezett.⁴¹

Több mint negyven évi munka után nyugalomba vonulva, az 1810–1850 közötti években volt minden tanítványának nevét betűrendbe foglalta: eszerint 2970 fő tanulta tőle a magyar jogot.

*

A Szlemenics Pálra történt visszaemlékezést a legméltozabban Pauler Tivadar 1858-ban tartott akadémiai emlékbeszédének zárószóival lehet befejezni: „a munkás író, jeles tanító és buzgó honpolgár nevét tisztelve említjük, úgy hason érzelemmel őrizi majdan meg azt a késő maradék, míg a magyar kegyelettel emlékezik házája ősi jogintézményei múltjáról.”⁴²

Jegyzetek

¹ Az életrajzi adatok forrásai: A Kecskeméti R. k. Főplébánia 1783. évi keresztes anyakönyve, a Kecskeméti Piarista Gimnázium „Catalogi Scholasticae Juventutis...1793–1797. évi bejegyzései; Újabbkori ismeretek tára 6. kötet (Pest, 1855. 305–306. pp.); Ferenczy Jakab–Danielik József: Magyar írók–Életrajz gyűjtemény (Pest, 1856. 560–563. pp.); Pauler Tivadar: Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez (Budapest, 1878. 134–157. pp.);

Pisztory Mór: Emlékbeszéd Szlemenics Pál felett (Pozsony 1885. 1–15. pp.); Eckhart Ferenc: A Jog- és Államtudományi Kar története 1676–1935 (Budapest, 1936. 271, 286. p.).

² A jogszabályok forrásai: Corpus Juris Hungarici CD, KJK–Kerszöv 2000. január 1.

³ Bakos Gábor: A magyar jogi műnyelv kérdéséhez (Budapest, 1880. 11–12. pp.)

- ⁴ Az első ismert kiadvány Weres Balázs Magyar decretuma 1565-ből (Debrecen), amelyet követett Werbőczy István Hármaskönyvének néhány magyar nyelvű kiadása (pl. Kolozsvár 1571, Lőcse 1673, Kalocsa 1773); Kitionich János Directio Metodica-jának fordítása Kászoni Jánostól „Rövid Igazgatás... Törvény Folyásiról...” címmel (Gyulafehérvár 1647, Lőcse 1651); Ezt követően csak a XVIII. század végén jelent meg néhány magyar nyelvű jogi könyv: pl. Cházár András: Törvény rend, mely Magyar és ahhoz tartozó országok törvény és ítélő székeinek szabotott (Kassa 1789); Dienes Sámuel: Martini Természettörvényéről való állításainak magyarázatja (Bécs 1799); Nánási Benjámin: Testamentom a magyarországi törvények szerint (Pest 1798); Kövy Sándor: A magyar törvénynek rövid summaja – a gyermekek számára (Pozsony 1798).
- ⁵ A magyar királyi jogakadémiák és joglyceumok története (Pest, 1873).
- ⁶ Magyar törvények történetirata (Pozsony, 1845. 2. p.); A pesti egyetemen sem volt jobb a helyzet, ld. Eckhart: i. m. 326. p.
- ⁷ Három latin nyelvű könyvecske jelent meg Szlemenicstől Kelemen védelmében 1817–1820 között, továbbá a Tudományos Gyűjteményben (továbbiakban: Tud. Gy.): A magyar törvény némelly tárgyairól való észrevételek (1817/IV., 3–19. pp.), Kelemen Imre magyar törvényről írt munkájának vizsgálatásairól (1818/I. 59–67. pp.), Igazítások, rövid felelet a magyar törvény némelly tárgyairól való észrevételekre (1818/II. 140–142. pp.)
- ⁸ Pauler: i. m. 141. p.
- ⁹ A latin nyelvű írások fordítását Dr. Bagi László, nyugalmazott Bács-Kiskun megyei főügyész csoporthoz vezető ügyész készítette.
- ¹⁰ Finkey Ferenc: A magyar büntetőperjogi tudomány háromszázados fejlődéstörténete 1619–1914. (Sárospatak, 2000. 94. p.)
- ¹¹ Prepelitzay: Könyv-eszmétetés (in. Tud. Gy. 1821/XI. 89. p.)
- ¹² Előfizetési jelentés (in. Tud. Gy. 1822/VIII. 126–127. pp.)
- ¹³ Könyv-eszmétetés (in. Tud. Gy. 1824/III. 94–95. pp.)
- ¹⁴ Felszólítás Kunoss úrhoz (in. Századunk 1838/16. 1. p.)
- ¹⁵ Magyar Tudós Társaság Évkönyvei (továbbiakban Évkönyv) I. kötet. (Pest, 1833. 58–60. pp.)
- ¹⁶ Az eskütszokról in. Évkönyv III. kötet. (Buda, 1838. 98–107. p.); A leányi negyedről in. Évkönyv IV. kötet. (Buda 1840. 171–183. pp.); A felretétethető és megerőltethető törvényeink szerint. in. Tudománytár 1838/III. (90–104. pp.); Szlemenics Pál magyar fenyítő törvénye ügyében. (in. Figyelmező 1837/15. 235–239. pp.)
- ¹⁷ A királyi vitéz szolgák nemességéről. (in. Athenaeum 1837/11–12. 187. p.)
- ¹⁸ Elementa juris hungarici civilis privati (Pozsony, 1819. 1. p.)
- ¹⁹ Figyelmező 1837/11. 167. p.
- ²⁰ Fabriczy Sámuel: Magyar literatura- Törvénytudomány. (in. Figyelmező 1837/6. 81. p.)
- ²¹ B. Kovács Mária: A magyar jogi szaknyelv a XVIII–XIX. század fordulóján (Miskolc, 1995).
- ²² Fenyítő törvényszéki magyar törvény (Pest, 1847. 184–185. pp.)
- ²³ Ezek az írásai az Évkönyvekben jelentek meg: Törvényeink története az országunk keletkezéséig az Árpádok kihaltáig (VI. kötet 1845); Törvényeink története a vegyesházakbeli királyok alatt (VII. kötet 1846); Törvényeink története a dicső ausztriai ház országlása alatt (VIII., IX. kötet 1860); illetve A magyar törvények története rövid vázlatban előadva. (Pozsony, 1845).
- ²⁴ Pl. A jobbágyság helyzetét szabályozó 1836. évi törvényeket úgy üdvözölte, hogy azokból „nem csekély könnyítés remélhető a jobbágyságra nézve”. in. Magyar polgári törvény I. kötet. (Pozsony, 1845. 107. p.)
- ²⁵ Szladits Károly: Magyar magánjog – Általános rész I. füzet. (Budapest 1938. 109. p.)
- ²⁶ Közönséges törvényszéki polgári magyar törvény I. kötet. (Pozsony, 1823. 22–24. pp.)
- ²⁷ u. o. III–V. pp.
- ²⁸ u. o. III. kötet 7–8. pp.
- ²⁹ u. o. 36–243. pp. Huszty István 1748-ban kiadott Jurisprudentia practica (Gyakorlati jogtudomány) című munkája 11, míg Frank Ignác 1841-es Osztó igazság törvénye 13 szerződésfajtát sorol fel, vegyesen a fő- és mellékkötelmeket: ld. Mezey Barna szerk.: Magyar jogtörténet (Budapest, 1999. 96. p.)
- ³⁰ Tudománytár 1838/III. 90–104. pp.
- ³¹ A magyar törvény némelly tárgyairól való észrevételek in. Tud. Gy. 1817/IV. 18. p.
- ³² Magyar polgári törvény IV. kötet, 41. p.
- ³³ Fenyítő törvényszéki magyar törvény (Buda, 1836. 11. p.)
- ³⁴ u. o. 45. p.
- ³⁵ u. o. 65. p.
- ³⁶ Büntető eljárásjogi olvasókönyv. Szerk. Tóth Mihály. 294, 323–325. pp.
- ³⁷ Pauler: i. m. 155. p.
- ³⁸ Finkey: i. m. 93. p.
- ³⁹ Gál László: Javallat [Az első erdélyi magyar nyelvű büntető törvénykönyv-tervezet, 1839] (Budapest, 1992. 28. p.) „A hol határozatlan s bírói mérséklésre hagyott büntetések divatban vannak, ott igen gyenge lábon áll a polgári szabadság. A mely törvényhozónak tehát szívén fekszik a polgári szabadság fenn tartása, azon kell törekednie, hogy fenyítő törvény könyvből mindennemű határozatlan büntetéseket száműzzön, nem csak a gonosz tetteknek minden fajtájára, hanem a gonosz tett, mind gonoszság, mind tettbeli tökéletességnek mindegyik lépcsőjére, mindenképp meghatározott büntetést szabjon.”
- ⁴⁰ Magyar polgári törvényből kiszemelt Állítmányok, melyek felett Szlemenics Pál előterjesztései után a pozsoni akadémiában 1845-ik július havában nyilvánosan vitatkoztak. (Pozsony, 1845.)
- ⁴¹ Zsoldos Ignác egy akadémiai megemlékezésében, mint szeretve tisztelt tanítójukról beszélt Szlemenicsről, akinek „örök hálával említendő oktatása alatt” tanulták a jogot: Emlébeszéd Kossovich Károly rendes tag felett in. Évkönyv VI. kötet (Buda, 1845. 34. p.); Pistory: i. m. 13. p. Tanítványai rendszeresen megölték professzoruk névnapját, mely alkalommal felköszöntötték mestereiket: pl. Román Ferenc: Dana Szlemenics Pál névnapjára (Pozsony 1825), Névnapi ünneplés tek. tudós Szlemenics Pál úr tiszteletére (Pozsony 1829).
- ⁴² Pauler: i. m. 157. p.

EGYHÁZJOG A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

Erdő Péter prímás, Esztergom-Budapest-i érsek 2003. október 10-én védte meg *Egyházjog a középkori Magyarországon c. doktori értekezését a Magyar Tudományos Akadémián.*

Székely György akadémikus, Érszegi Géza az MTA doktora és Rácz Lajos az állam- és jogtudományok kandidátusa egybehangzóan ajánlották a tudományok doktora fokozat odaítélését. Kiemelték, hogy az opus a nemzetközi tudományosságot és a történettudományt egyaránt gyarapítja. A hiteles forrásokon nyugvó, kiemelkedő munka a középkori egyházjog strukturális és komplex analízisét végezte el, figyelemmel: az egyházi jogalkotásra, a hazai zsinatok értékelésére, az egyházmegyei bírások intézményeire, a jogi műveltség és oktatás kérdéseire, a házassági jog differenciáltság bemutatására. Egyetemes történeti, módszertani szempontból pedig különösen jelentős a kérdések regionális összefüggésekben való feltárása és elemzése – állapította meg a kiküldött bíráló bizottság, amelynek elnöke: Lőrincz Lajos az MTA rendes tagja, titkára: Máthé Gábor az állam- és jogtudományok kandidátusa, tagjai: Király Tibor az MTA rendes tagja, Niederhauser Emil az MTA rendes tagja, Ritoók Zsigmond az MTA rendes tagja, Ádám Antal az MTA doktora és Gerics József az MTA doktora voltak.

A nyilvános vitában vitatott kérdésekre, így a főkegyúri jog jogalapja, az egyházjog egyetemességének és regionalitásának érvényessége, továbbá az esztergomi synodialis könyv eredete – a diszferens tényeken alapuló, mindenre kiterjedő elemző válasz adott. A bíráló bizottság az elérhető maximális pontszámokkal értékelte a tudományos teljesítményt, és egyhangúlag javasolta az MTA Doktori Tanácsának, hogy Erdő Péter részére az MTA doktora címet ítélje oda.

Máthé Gábor

DISPUTA

Az ebben a rovatban megjelent írásokhoz szívesen várjuk olvasóink észrevételeit, írásait!

Képes György

Die unendliche Geschichte: „Kitalált középkor”

Michael Ende híres regényében (amelyből Wolfgang Petersen forgatott világsikerű filmet) egy Bastian nevű, az átlagosnál kissé nagyobb képzelőerővel megáldott fiú csodálatos mesevilágba téved. Hasonló kalandokat él át manapság egy Heribert Illig nevű, szintén német úr, aki rendszerszervező-informatikusból lett közismert történetíró. A pályaelhagyó számítástechnikus Kitalált középkor című első könyve – magyar kiadójának, az Allprintnek hála – immár valóban végtelen történeté dagad: 2003. karácsonyára a történelem rejtélyeinek frappáns megoldása iránt fogékony olvasók könyvespolcaira kerülhetett folytatása, a Magyarok a kitalált középkorban. Talán épp Erich von Däniken művei mellé.

KITALÁLT KÖZÉPKOR, AVAGY KI ÉS MIT HAMISÍT...

A Rubicon történelmi folyóirat a 2003. május 1-jét követő hosszú hétvégén a történelemtanárok továbbképzési programjába illeszkedve szervezett konferenciát az „alapmű” állításainak tételes megcáfolására. Az előadás-sorozaton a folyóirat „Kitalált középkor” című számának szerzői ismertették a könyvvel kapcsolatos elgondolásait, megosztva az igen népes hallgatósággal (tanárokkal, diákokkal, történészekkel és érdeklődőkkel) a történettudomány és segédtudományai széles eszköztárának felhasználásával szerzett tudományos ismereteiket. A konferencián a jogtörténész szakmát e sorok írója képviselte (Képes György: Jogtörténeti kalandozás a „kitalált” Frank Birodalomban, Rubicon 5/2003: 29–31. p.), ezúton is köszönetet mondva Balogh Elemérnek a Rubicon idézett számában közzétett igen értékes és meggyőző egyetemes jogtörténeti háttéranyagért (Balogh Elemér: A kora középkori Európa jogtörténeti forrásairól, Rubicon 5/2003: 32–33. p.).

A jogtörténet – természetesen – alapvetően a történészek, levéltárosok által feltárt, rendszerezett írásbeli forrásokból dolgozik – oklevelekből és más dokumentumokból, amelyek jogi aktusokat, jogszabályokat vagy jogi relevanciával rendelkező utalásokat tartalmaznak. A Heribert Illig által kitaláltak bélyegzett frank állam, így a mesebeli uralkodónak aposztrofált Nagy Károly időszaka sem szűkölködik ilyen forrásokban. E források értékét aligha csökkentheti, hogy jelentős részük később

bi átirat csupán. A középkori oklevelek nagy része ilyen formában maradt fent, ugyanakkor forráskritikai elemzéssel – évszázadok alatt (amúgy elsősorban német területen) kikristályosodott tudományos módszerekkel – hitelességük alátámasztható.

Mégis, a misztikum és a féligazságok megszállottjai könnyen legyinthetnek, ha okiratokról (főként másolatban fennmaradt okiratokról) van szó: hamisítványok! Jogi szempontból egy okirat akkor hamis, ha formai kélekeinek (keltezése, aláírása, a rajta elhelyezett pecsét vagy lenyomat, netán a papír maga vagy épp az írásmód) bármelyike hamis, illetőleg ha a tartalma valótlan.

A formai kérdéseket elsősorban a nyelvtörténészek és más kutatók tudják tisztázni. Közismert, hogy az egyes korok eltérő nyelvhasználatából jó néhány oklevélről sikerült kideríteni annak valótlanágát (főként birtokadományozások és tulajdonlás jogcímét alátámasztó egyéb oklevelek kapcsán, amikor a kevésbé gondos hamisító egy több száz évvel korábbra datált irományt saját kora nyelvezetében szerkesztett meg), mindazonáltal a papír vagy a tinta kémiai összetétele, a betűk formálása, a pecséten látható szimbólumok és sok egyéb jel is utalhat a hamisításra.

Még a mai kor modern eszközeivel sem könnyű okiratot oly módon meghamisítani, hogy alapos kutatással ne derüljön fény a csalásra. A középkorban a hamisítás az egyik legsúlyosabb bűncselekmény volt, az emberi becsület és méltóság elvesztésével járt (egyéb, mai szemmel sajnos szigorúbbnak ítélt szankciókról nem is beszélve). Igen nagy kockázatot vállalt tehát az, aki a maiakhoz viszonyítva lényegesen rosszabb technikai feltételek mellett ilyesmire adta a fejét. Vajon a bizánci és a német-római császár, illetve a pápa felhatalmazása elegendő volt ahhoz, hogy a hamisítási munkában részt vevő szerzetesek felvállalják annak erkölcsi és büntetőjogi terhét, hogy tevékenységükkel félrevezetik az emberiséget? Vajon nem volt egyetlen „renitens” sem, aki megbánta tettét, és fényt derített az igazságra? Netán a piramisok tervezőjéhez hasonlóan mindannyiuknak meg kellett halniuk (vagy visszatértek arra az idegen bolygóra, ahonnan érkeztek)?

Ha abból a feltevésből indulunk ki, hogy az Illig által kitaláltak nevezett korszak tárgyi emlékei hamisítványok, nyilvánvalóan nem csak formai értelemben kell hamisaknak lenniük az erre a korra vonatkozó okleveleknek, hanem a bennük foglalt szöveg is a fantázia szüleménye lehet csak. Ehhez pedig – az ügyes „másolatgyártási” technika alkalmazása és háromszáz év nyelvi fejlődésének megálmódása mellett – igen magas fokú jogtörténeti, államtörténeti, jogfilozófiai ismeretekkel is kellett rendelkezniük a készítőknél, de legalábbis kellett, hogy legyen egy olyan génius, aki Tolkien módjára előbb pontról pontra megtervezte a fantáziavilágot, annak államszervezetét és jogrendjét, majd pedig felügyelte az aprómunkát, az oklevelek és más tárgyi emlékek hű legyártását.

Tegyük fel, hogy mindez megtörténhetett. III. Ottó és tettestársai megtalálták Tolkient, Arisztotelészt és mondjuk Csemegi Károlyt egyszemélyben (aki ráadásul

egymaga felügyelt és irányított egy dolgos szerzetesekből álló írnoki gárdát), és az ő közreműködésével sikerült „rekonstruálniuk” egy soha nem létezett korszak iratanyagát (kár, hogy a mi földhözragadt időszámításunk szerint Kr. u. 1000 körül élt jogászzení semmilyen más művet nem hagyott maga után...). De mit kezdünk a nem létező korok régészet által feltárt tárgyi emlékeivel, a viking- és avarkori leletekkel vagy éppen az angolszász tárgyanaggyal?

Ez utóbbiról a Rubicon által szervezett konferencián *Bárány Attila* tartott meggyőző és lebilincselően izgalmas előadást. A fiatal Anglia-kutató számos példát ismertetve hívta fel a figyelmet arra, hogy az oklevélhamisításokhoz képest itt még inkább emberfeletti lehetett a teljesítmény: a leleteket szisztematikusan, a világ különböző pontjain el is kellett ásni, azok megfelelő anyagból, logikusan fejlesztett motívumokkal történt legyártását követően. Különösen érdekes a hajóroncsok kérdése, hiszen ezeknél a rakományt (például arab pénzérméket) is kérlelhetetlen logikával kellett meghamisítani (bővebben lásd: *Bárány Attila*: Anglia Nagy Alfréd korában – a „lyukak országa,” *Rubicon* 5/2003: 36–43., különösen: 42. p.).

A JÁTÉK NEM ÉRHEK VÉGET...

Ahogy mondani szokás: Illig úr könyve ezer sebből vérzik. A *Rubicon* mellett a másik vezető történelmi folyóirat, a *História* is helyt adott az állítások cáfolatainak. *Orosz István* *Meg nem történt történelem?* címmel részletesen kifejti, egy történész miért tekinti komolytalanának Illig „következtetéseit” (lásd: *História* 2003/2. szám). A magyar szakmai közvélemény egyöntetűen a könyv ellenében foglalt tehát állást – hasonlóképpen, mint ahogy a mű szülőhazájában, Németországban is történt.

Mindezek ismeretében nem csoda, hogy amint a *Harry Potter*-könyvek oldalvizén is megjelennek a hasonló regények, egyes kollégák itt is kihasználták a kecsgetető alkalmat, hogy Heribert Illig segítségére siessenek. Tavaly nyáron került a magyar könyvesboltokba *Uwe Topper* könyve, „A nagy naptárhamisítás”, amelyben a szerző Gergely pápa naptárreformját alapul véve jut el kutatásaiban addig a merész következtetésig, hogy az emberiség általunk ismert története a bronzkorig visszamenőleg hamisítások (de legalábbis időbeli tévesztések) sorozata. Senki nem akkor élt és uralkodott, amikor gondoljuk. *Topper* Heribert Illignél lényegesen nagyobb gondot fordít az iszlám világ és a keleti civilizációk időszámításának vizsgálatára, és természettudományos (így különösen csillagászati) módszerekkel igyekszik alátámasztani a Kitalált középkor modern legendáját.

A végtelen történet legújabb állomása a bevezetőben

már említett „Magyarok a kitalált középkorban” című munka, az elmélet ösátyja, Heribert Illig és szerzőtársa, *Klaus Weissgerber* közös alkotása. A két szerző *László Gyula* kettőshonfoglalás-elméletét, továbbá a közép-európai történelem néhány más rejtélyét (így a nagyszentmiklósi aranykincs vitás időbeli besorolását) alapul véve azt bizonygatja, hogy a magyarság történetének nyitott kérdéseire sincs más kézzelfogható válasz, minthogy II. Szilveszter pápa, valamint II. Ottó német-római császár és bizánci kollégája, *Bíborbanszületett Konstantin* alattomban meghamisította egész történelmünket.

Nem lecsapva a kötet valószínűtlenül impozáns magyar irodalomjegyzéke által feldobott magas labdát (már a Kitalált középkor bibliográfiája is meglepett az értő olvasót), hadd idézzünk csupán néhány sort a *Népszabadság* recenziójából, valamint a *História* már említett számában, még az új kötet piacra kerülését megelőzően megjelent egyik igen meggyőző tanulmányból:

„A szerzők szerint 911-ben érkeztek a Kárpát-medencébe az (újabb) magyarok, meghozták Besszarábiából. Mármost ha tudjuk, hogy *Etelközről* van szó, amelyet a moldvai Basarab vajdáról több száz esztendővel később neveztek el Besszarábiának, azt is tudjuk, hogy ez a tévedés olyan, mintha azt állítanánk, hogy a *Mayflower* utasai az Egyesült Államok partjainál kötöttek ki.” (forrás: www.nol.hu)

„Kiskunfélegyházán egy ház alapozása közben került napvilágra egy honfoglalás kori lovasír, melyben összesen 39 pénzérmét találtak, közöttük *Vastag Károly* (884-888) és *Odo* (888-898) nyugati frank uralkodók őt, illetve két dénárját. Az érmék lehetnének hamisítványok – persze, nem azok –, ám valaki akkor is a sírba helyezte azokat. (...) kénytelenek vagyunk azt feltételezni, hogy a „történelemhamisítók,” tehát *Bíborbanszületett Konstantin*, esetleg *III. Ottó*, netán *II. Szilveszter* csempészte – talán nem személyesen, hanem „ügynökei” révén – a sírba az érméket. Ha így teszünk, akkor persze még azt is tudnunk kellene, hogy a két császár, illetve a pápa honnan ismerte a honfoglalók temetkezési helyeit, és miképpen voltak képesek, nyilván nagy titokban, a csalást lebonyolítani” (*Zsoldos Attila*: A történelem hamisítása, *História* 2/2003)

TALÁN MÉGSEM LESZ VÉGTELEN A KITALÁLT KÖZÉPKOR TÖRTÉNETE?

Mai korunkban a csodák köztudottan nem három napig, hanem a közönség befogadóképességének legvégső határáig szoktak tartani. A szenzációra szomjazó olvasók talán még kitartanak egy darabig, pedig jó lenne, ha ők is tudomásul vennék: sokkal könnyebb megjegyezni, hogy *Szent István* 1000-ben lett királyunk, minthogy 703-ban...

Jogtörténészek a XXI. század küszöbén

Október közepén ünnepelte a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara annak a 80 éves évfordulóját, hogy miután az Erzsébet Tudományegyetem Pozsonyból Pécsre költözött, három másik mellett a jog- és államtudományi karon 1923-ban itt indult újra az oktatás. A jubileumot az egyéb ünnepi rendezvények mellett a „Jog és jogászok a 21. század küszöbén” című nemzetközi konferenciával is köszöntötte a kar oktatói gárdája, és a szám szerint kilenc szekció, illetve alszekció közül a Jogtörténeti szekció résztvevői is megpróbáltak választ keresni a közös problémafelvetésre.

Az új évszázad új feladatokat ró mind a jogászokra, mind pedig a jogásztársadalmon belül a jogtörténészekre úgy is mint a képzésben részt vevő alapozó jellegű tárgy oktatóira. A szekció előadói közül hárman is a jogászképzés problémakörét járták körül. A tagozat témavezetőjének, a házigazda Kajtár Istvánnak szekciónyitó-beköszöntő mondatait követően a kiírt programnak megfelelően elsőként a pécsiekkel szoros kapcsolatban álló Grazi Egyetem jogtörténeti tanszékének professzora, a pécsi egyetem díszdoktora, Gernot Kocher tartotta meg előadását „Régi és új célok az osztrák jogászképzésben” (*Alte und neue Ziele der Juristenausbildung in Österreich*) címmel. Témája kibontása során nemcsak abba nyerhetett a hallgatóság bepillantást, hogy az ausztriai jogászképzésben milyen reformokkal próbálkoztak, hanem hogy a XX. századi „újításokról,” új célokról a jogtörténész számára csakhamar az derülhet ki, hogy azokkal, illetve azokhoz hasonlókkal már évszázadokkal korábban is találkozni lehetett. Ezen kérdések egyike, nevezetesen az oktatás tudományossága, illetve praxisorientáltsága közötti egyensúly megtalálása kifejezetten olyan probléma, amellyel a XXI. század magyar jogászainak is meg kell birkóznuk. Kocher több ponton is párhuzamot tud vonni a legújabb képzési helyzet és a Mária Terézia korában felvetődött kérdések között, és mondandójának végkicsengése egyezik a szekciót átható vezérfonallal: ha a jogalkotó építene a jogtörténészek tapasztalataira, sok zsákutca is elkerülhető volna.

A következő – szintén grazi – résztvevő témája mintegy folytatása és konkretizálása volt Kocherének. Markus Steppan előadásából, amely már kifejezetten a XX–XXI. századi grazi jogászképzésről szólt (*Die Grazer Juristenausbildung im Wandel der Zeit – vom 2. Weltkrieg bis ins 21. Jahrhundert*) a legújabb változ(tat)ásokat ismerhettük meg, amelyeknek a bemutatása sok helyütt alátámasztotta az előző előadó azon nézetét, amely szerint jogtörténész szemmel nézve bizony sokszor – profán kifejezéssel

élve – „nincs új a nap alatt.” A legutóbbi módosítások hátterében a mobilitás és flexibilitás megvalósításának gondolata áll, nem utolsósorban a nemzetközi munkaerőpiac igényeinek megfelelően, amellyel kapcsolatosak az olyan jövőre szóló elképzelések is, mint egy rövidített jogi képzés bevezetése, illetve néhány külföldi egyetem részvételével, együttműködésével határokon átívelő képzés megvalósítása.

A két külföldi előadó után Mezey Barna jogtörténési és egyetemi vezetői tapasztalatait elegyítve változta fel a magyar jogászképzés utóbbi időben bekövetkezett változásait, amelyben legnagyobb szerepe annak az 1990-től erősödő új szemléletnek van, amely az élethosszig tartó tanulás lehetőségét biztosítva változtat az eddigi felsőoktatási képzésmódon: az egyetemre felvételt nyerők létszámának radikális emelése az elitképzést tömegképzéssé változtatta. A végzett jogászok előtt a klasszikus jogi pályákon kívül ugyan még számtalan lehetőség áll (akár az igazgatásban, akár a gazdaság, a kultúra, vagy a politika terén, illetve a lassan előtűnik a megnyíló európai adminisztrációban), ám lehetetlen nem szembesülni azzal, hogy már korántsem a jogászhiány, hanem a „jogásztúlermelés” a jellemző, amelyet a pályakezdők saját bőrükön is éreznek. A megoldási módok közül a „bemeneti oldalon” a tervgazdálkodással jól összeférő felvételi rendszer és numerus clausus mára már meghaladottá vált, a képzés során az egyetemek selektálhatnának, ám ez sem hagyományaikkal, sem az újabb kori normatív finanszírozási rendszer miatt gazdasági érdekeikkel nem esik egybe. A munkaerőpiac a kimenetnél mér: saját elvárásainak megfelelően értékeli a diplomákat, az egyetem problémája pedig, hogy engedjen-e azoknak a jórészt gyakorlatias késztetéseknél, amelyeket ez támaszt, vagy ragaszkodjon a tradicionális minőségi elméleti oktatáshoz. További nehézségeket jelent az európai elvárásokhoz igazodó ún. Bologna-modell, amely a Magyarországon hagyomány nélküli, mi több, azokkal merőben ellentétes és haszontalannak is tűnő két szakaszra bontott képzési rend bevezetését célozza.

A meglehetősen lehangoló perspektívák után kifejezett felüdülést jelentett a jelen lévők számára a konkrét jogtörténeti problémák felé fordulás, amelyeknek sorát Nagyné Szegvári Katalin nyitotta meg. A professzorasszony a jubileumi ülés alkalmával egy lassan szintén jubiláló törvényművet, a 2004-ben 200. esztendejét megérő *Code Civil*-t, egészen pontosan annak házassági jogát vizsgálta. „A házasság felbontása a Code Civil Franciaországában” című előadásból megismerkedhettünk a törvénykönyv azon kritikájával, hogy a XVIII. századi felvilágosult szerzők nézeteihez, valamint a francia forradalom során kimunkált egyenjogúsító elvekhez képest a kódex házassági joga, egészen pontosan a bontójoga konzervatívnak mondható. A nő a férjjel szemben hátrányos megkülönböztetésben részesül, sőt a házasságtörés mint bűncselekmény a *Code Penal*-ba is bekerült, amely szerint a feleség itt is szigorúbb megítélés alá esik.

A szünet előtt a kollégák elé lépő Benedek Ferenc professzor a hallgatóságot a tőle megszokott tetszetős logikával felépített és érdekfeszítő stílusban előadott értekezéssel villanyozta fel „Jóhiszemű birtokszerzés” címmel, amelyben a római magánjog eme máig ható megoldásáról hallhattunk. Az áruforgalom során ugyanis két antagonisztikusnak tűnő érdek között kellett a törvényalkotónak lavíroznia: az egyik a tulajdonosnak azon érdeke, hogy az egyszer megszerzett tulajdon harmadik személy rendelkezésétől ne függessen, másrészt a forgalomnak az az érdeke, hogy a jóhiszemű szerző biztos tulajdont szerezhesen, függetlenül az előd tulajdoni állásától. A kettő szerencsés esetben és többnyire egybeesett és egybeesik ma is, azaz a dolgot általában maga a tulajdonos idegeníti el, ám ez, illetve ennek ellenkezője a jogügylet pillanatában nem feltétlenül derül ki. A magánjognak arra az esetre is megoldást kell nyújtania, hogy a tulajdonjog ezen, származékos szerzésből adódó bizonytalanságát kiküszöbölje. Ennek egyik eszköze a jóhiszemű birtok, illetve -szerzés, amelynek a római jogból kiinduló, ám a modern jogokban már azon túlmutató megoldásait is bemutatta az előadás.

A délutáni ülésezést a pécsi jogi kar újabb kapcsolatépítése révén a Lengyelországból érkezett előadó, Piotr Jurek nyitotta meg, aki a lengyel jogtörténetben illetve történelemben jelentős szerephez jutó unió gondolatával foglalkozott (*Idee der Union in der polnischen Geschichte*). A lengyel állam történetében az első unió elnevezéssel illetett képződmény a XIV. századi magyar–lengyel perszonálunió volt. Leghosszabb ideig a lengyel–litván kapcsolat tartott, amelyet a XVI. század közepétől már reálunióknak lehetett tekinteni. Ezekhez csatlakozott a XVIII. század során a Szász Választófejedelemség. Ez az államkapcsolat azért volt Európában egyedülálló – derült ki a részletes feldolgozásból –, mert önkéntes alapon, egyezmények útján, agresszió nélkül jött létre és állt fenn közös akarattal fogva több mint 400 éven keresztül, bukása sem az unióban rejlő hiányosságok, hanem sokkal inkább külső okok miatt következett be.

A pécsi romanista Pókecz Kovács Attila „A francia magánjogtudomány fejlődése a Code Civiltől napjainkig” című beszámolójából három korszakra bontva ismerkedhettünk meg a XIX–XX. századi francia magánjogi iskolákkal, azok legjelentősebb alakjaival és bepillantást nyerhettünk az egymással versengő, egymást kritizáló irányzatok hátterébe is. Az előadó annak a véleményének adott hangot, hogy a *Code Civil* hosszú életének „sikertitka” nemcsak a kodifikációban, hanem a francia magánjogtudományban is keresendő, és a magyar jogászok számára is tanulságos lehet a nálunk kissé háttérbe szorult francia jogtörténettel való találkozás. Az egyes tudományos irányzatok bemutatása kapcsán elgondolkozhattunk azon a kérdésen is, vajon kizárólag a *l'art pour l'art* tudomány a fontos, avagy a jogi oktatás-

ban a kevésbé dogmatikus, ám praktikus szemléletmódnak is érdemes szerepet juttatni. Ily módon – érzésem szerint – az előadás a szekció első három témájával is „összeeszengett”.

Béli Gábor „Régi jogforrásaink egykori s mai megítélése” cím alatt a XIII–XIV. századi dekrétumokkal, azok megalkotásával foglalkozott, középpontba állítva mind a jogtörténet–tudomány művelésében, mind az oktatásban egyaránt kiemelkedő fontosságú terminológiai–definíciós kérdéseket, amelyekkel előadása metodikai színezetet is kapott. A jogforrásokra alkalmazott fogalmak mögötti tényleges hatalmi–jogalkotási hátteret vizsgálva – gondolatmenetét követve – arra a megállapításra juthatunk, hogy törvény (dekrétum) alatt nem ugyanazt kell értenünk a magyar jogtörténet különböző szakaszaiban. A később, sokszor az adott történeti korszak (legyen az Werbőczy XV. százada, vagy akár a Habsburg-ellenes XVIII–XIX. század) magyar hatalmi–politikai nézetrendszere által befolyásolva kialakult és kritika nélkül átvett definíció, amely szerint a törvény az országgyűlésen megjelent nemzet és a király által együttesen megalkotott, általános kötelező erővel bíró norma, a korábbi századokra nem lehet helytálló. A dekrétum kifejezés mögött a XIII. században a *rex*, majd a király és tanácsa (*rex et consilium*), később, a XIV. században ezek mellett az ún. *potiores* réteg (amely még mindig nem azonos az összes nemességgel) akaratát és de jure jogalkotó szerepét lelhetjük fel. További kérdéseket vet fel a privilégium és dekrétum fogalmi elhatárolása, ám ennek részletes kifejtését az időbeli korlátok miatt más alkalomra ígérte az előadó.

A záró előadást, csakúgy mint az előszót a pécsi tanszékvezető professzor, Kajtár István mondta el. Témája a XIX. századi modern magyar központi és helyi jogalkotás volt. Miközben bemutatta a jogalkotás centrális és helyi szintű problémáit, illetve jellegzetességeit, a kettő viszonyát, összefüggésrendszerét, kitért az általa sokat kutatott és hozzá közel álló modernizáció és kodifikáció kérdéseire is. Említést tett a jogforrástan kiemelkedő szerepéről a jogászképzésben és a jogtudományban, és mint azt előadása alcímében is jelezte, a XXI. századra szóló tanulságokat desztillált ki anyagából – ebben a hallgatóság asszociációs képességeire is apellálva.

A konferencia zárásaként, az elhangzottak tükrében visszatérhettünk ahhoz a nyitó gondolathoz, amely szerint a jogtörténeti tudományoknak saját tudományos kérdéseik kimunkálása, tudományterületük továbbépítése mellett a modern jogfejlődés idején számos további fontos feladatuk is lehet akár a jogászképzésben, akár jogpolitikai kérdések eldöntése során. Bármelyik funkcióját tekintjük is, egyetérthetünk abban, hogy a jogtörténet olyan kincsestár, amelynek mind bővítésére, mind megismertetésére érdemes törekednünk.

Karcagi képviselői almanach

MEZEY BARNÁ-TÓTH ATTILA SIMON:
A KARCAGI VÁLASZTÓKERÜLET
TÖRTÉNETE 1825-TŐL NAPJAINKIG

BUDAPEST 2002., MINERVA KIADÓ

A 2002-es választások előtt néhány héttel jelentette meg igényes kivitelű albumát a patinás nevű Minerva Kiadó, a karcagi választókerület történetéről az 1825. évi választásoktól napjainkig.

A kötet három részre tagozódik.

Az elsőben, a korszak választási szabályairól, a képviselőkről, a választójogról, és a folyamatos változásokról ad képet Mezey Barna, az ELTE jogi kar dékánja, a Magyar Jogtörténeti Tanszék vezetője. A második fejezet Karcag város politikatörténetét mutatja be 1745-től, a kötet címénél kicsit távolabbra visszamenve a múltba. A kötet harmadik, legterjedelmesebb fejezete, Karcag országgyűlési képviselőinek parlamenti felszólalásaiból tartalmaz válogatást, minden képviselőről mellékelve egy életrajzot. A két utóbbi fejezetet Tóth Attila Simon írta.

Karcag modernkori történetét mindenképpen indokolt visszavezetni 1745-ig. 1745. május 6-án írta alá Mária Terézia azt a diplomát, amely visszaállította a jászok korábbi kiváltságait. A kerületet 1702-ben I. Lipót eladta a Német Lovagrendnek, amely aktust az országgyűlés 1715-ben zálogra változtatta, amelyet 1745-ben sikerült a kerület lakóinak megszüntetniük, a zálog összegének visszafizetésével. Ezt nevezik redemptionnak. A kerületben a társadalmi status meghatározásakor, a későbbiekben is fontos szerepet játszott, hogy valakinek a családja milyen szerepet vállalt a redemptionban, mekkora összeget fizettek.

1745 és 1848 között Karcag a Jászok Kerület része volt, amely a Kiskunságot, Nagykunságot és Jászságot foglalta magába, és egyedi berendezkedésű törvényhatóságként működött. Az 1799-es Jászok Statutumok szabályozták a kerület működését, amelynek alapján „...a Magyar Királyság mindenkorai nádora, aki – mint a kerület közvetlen, s legfőbb előljárója – a Jászok grófja és bírja titulust is viseli,” a jászok és kunok tehát közvetlenül a Habsburg uralkodóház nádori ága alá tartoztak. (Ezt a tisztséget a nádori intézmény 1848-ig történő fennállásáig két Habsburg főherceg, József és István töltötte be.) A kerület közvetlen vezetője a nádor által kinevezett főkapitány volt (a vármegyerendszerben a főispánnak megfelelő pozíció). A főkapitány alatt a kunok és a jászok élén az alispánhoz hasonlítható alkapitányok álltak. Az alkapitányok alá tartozott a „tiszti kar”: a főjegyző, az ügyész, a főmérnök, az orvos.

A kerületi gyűléseket Karcagon vagy Jászberényben tartották. A városokat és községeket, így Karcagot is, a főbíró és a főjegyző a helyi képviselőtestületekkel együtt igazgatta.

A rendi korszak törvényhozási kereteit a bécsi békét megerősítő 1608-as országgyűlésen megalkotott törvények szabták meg, és lényegében 1848-ig változatlanok maradtak. A két kamarás országgyűlést a főurakból és főpapokból álló felső tábla és a megyék, szabad királyi városok és egyéb privilégiummal rendelkező területi egységek követeiből álló alsótábla alkotta. A Jászok Kerület is elküldhette követeit a redemption után a pozsonyi diétára. A rendi korszak képviselőinek mandátuma úgynevezett kötött mandátum volt. A képviselőket írásbeli utasításokkal látták el a vármegyék, kötelesek voltak az utasításbeli álláspontot képviselni. Amennyiben ezt lelkiismeretükkel ellentétesnek érezték, lemondhattak mandátumukról.

A reformkori országgyűlések közül meg kell említeni az 1832–1836-os diétát, ahol Illéssy János nagykun kapitány 1834-es lemondásáig, a kerület követei egységesen, „meglepő következetességgel” álltak ki a reformelképzelések mellett. A harmincas–negyvenes években Széchenyi Tisza-szabályozási terveze, és egy vasútvonal megépítésének gondolata is támogatásra talált a kerületben. Már ekkor megfogalmazódott a három, adminisztratív módon egybefogott kerület szétválásának a gondolata. 30 év változásai után alakult ki a mai helyzet.

1848 és 1850 között megvalósult a kerület 3 részre osztása, amelyet 1848 tavaszán a jászberényi 11 pontban is követeltek a kerület lakói. Az 1848-as törvények nem hoztak nagyon radikális változásokat a nagykunok életében, a cenzusos választójoggal is körül-belül ugyanannyian szavazhattak, mint korábban.

1850. január 21-én az abszolutista Bach kormányzat a korábbi Jászok Kerületet öt járásra osztotta, így alakult meg a karcagi járás.

Karcag a kiegyezés utáni 1871-es közigazgatási törvény alapján 1872. március 20-án rendezett tanácsú várossá alakult, utolsó főbírája lett az első polgármester. (Az egységes, centralizált nemzetállam XIX. század második felében Magyarországon elfogadott koncepciójába nem fért bele a vármegyéktől elkülönült rendi-feudális korszakból származó entitások létezése)

1874-ben az országgyűlés létrehozott egy különbizottságot, a vármegyék szétagoltságának megszüntetésére. Karcag városának lakói komoly reményeket tápláltak arról, hogy városukból megyeszékhely lehet, ezért már a piacon álló „Kerületi Ház” is ellenszolgáltatás nélkül a leendő vármegye céljaira ajánlották fel.

Az országgyűlés döntése után azonban csatlakozniuk kellett a karcagiaknak. Az 1876. június 14-én elfogadott törvényjavaslat alapján megalakult Jász-Nagykun-Szolnok megye, a „muszály vármegye.” A

vármegye területe többé-kevésbé napjainkig változatlan maradt, sem a trianoni tragédiát követő kényszerű megye újrarendezés, sem az 1948-as kommunista hatalomátvételt követő rendezés (a megye neve elől elvett történelmi „vár” jelző kivételével) nem változtatott lényegesen a vármegye területén. Jász-Nagykun-Szolnok vármegye a hajdani Külső-Szolnokból, Nagy- és Kiskunságból és a Jászságból álló megye, különösen a trianoni Magyarországon került olyan helyzetbe, hogy igazából egyik történelmi-gazdasági egységhez sem kapcsolódik igazán. Ez a helyzet felerősödött az 1990-es rendszerváltozás után, amikor az újonnan létrehozandó Debrecen központú Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyéket is felölelő régióba sorolták Jász-Nagykun-Szolnok megyét. (Ez a helyzet a Nagykunságnak kedvező lehet, a Jászságnak és Szolnoknak nem.) Elképzelhető, hogy a megyerendszer utáni kistérségi hálózat valóságos kiépítése felel majd meg a hagyományos történelmi tagozódásnak.

*

A kötet 1848-tól 2002-ig 16 képviselő beszédéből ad válogatást. Ezt a korszakot több szempont szerint is feloszthatjuk.

Az 1848 és 1947 közötti korszakot a polgári parlamentarizmus korszakának tekinthetjük, az 1948 és 1990 közöttit a szocializmus időszakának, az 1990 utáni időszakot az új demokrácia korszakának.

A polgári parlamentarizmus korszakát mindenképp célszerű felosztani a dualizmus és a Horthy rendszer korszakára.

Az 1861-es országgyűlésen és a dualizmus első éveiben akárcsak 1848-ban, Karcag országgyűlési képviselője Papp Mór volt.

A dualizmus korának tipikus karcagi képviselője református vallású, (lehet presbiter sőt lelkész, vagy aki jelentős adományt nyújt a református iskolai alapítványnak) földbirtokos (ez elég széles skálán mozog a kisbirtokostól a kisebb nagybirtokkal rendelkező képviselőig) és függetlenségi programmal választják meg. Ez szociológiailag, történetileg megfelel Karcag önképének. A török hódoltságban Béctől távol a XVI–XVII. századi konjunktúrát kihasználó szorgalmas paraszt-polgárság öntudatra ébredt, akiket erős református elkötelezettség és kuruc világszemlélet jellemez.

Papp Mór 1848–1849-ben Debrecenben a radikálisokhoz csatlakozott és Karcag később is szélsőbal, 48-as függetlenségi képviselőket választott. A dualizmus korában a jobboldal-baloldal megosztás nem azt jelentette amit a francia forradalomban, hogy hogyan viszonyulnak követők a régi rendhez. De mást jelentett, mint ami azóta általánosan is elmondható, hogy milyen filozófiai társadalomképpel rendelkeznek követői, hisznek-e a fejlődésben, az ember jobbításában, illetve milyen jelentőséget tulajdonítanak a történelmi múltnak, bizonyos hagyományos érté-

keknek. 1867 után a jobb és baloldaliság kérdése az úgynevezett közjogi kérdésre redukálódott, a Magyar Királyságnak az Osztrák Császársághoz, illetve a Habsburg-dinasztiához való viszonyára. Akik az 1867-es kiegyezést elutasították, és az Ausztriához fűződő viszonyt perszonalunióként képzelték el, vagy még közös uralkodót sem akartak, (az 1849. április 14.-i Függetlenségi Nyilatkozat alapján) azok alkották a baloldalt, illetve a szélsőbal. (Ők alkották a különböző függetlenségi irányzatok tagságát.)

A magyar választások történetében örökzöld probléma, hogy a szavazók a jelölt személyét vagy párt-hovatartozását veszik-e inkább tekintetbe. Erre a kérdésre csattanós választ ad az 1896-os karcagi választás, ahol Jókai Már alul maradt kormánypárti programmal.

„Jókai Mór nem kell nekünk,

költő király, de mameluk...

Bármit beszél Móric bácsi,

ígérhet ő másfélét is,

Negyvennyolcasok leszünk még is”

énekelték a kortesnótát. Jókaival szemben a helyi református lelkész, Madarász Imre diadalmaskodott. A dualizmus korának képviselői közül ki kell még emelnünk P. Ábrahám Dezsőt, aki 1919–1920-ban a szegedi ellenkormány miniszterelnökeként, országos politikai szerepet is játszott.

A kötetben összeválogatott felszólalások alapján végig követhetők a dualizmus főbb kérdései. Papp Mór síkra száll Magyarország területi szuverenitásaért, Erdélynek és Horvátországnak újra Magyarországhoz csatolása mellett. Madarász Imre felszólalásai mutatják a függetlenségi álláspontot azokban a kérdésekben, amelyek a XIX. század utolsó évtizedeiben a legkeményebb elvi-gyakorlati, kormánypárti-ellenzéki összecsapást hozták. Ilyen kérdés az osztrák-magyar közös vámterületről és a véderőről – a közös hadsereg számára megállapított kiállítandó ujjonclétszám emeléséről – szóló törvényjavaslatok vitája. Ezek a kérdések 10 évenként visszatértek, és egyre elkeseredettebbé vált a küzdelem, és végül az obstrukció a századforduló után megbénította a Parlament munkáját. Karcag képviselőinek felszólalásait is jellemzi a klasszikus műveltség megléte, a jól csiszolt retorika és a közjogi kérdés által dominált Magyarországon érthető módon magas szintű jogtörténelmi műveltség. A képviselők érvelésében nagyon fontos helyet kapott a történelmi érvelés, a kontinuitás hangsúlyozása és az ország történelmi alkotmánya. A Corpus Iuris akár több száz éves törvényei is hivatkozási alapul szolgálhattak. Erre érdekes példa a dualizmus korában többször visszatérő redemptio kérdése. Az elzálogosítást megállapító 1715. évi XXXIV. Törvény a zálogösszeg visszafizetését a Magyar Állam köteletségévé tette és ezt 1868-ban egy beszédében Deák Ferenc is elismerte. 1904-ben indult a legkomolyabb mozgalom a kunsági településeken a zálogösszeg visszafizetésére irányuló igény érvényesítésére. A karcagiak törekvése nem járt sikerrel.

Elmondható a dualizmus korszakáról, hogy a képviselők felszólalásait a helyi problémákkal szemben az országos kérdések uralták. Természetesen a két kérdéskör nem különíthető el mereven egymástól. Egy-egy törvény, amely a vidék gazdaságát és városi polgárságát érintette, megszólalásra készítette Karcag képviselőit, legyen szó akár pálinkafőzési engedélyekről vagy a célszerű birtokpolitikáról.

P. Ábrahám Dezső foglalkozott a legszélesebb körűen országos kérdésekkel és keveset helyi ügyekkel, mégis az ő felszólalásaiból mutatható ki a közjogi kérdésen túli problémák felvetése. Mind a kormánypárt agrárius köreiben és bizonyos függetlenségi irányzatoknál mutatkozott törekvés arra, hogy bizonyos társadalmi feszültségek megoldására reformlépéseket tegyenek. (Pl. Károlyi Sándor szövetségi mozgalma a nagybirtokosok és a kisgazda-társadalom érdekeinek összehangolására.)

Az 1910-ben megválasztott Pattantyús Ábrahám Dezső mandátuma 1918-ig tartott. Az 1918 október–novemberében feloszlott országgyűlés után a Nemzeti Tanács, és 1919 őszének kormányai után 1920 januárjában került sor ismét választásokra. 1920 és 1945 között három képviselője volt Karcagnak, szemben a dualizmus korszakával, mindhármán kormánypártiak. 1920–1931 között Csontos Imre kisbirtokos volt a létrejövő Egységes Párt képviselője. Érdekes, hogy legyőzte a korábbi képviselőt, P. Ábrahám Dezsőt.

Csontos felszólalásai a kisgazdák és nincstelenek érdekeit is képviselő, szociális érzékenységet mutató, reformelképzeléseket támogató, helyi ügyekre is súlyt helyező képviselőt mutatnak be. Egy-két felszólalást találunk a közjogi kérdésről (pl. a király visszatéréséről). A másik két képviselő is helyi birtokos, hangsúlyozottan első világháborús tiszti múlttal.

Kenyeres János felszólalásaiból jól érzékelhető az 1930-as évek belpolitikai helyzete. Az első világhá-

ború, Trianon és a nagy világgazdasági válság megnyomították az országot. A gazdasági problémák és a szociális reform, gazda-érdekek védelme továbbra is napirenden maradt, és még hangsúlyosabbá vált. Ezek a kérdések felvetődtek Gömbös jobboldali radikális elemeket is tartalmazó programjában. 1919 emléke és az 1920-as berendezkedés deklaráltan ellenforradalmi jellege miatt a baloldalon relatíve erőtlén volt, ezért a reformok is a jobboldalon indultak. Ehhez szorosan kapcsolódik, hogy a 30-as években markánsan megjelenik a magyar parlamentben az a jelenség, amelynek előzményei az 1880-as 1890-es években is megjelentek, miszerint a parlamenti küzdelem nemcsak, vagy nem elsősorban a kormánypárt és ellenzék között, hanem a kormánypárt irányzatai között zajlott.

Az 1945 és 1997-es választásokat Karcagon a Független Kisgazdapárt nyerte, valamivel kisebb arányban az országos átlagnál, valamint erős volt a Nemzeti Parasztpárt is. 1948 „a fordulat éve” után az országgyűlés formálissá vált, nyílt kritika nem nagyon fogalmazódhatott meg, a karcagi felszólalók is inkább egy-egy, a lakosságot érintő szakterülettel kapcsolatban szóltak fel.

A rendszerváltoztatás utáni 3 szabad választáson 1990 és 1998 között Karcag mindig a legnagyobb kormánypárt helyi jelöltjét választotta meg képviselőjének.

Összegzésként elmondható, hogy nagyon érdekes olvasmány a karcagi képviselők beszédeiből összeállított gyűjtemény, a kísértő tanulmányok jól kiegészítik és magyarázzák a forrásokat, nagyívű áttekintést nyújtva.

A könyv egy választókerület szemszögéből tekinti át több mint másfél száz év magyar parlamentarizmusának történetét.

Bakonyi Péter

Egyházi intézménytörténet

SZUROMI SZABOLCS ANZELM:
EGYHÁZI INTÉZMÉNYTÖRTÉNET

BUDAPEST, SZENT ISTVÁN KIADÓ, 2003.

Az idei év májusában látott napvilágot Szuromi Szabolcs Anzelm premontrei szerzetes pap, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Kánonjogi Posztgraduális Intézet Alkotmányjogi Tanszék tanszékvezető egyetemi tanára tollából az egyházi intézmények történeti fejlődéséről szóló, hiány- és hézagpótló műve.

Az egyházjog tanulmányozásában elengedhetetlen szerepet töltenek be a történeti diszciplínák,

ugyanúgy, mint a világi jogtudomány területén a jogtörténet. Hagyományosan három történeti tárgy keretében ismerkednek meg a hallgatók a historikus ismeretekkel: a jogforrástörténet, a kánoni tudománytörténet, valamint a jelenleg tárgyalandó intézménytörténet kapcsán. Az egyházi intézménytörténet önálló művelése a barokk korra nyúlik vissza. A legátfogóbb és évszázadokon át alapműnek Louis Thomassin 17. században keletkezett összefoglaló műve számított, ezt csupán a 19. század végén múlta felül Paul Hinschius kézikönyve. A 20. században újabb remekek születtek, Gabriel Le Bras, Jean Gaudemet, Bertrand Kurtscheid által, csupán a legnevezetesebb tudósokat említve.

Magyar nyelven ilyen jellegű összefoglaló mű eddig nem született. A Szent István Társulat könyvkiadó a *Bibliotheca instituti postgradualis iuris canonici Universitatis Catholicae de Petro*

Pázmány nominatae; I. *Institutiones* sorozat ötödik számaként jelentette meg a most ismertetendő alkotást. A 237 oldalas művet 47 oldalt számláló rész előzi meg, amely a tartalomjegyzéken túl Erdő Péter egyetemi tanár bevezető és ajánló sorait, a rövidítések kimerítő jegyzékét, valamint részletes forrás és szakirodalmi felsorolást tartalmaz. A 422 művet felvonultató jegyzék latin, magyar, német, olasz, francia, angol, spanyol nyelven írott tanulmányokat tartalmaz, amelynek maradéktalan ismeretét feltételezve a szerzőtől, még az írás érdemi részének ismerete előtt megbizonyosodhatunk: az egyházi intézménytörténet enciklopédikus igényességű tárházába léphetünk be.

Nincs okunk csalódni. Bár ez a mű tankönyvnek készült a Katolikus Egyetemen tanuló egyházjog-hallgatók számára, mind a teológus, mind a jogászszakma, valamint az érdeklődő nagyközönség részére élvezetes olvasmányt nyújt. Az egyoldalas bevezetőt követően, amely az egyházi intézménytörténet helyét és tárgyát határozza meg, a mű négy nagy részre osztható, az intézménytörténeti korszakolásnak megfelelően. Először az egyház korai időszaka (1–5. század) tárul elénk, amelyet a kora középkor (6–11. század), az érett középkor egyháza (11–16. század), végül a modern időszak bemutatása követ, amelyet a Trienti Zsinattól (1545–1563) számolunk egészen napjainkig. Mivel történeti műről beszélünk, a napjainkig kifejezés alatt a II. Vatikáni Zsinatot (1962–1965) értjük. Természetesen, nem kánonjogász lenne a szerző, ha művének zárszámban a jelenleg hatályos nyugati (1983) és keleti (1990) kódexet nem említene meg. A függelékben hét alapvető dokumentumot találhatunk, a Nagy Konstantini adománytól egészen az 1929-es lateráni konkordátumig. Hagymányos módon gazdag név- és tárgymutató zárja a művet.

Az előbbi enciklopédikus jelző használatakor azokat az olvasókat, akik ismerik a recenzió íróját, talán megmosolyogtattam – hiszen jómagam is ennek a műnek a kéziratos változatából vizsgáztam egyházjogi tanulmányaim alatt – de az előbbi kijelentést erősítse az a tény, hogy összesen 689 lábjegyzet ad további támpontot azok számára, akik az intézménytörténet tanulmányozásában alaposabban el kívánnak mélyülni.

Az egyház születésének kezdeteit a laikusi és klerikusi életállapot elkülönülése, a szerzetesség megjelenése követte, az egyház identitásának és autonómiájának kialakulása, valamint a strukturális és személyi hierarchia rögzülése. Az első önállósodási lépések egyértelműen a zsidó vallás alapjaira támaszkodtak, a keresztények a Jeruzsálemi Templom körüli kultusz szakrális jogát és funkcióit inkorporálták. A zsidóktól való tudatos elkülönülés szerves fejlődés eredménye, amely évszázadokon keresztül tartott. A hit alapigazságai, szentségi élet, valamint a hierarchia lényegi formái ebben az

időszakban rögzültek, a későbbi korok erre építettek differenciált rendszerüket.

A korai kort a feudális rendszer támogató jellege követte. A középkori Európa képeének kialakításában döntő szerepet kapott az egyház, amely a Nyugat-Római Birodalom bukását követően a kultúra egyedüli közvetítője maradt a térségnek, s a népvándorlás által megjelenő pogány és arianus eretnek népesség térítését tekintette elsődleges céljának, amely a 7. századra nagyrészt be is fejeződött, és a Frank Birodalom felemelkedésével érte el tetőfokát. Ettől kezdve a keresztény egyház nem csak a keleti területek konstantini kedvezményeit élvezhette, hanem egész Európa legbefolyásosabb hatalmi tényezőjének mondhatta magát. A középkori egyház bemutatására a szerző fokozott figyelmet szentel, elsősorban a bíborosi kollégium és a prímási tisztség kialakulását szemlélteti nagy alapos-sággal, és egy korábban megszületett kismonográfia is helyet kap a kötetben, az egyházi temetkezés-sel kapcsolatosan, kiemelkedően nagy részletességgel. Akik ismerik a szerző eddigi munkásságát, azok számára nem kétséges, hogy Anzelm atya különösen a középkori egyházjog kutatója. A modern egyházi intézmények alapjait, kialakulását, középkori gyökereit a legnagyobb részletességgel tárja fel a szerző. Mind a kuriális, mind az egyházmegyei szerveket, méltóságokat szemléletes módon ismerteti, a jelenleg fennálló hierarchia létalapját geneologikus módszerrel bizonyítja.

Az érett középkor az egyházi hatalom, valamint a megerősödött világi uralkodók közötti ellentéttel kezdődött. A gregoriánus reform megteremtette az egyház és az állam szétválasztását, a lelki és a világi hatalom elkülönítését. A reformot követően ismételt lendületet kapott az egyház intézményeinek fejlődése, differenciálódása, az egyházfegyelem erősödése. A szerző külön tárgyalja a pápai udvar és az egyházmegyei intézményeinek alakulását, a szerzetesi közösségek újabb jogi formuláit, a bűnbánati fegyelem fejlődését, valamint a szentté avatási eljárás pápai rezervációját, illetve egy új intézményi formát, az egyetemi élet megjelenését és kezdeti lépéseit, amely universitasok hamar a tudomány fellelegváiraivá váltak, autonóm és saját törvényhatósággal rendelkező közösségek formájában.

A modern világ plurális szemléletmódja az egyháztól is új magatartásformákat követelt meg. Az elmúlt négy évszázad eseményein, az állam és egyház viszonyának alakulásán, az újkor kihívásaira adott válaszokon könnyed stílussal röpi át olvasóját a szerző, egyben betekintést nyújt a jelenleg is működő egyházi szervezetrendszer alapjaiba. Ahogy a középkori investitúra harc az egyház diadalát hozta, úgy a *protestantizmus*, a *nemzeti egyház* fogalmának megjelenése, a *gallikanizmus*, a *józefinizmus* az egyház függetlenségét és egyetemességét kérdőjelezte meg. Az olasz egység létrejötté

elsodorta a Pápai Államot, de az Apostoli Szent-
szék diplomáciai tevékenysége az egyház tekinté-
lyének ismételt felemelkedését és politikai súlyá-
nak növekedését eredményezte. Az egyházi hata-
lom felszámolása helyett megjelent a minden vilá-
gi hatalom felett álló, attól független egyetemes
egyház, amely bár több tradicionális területen (pl.
családjog) kénytelen volt eddigi szerepvállalását
feladni, de az oktatási, kulturális és szociális terü-
leten megőrizte pozícióit, valamint a lelki gondo-
zás területén a börtönpasztoráció és a katonai, kór-
házi, egyetemi lelkészi szolgálatban az állam által
igényelt szolgáltatásokat végzi. A modern világ te-
ológiai kihívásaira a Trienti Zsinatot követően az I.
és II. Vatikáni Egyetemes Zsinat adott választ,

1917-ben pedig megtörtént az egyházi törvény-
könyv kodifikációja is.

Az egyház a társadalom meghatározó tényezője,
múltban és jövőben egyaránt. Bár a 20. század má-
sodik fele – többek között hazánkban is – igen
mostoha módon kezelte az egyházzal kapcsolatos
tudományterületeket, intézményeinek ismerete, in-
tézményi struktúrája múltban gyökerező alapjainak
tudása elengedhetetlen az egyetemes európai és
magyar történelem tanulmányozása során. Erre a
célra kitűnően alkalmas és ajánlott Szuromi Sza-
bolcs művének megismerése és elsajátítása.

Völgyesi Levente

Az európai és a hazai városfejlődés kérdéséhez a középkorban*

GERICSNÉ LADÁNYI ERZSÉBET:
AZ ÖNKORMÁNYZAT INTÉZMÉNYEI
ÉS ELMÉLETI ALAPVETÉSE AZ EURÓPAI
ÉS HAZAI VÁROSFEJLŐDÉS KORAI
SZAKASZÁBAN

BUDAPEST, 1993

1. A római jog magyarországi továbbélésének igen
komplex természetű kérdése a hazai jogtörténelmi
kutatásokban még ma sem tekinthető megoldottnak.
További problémát jelent az, hogy – és ebben a körben
a terminológiának tartalmi jelentősége van – hazánkban
a *ius Romanum* jelenlétét, amelynek mértékét tekintve
a kutatók nézetei sokszor diametriálisan különböznek
egymástól, fogalmilag hogyan definiáljuk? A római jog
tágabb értelemben vett „receptiójának” igencsak eltérő
formái, módzatai lehetnek, miként erre az irodalom-
ban Jean Gaudemet utal.¹ A teljesség igénye nélkül uta-
lunk arra, hogy a terminológia „varietas”-a, természetese-
sen a vizsgált periódustól is függően, az „infiltration”-
tól (R. Feenstra) a „pénétration”-on (J. Ph. Lévy) át az
„eigentliche Rezeption”-ig (H. Coing) terjed. Kérdés te-
hát az, hogy az időtényezőktől is függően, nemzetközi
relációban a római jog magyarországi „jelenlétét” hol,
milyen koordinátarendszerben vizsgáljuk. Célszerű kü-
lönbséget tenni a római jog „Geltung”-ja és
„Herrschaft”-ja között, mivel a két fogalom távolról
sem jelenti ugyanazt. A római jog továbbélését, hatását
elemelve mindenképpen kíváncsok a cseh, a lengyel és

a magyarországi jogfejlődés között párhuzamot vonni.
A középkori lengyel viszonyokra például a rendi jogok
parallel érvényesülése jellemző.² A *ius terrestre* irány-
adó a nemesek jogviszonyaira, a klérus a kánonjog sze-
rint él, a városok a német jogot alkalmazzák bizonyos
módosításokkal. Említést érdemlő körülmény továbbá
még az, hogy bizonyos tekintetben még külön – auto-
nóm – paraszti jog is érvényesült. Igen nehéz feladat
ugyanakkor ezeknek a jogrétegeknek az általános és sa-
jatos vonásait kimutatni. A lengyelországi városokban
döntően a német jog van hatályban, kétes esetben a
magdeburgi (anya)jogot alkalmazzák. Kiemelkedő je-
lentőséghez jutnak a *responsa prudentium*. Ennek oka
az, hogy a bírakat a király jelöli ki egy jegyzék alapján,
tekintettel arra, hogy a nemesi bíróságokon nem mű-
ködnek hivatásos jogászok. Nem járatosak a jogban a
nemesi bíróságok írnokai sem. Más a helyzet azonban a
városokban. Utalhatunk továbbá a *Sachsenspiegel*
glosszáira, amelyek tekintélyes hányadban római jogi
elemeket tartalmaznak. Felvetődik Lengyelországban
az egységes szabályozás iránti igény, mivel már III.
(Nagy) Kázmér (1333–1370) szerint is elfogadhatatlan
az, hogy a bíró csupán belátása alapján hozzon ítéletet.
Ugyanakkor az Ostroróg (szül. 1430k.–1501)³ nevéhez
fűződő kodifikációs elképzelés sem átfogó jellegű.

2. A *ius Romanum* magyarországi hatása relációjá-
ban eddig elhanyagolt térenak számított a *ius*
publicum esetleges – akár közvetett jellegű – továbbélé-
sének problematikája. Ez önmagában véve nem megle-
pő azért, mert európai szinten is csak csekély érdeklő-
dés mutatkozott, sőt, tegyük hozzá, mutatkozik ma is a
római közbjog továbbélése iránt. Különös mértékben vo-
natkozik ez az állami, hivatalnoki struktúra római jog-
ban, elsősorban a késői császárkor jogában gyökerező
intézményeinek elemzésére. Noetlichs kutatásai kivéte-
lesnek számítanak és sajnos szinte nincs is kutató, aki
ezzel a kérdéssel foglalkozna. Magyarországi vonat-
kozásban utalhatunk a királyi biztos intézményére, amely
a római császárkorra nyúlik vissza csíráit tekintve (*cu-
rator reipublicae*).⁴ A 12–13. században került sor en-

nek az intézménynek a „recipiálására” az egyházi államban, amelytől a császári udvar veszi át. Innen kerül átvételre a magyar közjogba, miként erre Ember Győző utal. Utalnunk kell azonban ennek a közjogi természetű intézménynek kapcsán arra, hogy annak kialakításánál a helyi sajátosságok is szerepet játszanak, azaz az európai – és antik – tradíció nem tekinthető kizárólagosnak.

A római jog hazai jogban mutatkozó hatásának elemzésénél eddig szinte teljesen feledésbe merült az 1542. évi pozsonyi országgyűlés 43. törvénycikke, amely a Vespasianus császár uralkodása idején (Kr. u. 69–79) elfogadott *Senatusconsultum Plancianum* direkt hatását tükrözi, amire a szakirodalomban Vécsey Tamás utalt. A római jog bizonyos értelemben mint *ius commune* („gemeineuropäisches Recht”) ⁵ a recepciótól függetlenül is szerepet kap egyes országok, így hazánk jogéletében. Egyet lehet érteni Jolowicz nézetével, aki szerint a római jog hatása általában Európában az ún. *profesional opinion-on* keresztül jelentkezik. Ilyen értelemben ha Hungaria nem is tekinthető – Dél-Franciaországgal összevetve – „*patria iuris scripti*”-nek (*pays de droit écrit*), a *ius Romanum* hatása a fent említett területen és funkcióban tagadhatatlan. Az összehasonlító jogtudomány – és tegyük hozzá – államtudomány, mint erre a 19. század második felében Wenzel Gusztáv utalt „...nemcsak magában véve, hanem különösen hazai jogunkra nézve is igen nagy fontossággal bír.” A munka szerzője kiemelkedő figyelmet fordít az összehasonlító elemzésre, követve, bár valószínűleg nem tudatosan, Wenzel Gusztáv tanítását.

3. Ladányi Erzsébet műve első részében az európai várostörténeti kutatások jelentősebb irányzatait és eredményeit tekinti át. Szerephez jut munkája bevezető részében Otto von Gierke nagyhatású város-definíciójának értékelése. Érdemes megjegyezni, hogy a szerző értékelése lehetne árnyaltabb és célszerű volna a Gierke nevéhez kapcsolódó város-kategorizálás kétségtelenül nagy hatását részletesebben vizsgálni. Ugyancsak a bevezető részben foglalkozik a szerző a város-kategorizálással kapcsolatos különböző teóriákkal, rámutatva azok fogyatékoságaira. Lényegében véve osztja az A. Joris 1969-ben publikált tanulmányában megfogalmazott kritikát a város-kategorizálással kapcsolatban. Ugyanakkor egyet lehet érteni a mű szerzőjének a város jogállása mint kritérium viszonylagos értékére vonatkozó megállapításával. Nézetünk szerint sem helyes a város és a városjog között egyéb kritériumok beható elemzését mellőzve egyenlőségjelet tenni. A jog, és így a városjog (*Stadtrecht*) területén is az idődimenzió kiemelkedő szerepe, súlya van. Analógiaképpen hivatkozhatunk arra, hogy egy kódex esetében sem, függetlenül attól, hogy az milyen jogi területet szabályoz, lehet az elfogadás évét ún. 0 esztendőnek tekinteni. A városjog nagyon gyakran egy esetleg évszázadokon át tartó folyamat befejező szakaszának a terméke. A városjog megadása időpontjának ilyen értelemben nem lehet kizárólagos jelentőséget tulajdonítani.

Igen lényegesnek találjuk az antik, vagy pontosabban már a klasszikus (görög–római) antikvitásban is létező

városok (*municipiumok*, *coloniák*, *civitasok*) és – az esetleg azokra épülő – középkori városok ismérvei, sajátosságai közötti eltérések elemzését. A műben ezeket a különbségeket, a nemzetközi szakirodalom eredményei alapján erősebben lehetne hangsúlyozni. Vittinghof teóriájának elemzése kapcsán utal a szerző a *ius Italicum-ra*. ⁶ Nézetünk szerint ezt a kategóriát, közjogi és magánjogi vonatkozásban egyaránt valamivel részletesebben kellene bemutatnia. A *ius Italicum* ugyanis nem csupán a „legmagasabb kiváltságot” jelenti, amely a „tartományi helytartó minden beavatkozásától védett”, hanem számos magánjogi vonatkozással is együtt jár. A késő-antik város fogalmi jegyeinek áttekintése igen fontos kutatási terület. A szerző különben helyesen utal az egyházszervezetnek a késő-antikvitás korában a városi struktúra módosulásában játszott szerepére. ⁷ Mélyebb kifejtést igényelne viszont az antik püspöki város szerepének elemzése Itálián kívül. Maschke kutatásai, amelyekre Ladányi Erzsébet utal, ugyanis csak Itáliára korlátozódnak. Mindenképpen célszerű a további munka során elmélyíteni a várostörténettel kapcsolatos igen gazdag kutatások értékelő áttekintését. Ez még távolról sem jelentené azt, hogy a szerző által is hivatkozott Kroeschell-fogalmazta tétel, amely a jog, a jogi elemek kiemelkedő szerepére vonatkozik, és amelyet követve a szerző kutatásait végzi, ne volna követhető munkahipotézis.

4. A mű első, „Jogelemek – intézmények – város, az európai várostörténeti kutatások főbb irányzatai és eredményei” című fő részében a szerző a francia területeken bekövetkező változásokat, figyelemmel azok paradigmatis jelentőségére, tekinti át. Jacques Le Goff alapján megállapítja, hogy bár Franciaország nem ismerte Észak-és Közép-Itália városi fejlődésének korai érettségét és erejét, mégis ez az ország alkotta az „urbanizációs jelenség egyik legerőteljesebb színpadát”. A középkori városfejlődés szempontjából igen lényeges a burgusként szereplő, kérdéses persze az, hogy a jól ismert Liutprand-féle definíció („*Romani... et quoniam ipsi domorum congregationem, que muro non clauditur, burgum vocant.*”), amelyet a szerző is idéz, mennyiben érvényes a középkori burgusra. Figyelemreméltó mindezt az, hogy milyen széles körben ismert ez a meghatározás Itáliában a 10. században. Egyetértünk Ladányi Erzsébetnek azzal, az egyébként a nemzetközi irodalom eredményeire támaszkodó megállapításával, amely szerint – Chédeville kifejezését használva – a „suburbánus csillagköd” a 11. és 12. században mennyire változatos formákat mutat. Valóban paradigmatis jelentőségű ebben a vonatkozásban Párizs, tekintettel sajátos struktúrájára. Ennek a szerkezetnek ugyanis lényeges sajátossága az, hogy a *Cité-t* egyfajta „suburbanus” övezet veszi körül.

Jogi vonatkozásban nagyon fontosnak tartjuk szerzőnek a kereskedők és társulásaik privilégiumnak tekinthető *ius mercatorum*mal való felruházásának tényét. A saját eljárással és joggal történő felruházás origója valóban homályos és feltérképezhetetlen. Niermeyer teóriája, bármennyire is tetszetős, csak hipotézisnek tekinthető. Erre a tényre célszerű volna kifejezett formában

utalni. Problematikusnak tartjuk azt is, hogy Ladányi Erzsébet legtöbbször csupán egy tanulmány vagy monográfia alapján mutatja be a különböző elméleteket. Chédeville munkája (*De la cité à la ville 1000–1150*) kétségtelenül alapvető jelentőségű, azonban mégsem pótolhatja az abban idézett könyvek, tanulmányok eredetiben való tanulmányozását.

Egyetértünk a szerzőnek a Michaud-Quantin alapján koncipiált libertas-meghatározásával, amely szerint a „lex által meghatározott állapotot” jelenti. Fogyatékoságnak tartjuk viszont, a flamand városfejlődés körében azt, hogy van Caenegem munkájára Ladányi Erzsébet általában csak másodlagos forrásokból hivatkozik. Ebben az esetben is Chédeville jelenti számára a forrást. A szokásjog flexibilitásához való ragaszkodás a flamand városokban kardinális jelentőségű kérdés, és ezért mélyebb elemzést igényelt volna. Timbal és Gouron munkái alapján fogalmazza meg a szerző a Dél-Franciaországban megjelenő consularatusokkal kapcsolatos következtetéseit. Véleményünk szerint is helyesen emeli ki a bírói hatáskörök jelentőségét, amelyek valóban lényegi elemei ennek a rendszernek. Összességében véve adekvát képet fest Ladányi Erzsébet a franciaországi városfejlődésről, illetve annak sajátos vonásairól.

Az angol fejlődés elemzésénél sok ponton elengedhetetlen a francia városfejlődés sajátosságainak figyelemmel kísérése. Ennek az az oka, hogy Anglia és Normandia csaknem 150 esztendőn át ugyanahhoz a regnumhoz tartoztak. A szekunderirodalom alapján vizsgált angliai fejlődés körében nézetünk szerint Ranulf de Glanvill⁸ „*Tractatus de legibus et consuetudinibus regni Angliae*” című munkája hivatkozott szövege átfogóbb elemzést igényelne. Tait, Gross és Hegel nézeteinek ismertetése még nem oldja meg a kommuna lényeges sajátosságainak kérdését. Ladányi Erzsébet csatlakozik ahhoz a nézethez, amely szerint az angol városfejlődés körében a kontinensen ismert kommuna-mozgalom hiányzik. Egyetértünk a szerzőnek azzal a megállapításával, hogy a municipális (városi) pecsét (sigillum), a maior, a communitas megjelenése a jogi személyiség (s nem pedig személy) elvének térhódításával áll összefüggésben.

Kiemelkedő jelentőségű része a munkának az olasz várostörténetírás fő kérdéseivel foglalkozó „A kommuna és a városállam” című alfejezete. Nézetünk szerint is komoly problémát jelent az itáliai várostörténeti kutatások területén a Róma-örökség (hereditas Romana) kérdése, az antikvitás és a (kora)középkor kapcsolata. Pontosításra szorulnak Ladányi Erzsébetnek a Friedrich Carl von Savigny-val kapcsolatos megjegyzései. Savigny ugyanis életének jelentős hányadát Marburgban, majd Berlinben, s nem pedig Frankfurt am Main-ban töltötte. A római kontinuitás elmélete hívének számítva Savigny azonban valóban ahistorikus módon koncipiálta a középkori itáliai városalkotmányt. A római municipális alkotmány (az alkotmány szót itt persze nem technikus értelemben használjuk) nem tekinthető a középkori Itália „polisai” alkotmánya elemének. Erre azonban – mint a szerző is megjegyzi – már a kortárs

Bethmann-Hollweg is utal. Freisingi Ottó közlése, amely szerint az itáliai kommunák az antik rómaiak példáját követnék, a „*Somnia Fittingiana*” körébe tartozik, miként ez az újabb irodalomban is megerősítést nyert. A szerző hangsúlyozza, hogy a 19. század utolsó harmadával kezdődően az olasz történészek és jogtörténészek a német tudomány eredményeinek figyelembevételével kutatták az itáliai várostörténet témáját. E. Mayer nyomán nagy valószínűséggel ezért jelentkezik Mengozzi és Chiapelli kutatásaiban a kontinuitás elmélet.

Nézetünk szerint részletesebb kifejtést igényelne Gabotto valóban eredeti teóriája. Célszerű volna azonban arra is rámutatni, hogy a fentebb már említett Savigny-féle kontinuitás elmélet nem azonosítható például a Mayer nevéhez fűződő kontinuitás-teóriával. Ugyancsak részletes vizsgálat tárgya lehetne Goetz nagyhatású elmélete a kommuna-alakulás tekintetében. Helyesnek tartjuk az itáliai kommuna létének tartalmával kapcsolatos megállapításokat, amelyek értékelő összefoglalását adják a szakirodalomban megfogalmazott nézetnek.

A szerző a következő alfejezetben a német városokkal kapcsolatos történetírást vizsgálja. Kiemeli, hogy a német várostörténeti kutatások körében a jogi jellegű megközelítés dominál. Kroeschell alapján utal arra, hogy Karl Friedrich Eichhorn (1781–1854) kutatásai úttörő jelentőségűek voltak. A Weichbild kapcsán utalni lehetne nézetünk szerint a fentebb már említett kontinuitás-elméletre, hiszen a Weichbild Eichhorn teóriájában a késő római városi „alkotmányból” származik. Ladányi Erzsébet Vittinghof alapján elemzi a késő-antik „vicus” jelentését, amelyről – nézetünk szerint is helyesen – megállapítja, hogy az egységes társadalmi képletnek nem tekinthető. A vicus nem tekinthető funkcionális és institutionális vonatkozásban a középkori város római előképének.⁹ A munka szerzője utal a Digestában (D.30.1.73 – Gaius) szereplő császári rescriptumra, mely szerint a vicus-ok, hasonlóan a civitates-hez kaphatnak hagyományokat. („*Vicis legata perinde licere capere atque civitatibus rescripto imperatoris nostri significatur.*”) Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a szerző jó áttekintést ad a német várostörténetírás főbb irányzatairól.

5. A munka következő részében Ladányi Erzsébet a magyarországi városfejlődés kérdéseivel foglalkozik. A hazai várostörténetírásban is problematikus a város-fogalma illetve az annak feltárására alkalmazott, alkalmazandó módszer. Magyarországon – hangsúlyozza a szerző – a várostörténeti kutatásokban különös figyelemmel kell lenni a tájegységenként jelentkező különbségekre. Sok esetben inkább csak „város-szerű” településekről lehet szó a 13. században. Követendőnek tartja a városnak az Abelardus nevéhez kapcsolódó definícióját, amely szerint a civitas az aequo iure szerint élők egyesülése. A városi kiváltságlevelekkel kapcsolatban megállapítja, hogy azok csak kivételesen tartalmazznak, (így Zágráb [Mons Grechensis]) korporatív elemeket.

E sorok írója számára kiemelkedően fontos a római jog és a kánonjog terminológiájának jelentkezése az oklevelekben, hiszen az a recepció témakörével áll össze-

függésben. Az universitas bonorum, a communitas és más terminus technicusok konkrét jogi tartalommal rendelkező fogalmak, amire a szerző is utal. Nézetünk szerint a műben hivatkozott és kiemelkedő jelentőségűnek tartott néhány oklevél, így különösen vonatkozik ez Zágráb 1242-ben elnyert korporatív oklevelére, alaposabb elemzést igényel. Érvényes ez kiváltképpen az öröklési jogra, amely tendenciaszerűen tér el a római jog szabályaitól. Ez különösen a végrendelkezési szabadságra vonatkozik, amely hazai jogunkban (ius patrium) – összevetve a római joggal – jóval korlátozottabb. Itt utalunk arra, hogy az egyes oklevelekben szereplő codicillus (fiókvégrendelet) ugyan nem egy esetben szerepel, azonban ez még nem tekinthető döntő bizonyítéknak a végrendelkezési szabadság mellett. Figyelmet érdemel ugyanakkor az, hogy – miként erre a szakirodalomban Degré Alajos utalt – a jobbágy szerzett vagyona fölött érvényesen végrendelkezhetett és nyitva állt számára a heredis substitutio (helyettes örökösnevezés) is. A zágrábi oklevélben expressis verbis szerepel a libera disponendi facultas kifejezés.

Helyesen látja a mű szerzője, hogy a városi lét nem feltételezi a kiváltságlevél elnyerését, amire például Sopron esete utal. 1278-ben Pozsonyt is még kiváltságlevelének elnyerése előtt universitas-ként említi egy oklevél. Ugyanez vonatkozik Kassára is. Vannak azonban városok kiváltságlevél nélkül is, amelyek közül jelentőségét tekintve Esztergom és Székesfehérvár emelked-

nek ki.¹⁰ E két város vonatkozásában a szerző említi Párizst, amely sem szabadságlevéllel, sem pedig kommunakorporatív oklevéllel nem rendelkezett. Ezek hiánya ellenére locus communior, azaz főváros volt.

Ladányi Erzsébet jól tudja hasznosítani munkájának ebben a részében a nemzetközi szakirodalom eredményeit. Ezek ismeretében világítja meg például Sopron szabad királyi város sajátos helyzetét, amely a normandiai katonai kommunáéval hasonlítható össze. Esztergom, a kiváltságlevél nélküli város státuszának elemzésénél párhuzamot von a római jogban ismert universitas ismérvei és a város jogi helyzete között. Hangsúlyozza továbbá azt, hogy a libertas, lex és consuetudo szinonim fogalmak. Ennek megállapításánál az európai várostörténetre is figyelemmel van.

6. Ladányi Erzsébet munkája magas tudományos színvonalat képviselő, önálló munka. Külön értéke a nemzetközi kitekintés, amely szervesen kapcsolódik a magyarországi várostörténeti kutatásokhoz, annak nemzetközi perspektívát adva. Tudományos megállapításai a források vizsgálatára épülnek és megalapozottak. Az esztergomi kommunával vagy éppen a székesfehérvári kiváltságlevél feltételezett körülményeivel kapcsolatos megállapításai egyenesen hézagpótlóak. Igen örömdetes, hogy a mű szerzője a római jog magyarországi középkori továbbélésének komplex természetű, elsősorban közjogi vonatkozású kérdését vizsgálja.

Hamza Gábor

Jegyzetek

⁹ Ez a tanulmány részben egyezik a szerző opponensi véleményével, amelyet Gericsné Ladányi Erzsébet „Az önkormányzat intézményei és elméleti alapvetése az európai és hazai városfejlődés korai szakaszában” (Budapest, 1993) c. kandidátusi értekezéséről írt.

¹ A római jog recepciójára nézve a hazai irodalomból lásd: Földi A.–Hamza Gábor: A római jog története és intézményei. 8., átdolgozott és bővített kiadás. (Budapest, 2003. 105. és köv. pp.)

² A római jog középkori lengyelországi továbbélésére nézve lásd Hamza Gábor: Az európai magánjog fejlődése. A modern magánjogi rendszerek kialakulása a római jogi hagyományok alapján. (Budapest, 2002. 76 és köv. pp.)

³ Ostroróg legjelentősebb műve az 1477 körül közzétett *Monumentum pro comitiis generalibus sub regni rege Casimiro pro Reipublicae ordinatione causa*. Ostroróg munkásságára nézve ld.: T. Wyrwa: Les idées politiques et juridiques de Jan Ostrorog, humaniste Polonais du 15ème siècle. *Revue historique de droit français et étranger* 53 (1975) 5–35. pp.

⁴ A curator reipublicae feladatait lásd: W. Liebenam: *Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche*. (Leipzig, 1900.)

⁵ A ius commune fogalmára nézve lásd G. Hamza: Die Entwicklung des Privatrechts auf römischrechtlicher Grundlage unter besonderer Berücksichtigung der Rechtsentwicklung in Deutschland, Österreich, der Schweiz und Ungarn. (Budapest, 2002. 29. és köv. pp.)

⁶ A ius Italicumra nézve lásd Földi A.–Hamza Gábor: id. mű 50. p. és J. Marquardt–Th. Mommsen: *Römisches Staatsrecht Band I*. (Leipzig, 1887.)

⁷ Ld.: Földi A.–Hamza Gábor: id. mű 61. p.

⁸ Glanvill tekintetében lásd Hamza Gábor: id. mű 82. p.

⁹ Itt utalunk arra, hogy Savigny is kiemeli a vicus falusi jellegét. Ld.: *System des heutigen Römischen Rechts*. Band II. (Berlin, 1841.)

¹⁰ Engel Pál szerint ennek az az oka, hogy a királyi székhely polgárai hosszabb fejlődés során nyerték el kiváltságaikat, s ez szokásjogi úton rögzült. Ld.: Engel Pál: *Magyarok Európában I*. (Budapest, 1994.)

E tankönyv célja az azonos elnevezést viselő stúdium műveléséhez szükséges áttekintés elvégzése, amely a barbárok Európájától a 21. század újraegyesülő Európájáig vezető alkotmányos fejlődést, a sajátosan európai alkotmányos modellt, és annak egyik legfontosabb, legjellegzetesebb elemét, a parlamentarizmust tekinti át” – a szerzők által írt Előszóából vett idézetben, talán ebben a mondatban talál rá az olvasó annak a tankönyvnek a lényegére, amely 2003. áprilisában jelent meg az Osiris Kiadó gondozásában Európai Parlamentarizmus- és alkotmánytörténet címmel.

Régiók Európája

MEZEY BARNÁ-SZENTE ZOLTÁN: EURÓPAI PARLAMENTARIZMUS- ÉS ALKOTMÁNYTÖRTÉNE

BP., 2003., OSIRIS KIADÓ

A mű szerzői által a fenti idézetben említett stúdium az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar jogász- és

politológus szakos hallgatóinak tanmenetében egyaránt teljesítendő tárgyként szerepel, immáron egy évtizede. A mű elsősorban e tantárgy elsajátításához kíván segítséget nyújtani – nem minden előzmény nélkül. A szerzők oktatási tapasztalatai, kutatásai és a hallgatói visszajelzések mellett ugyanis kellő alapot nyújtottak a tankönyv megírásához az Európai parlamentarizmus- és alkotmánytörténet I–II. című jegyzetek,¹ amelyek címében is tetten érhető a befejezetlenség, a szerzőknek azon igénye, hogy az akkor nyitva hagyott anyagot kiegészítsék és lekerekítsék – ennek a többéves munkának a gyümölcse a most megjelent Európai Parlamentarizmus- és alkotmánytörténet. A mű szerzői, *Mezey Barna* (tanszékvezető egyetemi tanár, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék) és *Szente Zoltán* (tudományos főmunkatárs, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék, a Kar Tiszteletbeli Oktatója) mellett egy-egy kisebb szelvény megírásával a tankönyv elkészítésében részt vett *Bódiné Beliznai Kinga* (egyetemi adjunktus, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék) a Spanyolországról szóló részek elkészítésével; *Képes György* (egyetemi tanársegéd, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék) Dánia, Oroszország és az Amerikai Egyesült Államok alkotmánytörténetének feldolgozásával; továbbá *Völgyesi Levente* (egyetemi tanársegéd, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék) Kelet-Európa, a Balkán 19. századi alkotmányfejlődésének bemutatásával. A tankönyv csupán áttekintést ad az európai parlamentarizmus és alkotmányosság fejlődéséről, a feldolgozott anyag teljes körű bemutatása több ok miatt sem lehetséges. Először is azért nem, mert az államfejlődésnek számtalan mozzanata, intézménye, jelensége ragadható meg, ezek közül a szerzők vizsgálódásukat csupán a parlamentarizmus és alkotmányosság jelenségére szűkítették. Ezen a témán belül is igyekeztek pusztán azokat az intézménytörténeti jelentőséggel bíró eseményeket kidomborítani, amelyek a politológia-szakos hallgatók oktatásába is beleilleszthetők, az alkotmányok részletes bemutatásától azonban eltekintettek, hiszen ez olyan vállalkozás lett volna, amely egyrészt számtalan újabb monográfia elkészítését indokolná, másrészt a jogász- és politológus alapképzés általános jellegű tantárgyának elsajátítását is lehetetlenné tette volna effajta alaposág.

A teljes körűség másik korlátja a vizsgált államok köre. A tankönyv írói elsősorban az Európai államokra koncentráltak, ám az európai parlamentarizmus fejlődésében központi szerepet játszó államok mellett a szükséges részletességgel a periféria olyan államainak alkotmánytörténetét is bemutatják, mint például az északi államok vagy a Balkán, illetve Európán kívülre is kitekintenek, így Bizánc, Oroszország vagy az Egyesült Államok fejlődésére, de csu-

pán annyiban, amennyiben ezen államok alkotmánytörténeti kisugárzásának, hatásának bemutatása szükséges.

A név- és tárgymutatóval együtt 631 oldalas, három részből – összesen 19 fejezetből – álló tankönyv, három szerkesztési elvet követ: a középkort és a polgári alkotmányosság korát bemutató, kronológiai logikát követő első két részen belül az egyes fejezeteket a regionális-történeti elv rendezi egymás után; a harmadik rész pedig intézményi áttekintést nyújt – a szerzők által is elismerten a jobb érthetőség és tanulhatóság okán.

Az első fejezet a stúdium megértéséhez és műveléséhez szükséges, alapvető és általános ismereteket közvetíti: a jog kialakulása, forrásai (a jog mint társadalmi jelenség szerepe, jogképződés és jogalkotás, szokásjog, írott jog, jogszokás), az állam, államszervezet jelensége, előzményei és kialakulása (vérségi szerveződés, törzsi állam, nomád és letelepedett népek, a hűbéri állam kialakulása), illetve az alkotmány, alkotmányosság, alkotmánytörténet fogalmának meghatározása. Ezt a fejezetet még kevésbé jellemzi a regionális szemlélet teljessége, a szerzők itt csak a tipikusra koncentrálnak (germán, barbár államalakulatok), az atipikusokat (angolszász, skandináv, mediterrán előzmények) nem ismertetik, azt a kérdéses államok kora-középkori történetéről szóló III. fejezethez sorolják.

Ebben a III. fejezetben mutatják be a szerzők az alapok lefektetése után az európai állam születésének folyamatát a germánok európai megjelenésétől a Római Birodalom bukásán keresztül a Frank és Karoling birodalom berendezkedésének részletes jellemzéséig. A struktúra, amelyhez a szerzők a későbbi fejezetek megírásakor is ragaszkodnak, itt kristályosodik ki: a történelmi háttér bemutatását a társadalmi viszonyok leírása, az egyes társadalmi rétegek jogállásának felvázolása követi, ezt tetőzi be az államberendezkedés ismertetése (népképviselői szerv, államfő, központi kormányzati szervek, igazságszolgáltatás).

Ezt, valamint a későbbi fejezeteket már teljes egészében a regionális szemlélet hatja át: elsőként a 10. sz. elején felbomló keleti frank királyság területeinek utóéletét mutatják be, ideértve a francia és német királyságokat, illetve a Római Szent Birodalmat, majd a korszak második legjellegzetesebb régióját, az angolszász területet veszik górcső alá, végül Kelet-Közép Európa megkérdőjelezhetőségének és integrációs kényszerének körülményeit, következményeit elemzik.

A sort a skandináv és mediterrán államok alkotmányfejlődése zárja, így válik a kora-középkori Európáról alkotott kép teljessé. Az olvasó így módon már szerteágazó, konkrét ismeretek birtokában kezdhet az általánosságra törekvő IV. fejezethez, amelyből megtudhatja, hogy milyen mértékben járult hozzá a kora-középkori Európa földrajzi széttagoltsága mellett a társadalom széttagoltsága, a rendek sokszí-

nűsége a középkori alkotmányfejlődés differenciálódásához.

A középkori európai államok fejlődésének bemutatásából a modern alkotmányig a rendi alkotmányról és az abszolutizmusról szóló V. fejezet vezet át, amelyben a rendi monarchiából kibontakozó abszolutizmus kialakulásának bemutatása mellett – terjedelmében és tagoltságában – azonos szerep jut az azt előidéző technikai, gazdasági változások és elméleti háttér ismertetésének.

A kifejlett abszolutizmus bemutatása azonban már a következő, 17–18. sz.-i alkotmányfejlődést elemző fejezetre marad, együtt például az angol polgári forradalommal, míg a francia polgári forradalom alkotmányos hatásának leírása megint csak gördül egy fejezetet, és az az 1789-től 1848-ig terjedő időszakot taglaló VII. fejezetre marad. Ez a fejezet azonban szintén nem egységes, hiszen a kezdő és lezáró évszámok forradalmi változásai közti békés időszakok alkotmányfejlődése, így a Habsburg Birodalom vagy a skandináv államok története is itt kapott helyet.

A földrajzi-regionális elv azonban itt is a teljesség igényével jut kifejezésre: a fentiekén kívül bemutatja még Itália útját az egység felé, de rövid kitérőt tesz az oszmán és a görög birodalom függetlenségének előtörténetére, és – a fejezet 1848-as lezárását túllépve – Svájc alkotmánytörténetére is, egészen 1874-ig.

A klasszikus parlamentarizmusról szóló VIII. fejezet záró évszáma már egyértelműbb: 1914, amely az I. Világháború kitörésével Európa valamennyi állama számára alkotmánytörténeti cezúrát jelentett.

Ez a fejezet a már szokott módon, a központi régióktól (a viktoriánus Nagy-Britannia és Írország, Franciaország Louis Bonaparte-ja, Második Császársága és Harmadik Köztársasága, a német egység) halad a periféria (Skandináv államok, Itália) felé, kiterjesztve vizsgálatát olyan új jelenségek intézményesülésére is, mint például a politikai pártok vagy a választójog.

A déli és északi periféria bemutatásán túl azonban megjelenik egy új állam is a palettán: Oroszország, amelynek alkotmánytörténetét a szerzők az előző fejezet tárgyidőszakától, a XIX. sz. elejétől próbálták feltárni.

A következő, két világháború közötti parlamentarizmus-történetéről szóló fejezet kifejti a vizsgált régiókban az I. világháború utáni változásokat, különbségeket, külön vizsgálva azt a kérdést, hogy a 19. századi parlamentarizmusok virágzása hogyan vezethetett mégis háborúhoz, és hogy milyen újabb események, alkotmányos változások és válságok sodorták bele Európát a II. világháborúba. Külön részeket szentel és érzékletes színezetet ad a tekintélyelvű kormányzás európai formáinak (ide sorolva a magyar király nélküli királyságot is), ismételten helyet ad az Orosz régióknak, ezúttal a bolsevik forradalomtól a sztálini diktatúráig lezajlott események bemutatásával, és természetesen részletesen elemzi a

nemzeti szocialista és fasiszta államok és báb-államok mechanizmusait is. Magukról a világháborúkról a szerzők nem tesznek említést, hiszen ezeknek lefolyása nem, esetleg csak hatása értékelhető a tárgy szempontjából.

A X. fejezet már teljes egészében Európán kívültre, az Egyesült Államok felé fordul, és a kronológiai logikával ismételtén szakítva, a kezdetektől mutatja be röviden e régió fejlődéstörténetét, a gyarmatosítástól az Unión keresztül az alkotmány és kiegészítései megszületéséig. E fejezetben megismerkedhetünk továbbá a brit koronagyarmatok, az Egyesült Államok gyarmatai és a Távol-Kelet alkotmányfejlődésének fordulópontjaival is, így zárva le és téve teljessé a könyv túlnyomó hányadát kitevő, az intézménytörténetet felölelő II. részt.

Az így megszerzett, egyedi és konkrét ismereteinket rendezi egybe az általánosság és elvontság szintjén a polgári alkotmányok főbb intézményeiről írt III. rész, amely a regionális szemlélet után új rendezőelvet vezet be, az intézményi szemléletet, és egyével veszi górcső alá a modern alkotmányosság lényegibb jelenségeit.

Az alkotmány és alkotmányosság fogalmáról és esztörténetéről szóló részek után összeállítja az emberi és polgári jogok katalógusát, és számba veszi az európai államformákat, államszerkezeteket (unitárius és föderális államok), kormányformákat. A kormányformák csoportosításán (történeti és modern kormányformák, ezen belül demokratikus és autokratikus kormányformák) és történelmi megjelenésük ismertetésén túl beavatja az olvasót az állam szervezésének és működésének alapelveibe és alapmechanizmusaiiba.

Külön fejezetet szentel a képviselő és a választójog intézménytörténetének, a rendi képviselőtől az általános választójog kialakulásáig. Erre épül a törvényhozó hatalom szervezetéről és működéséről szóló fejezet, nem nélkülözve a képviselők jogállásának vizsgálatát sem.

A sort a bírói hatalom, mint önálló hatalmi ág intézménytörténete zárja a bíraskodás modern alapelveitől a bírósági szervezet felépítési logikáján keresztül a modern alkotmánybíráskodás kialakulásáig.

Mind a III. részre, mind a könyv egészére elmondható, hogy kevésbé az adatok kritikus összesűritését, jóval inkább a nagyobb ívű összefüggések megértését célozta. Külön érdeme, hogy egy pillanatra sem enged a csapongás csábításának – szigorúan és következetesen ragaszkodik a parlamentarizmus és alkotmányfejlődés csapásirányához. Ez érhető tetten többek között akkor is, amikor a bőséges elbeszélésre okot adó uralkodói dinasztiák történetéből csupán a tárgy megértéséhez szükséges összefüggéseket, trónutódlás kérdését, hódításokat, politikai, alkotmányos tényeket emel ki vagy az államrezsimek alapve-tően meghatározó eseményeket érint címszavakban (pl. III. Edward regnálásakor a pestisjárvány, a száz-

éves háború kitörése, John Wycliff egyházreformmozgalma, stb.).

A tankönyv szerkesztésében uralkodó történeti-regionális, kronológiai és intézményi szempontokat a szerzők helyenként mesterien összehangolták, helyenként pedig ügyes kompromisszumokat kötöttek, jobbára a következő fejezetben helyt adva mindannak, ami az előzőből kimaradt. Ez talán szemet szúrhat egynémely történésznek, ám a szerzők még az előszóban rögzítették, hogy a hagyományos eseménytörténeti, politikatörténeti cezúrák eltérnek az alkotmányos, parlamentáris változások sarkalatos időpontjaitól, így a könyv hangsúlyai számos esetben máshová esnek, mint a köztörténeté vagy a politikatörténeté. Az angolszász állam kialakulása, pl. az európai állam születése utáni fejezetben, a XIX. század-eleji Oroszország a polgári alkotmányosságot tárgyaló fejezetben, a francia polgári forradalom az

angol polgári forradalmat is felölelő, abszolutizmusról szóló fejezet után, együtt az 1848-as forradalmakkal kerül tárgyalásra. Összességében tehát megállapítható, hogy egy kiforrott, jól szerkesztett, logikus és közérthető munkával találkozhat az olvasó.

Gyakran emlegetik: „Aki nem tanul a múltból, kénytelen megismételni azt.” Ez a könyv történelmi helyzeteknek és a rá adott alkotmányos megoldásoknak oly gazdag és alapos tárháza, amelyek hasznosak és tanulságosak napjaink alkotmányos jelenségeinek, tendenciáinak megértéséhez és továbbgördítéséhez is. Olvasmányos és a laikus olvasó számára is könnyen megérthető, a tudományos érdeklődő számára pedig biztos kiindulási alap az európai parlamentarizmustörténet bármely kérdésének behatóbb vizsgálatához.

Kovács András Péter

Jegyzetek

¹ Mezey Barna: Európai parlamentarizmus- és alkotmánytörténet I. (Egyetemi Kiadó, Miskolc, 1994); Mezey Barna: Képviselő és alkotmány a középkori Európában (Európai parlamentarizmus- és alkotmánytörténet I.) (Rejtjel Kiadó, Budapest, 1998);

Bódiné Beliznai Kinga–Képes György–Mezey Barna–Szenté Zoltán: Modern állam és népképviselő (Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet 2.) (ELTE Állam- és Jogtudományi Kara, Budapest, 1999, 2. átdolgozott kiadás, Budapest, 2000).

Jog és politika a kultúrában

PEETER JÄRVELAID:
OIGUS JA POLIITIKA KULTUURIS
ARTTIKLID JE ESSEID
JOG ÉS POLITIKA A KULTÚRÁBAN

CIKKEK ÉS ESSZÉK

TALLINN: AKADEEMIA NORD 2002

Peeter Järvelaid antológiájában az észti jogtörténetet az európai kultúrtörténet részeként határozza meg, e két ismeret nélkül a modern Észtország nem érthető meg.

Mikor Észtország 1991-ben visszanyerte függetlenségét, az ország két felmérhetetlen előnnyel rendelkezett a legtöbb, a Szovjetunióból kivált állammal szemben. Egyrészt az Észt Köztársaság viszszatekinthet államiságának a nemzetközi közösség tagjaként elismert időszakára, ami 1918. és 1940. között rövid volt ugyan, de elég hosszú ahhoz, hogy teherbíró jogintézmények alakuljanak ki, amelyek a jogtudatban is nyomot hagytak. Másrészt Észtország évszázadokon keresztül, egész szellem- és kultúrtörténetével össze-

kötöttségben állt Nyugat- és Közép-Európával. Először a balti németeken keresztül, majd a 19. század közepétől a kialakuló észti értelmiség révén is. Bár a szovjet időszak szellemi sivársága mély szakadásokat eredményezett, és a politikai gondolkodás eldurvulásához vezetett, ennek ellenére a csaknem ötven éves megszállás sem tudta az Európa többi részével való történelmi kötöttség szellemiségét kitörölni.

Az, hogy Észtország, amely ma a teljes jogú NATO- és EU-tagság küszöbén áll, az élet minden területén újra megtalálta a kapcsolódási pontokat Európához, a jogtudományban Peeter Järvelaid észti jogtörténésznek és európa jogásznak is köszönhető, aki írásaiival és hozzászólásaival a modern észti jogfilozófia egyik vezető gondolkodója. Egyidejűleg szellemi hidat ver a modern állam és a háború előtti Észtország között. Egy fontos kötete, amely a legjelentősebb és legeredetibb cikkei és esszéi közül válogat, a *Jog és politika a kultúrában* címet viseli, nemrég jelent meg Észtországban. Sajnos eddig csak az eredeti észti kiadás áll rendelkezésre, de ehhez német és angol összefoglalót csatoltak.

Järvelaid számára, aki a tallinni Nord Egyetemen tanít, a jog és a politika kulturális fejlemények is (talán elsősorban is azok). Ezért a jelenkori társadalom jogi és politikai jelenségeit és problémáit, ahhoz, hogy megértsük azokat, kulturális prizmán keresztül kell szemlélünk. A szerző öt fejezetben a történelmi kapcsolatok erős elemzésével járja körül a kérdést: hol helyezhető el a jog, a politika és a kultúra a mai Kelet-Közép-Európában. Az „Állam kultúrája” című részben az olvasó elé tárja a 20. századi észti történelmet és fel-

teszi azt a nem csupán retorikai kérdést, hogy tudott egy olyan kis nép, mint az észti önálló államiságig eljutni, miközben a sors más népektől megtagadta ezt a jogot? Az aktuális vitát, hogy az „Aszocialitás,” valóban a legnagyobb belső veszélyt jelenti-e, – amelyet Järvelaid a 21. század eleji szabad társadalom átfogó jelenségeként értelmez, – szintén követi. A „Kulturális összefoglalók a 20. századból” című részben a szellemi elitek azonos generációhoz való tartozásából von le következtetéseket. Ebben azonban, a francia történész Duby szellemében nem a születési év a döntő, hanem az az időszak, amelynek szellemében a társadalom gondolkodói képesítésüket szerezték. A „Hatalom kultúrájáról” a balti népek nehéz újrakezdését mutatja be a demokratikus plurális és polgári társadalom felé vezető úton, amely nem valósulhatott meg súrlódások és a hatalmon lévők életrajzában bekövetkezett törések nélkül. Az akadémikusok felé fordul Järvelaid a „Kultúra a kutatásban és az oktatásban” című fejezetben, amelyet az észti (pontosabban fogalmazva észtországi) tudományos élet létének és paradoxonainak szentel, azoktól kezdve, akik a 13. században Bolognába hozták magukkal tudásukat Észtországba és Livóniába, a

tartui diákegyesületek kötődéseig a Szovjetunióból való kiválás időszakában. A könyvet a „Kirándulás az európai kultúrkörbe” című résszel zárja. Järvelaid tartui professzorként az európai jogba bevezető előadásain diákjaival fejből Európa-térképet rajzoltatott. Ezek kiértékelése adta az eredményt, hogy Európát kultúrkörként kel felfogni, nem pedig tisztán földrajzi egységként.

A könyv cikkei a nagy tartui kultúrtörténész, Juri Lotman (1922–1993) keze nyomát is viselik, Järvelaid az ő tanítványa. Mindkettőjükénél a modern ember áll a középpontban, összes tapasztalatával, kulturális meghatározottságával és korlátozott látószögével együtt. Még inkább érvényes ez a *Homo politicus-ra*. Csak Peeter Järvelaid könyvével képes az olvasó a mai Észtország jogpolitikáját és jogi kultúráját megérteni. Azt, hogy Észtország az európai jog- és kultúrfejlődés része, egyértelművé teszi ez az Észtországban és azon kívül is fontos könyv, amelynek közeljövőbeli németre fordítása kívánatos lenne.

Carsten Wilms
Fordította: Frey Dóra

A bajorországi **Rothenburg** – Nürnberg és Würzburg között félúton, a Tauber folyó mentén – kedvelt turisztikai célpont, szinte a világ minden tájáról érkeznek ide látogatók. A település kiemelkedő jogtudományi jelentőségét a kisvárosban működő **Mittelalterliches Kriminalmuseum** adja. Magyar nyelvre „Középkori Bűnügyi Múzeumként” fordíthatnánk le a kifejezést, ám a „Büntetőjogi- és Büntetés-végrehajtási Múzeum” elnevezés talán megfelelőbb lenne, hiszen Németország legjelentősebb jogtörténelmi gyűjteménye átfogó képet nyújt a középkori **törvényhozás és törvénykezés** szféráiról. A tárlat anyagi, jogi és eljárásjogi emlékeket egyaránt felvonultat: egyrészt bemutatja a **jogalkotás** fejlődését a XIX. századig, számos okirattal szemléltetve a folyamatot. Másrészt elének tárja a **feudális eljárás dinamikáját**, a hangsúlyt az inkvizitórius eljárásra helyezve, valamint a korban használt kínzóeszközöket, amelyekkel a testfenyítő- és halálbüntetéseket végrehajtották. A látogató számára félelmetesnek tűnhetnek a tortúra eszközei: a vallatóasztal, a pallos, a spanyolcsizma, az ujjszorító, vagy éppen a hatalmas női alakot ábrázoló, belül szögekkel kivert vasszűz. Ezek azonban a középkor világához ugyanúgy hozzátartoztak, mint a megszégyenítő eszközként használt pellegér, vagy a szégyenmaszk.

A tárlat kiemelten foglalkozik a **boszorkányperekkel**. A boszorkányüldözés jelenségét a mai napig számos rejtély övezi, a kiállítás elsősorban a boszorkányokkal szemben kiszabott büntetéseket helyezi előtérbe. A jogforrások gazdagságára nem lehet panaszkodni, hiszen a Német-római Birodalomban a XV. és

A KÖZÉPKORI BŰNÜGYI MÚZEUM ROTHENBURGBAN

XVIII. század között több mint 25.000 embert végeztek ki boszorkányság vádjával. Éppen ezért egyáltalán nem jelentéktelen a kérdés: hogyan zajlottak ezek az eljárások, mi volt a jogalkotó és a jogalkalmazó szervek, valamint a különböző városi hivatalok szerepe. A középkori büntetőjog fetiszizálta a beismerő vallomást, így érthető, hogy az allegatiós szakasznak (bizonyítási eljárásnak) lényegi részét képező istenítéletekkel (például: vaspróba, bajvívás, vízpróba) a Múzeum részletesen foglalkozik.

Ám a középkori ember hétköznapijait nem csupán a büntetések határozták meg, hiszen számára is sokkal fontosabbak voltak a kereskedést, házasságot és egyéb **magánjogi ügyleteket** szabályozó normák. A kiállítás nagy hangsúlyt fektet a **jogtörténelmi szimbólumok** felsorolására és magyarázatára. A „zöld ág” vevőnek történő átadása az adásvételt jelképezte (de hasonló szerepet töltött be a „szék” is), a „liliom” pedig a béke biztosítékaként jelent meg a Szász Tükörben. A Múzeum tág teret szentel azoknak a réz- és fémetszeteknek, amelyek a középkorban feltűnést kellett bűneseteket ábrázolják. A kiállítás bemutatja azokat az életviszonyokat befolyásoló rendőrségi szabályokat, amelyek az öltözködési, a házassági, és ke-

resztelési rendet egyaránt meghatározták, és amelyekről városi sétánk során nem kaphatunk információt. Ezen kívül érmék és medálok ábrázolják a törvényhozást és a híresebb jogeseteket, nem riadva vissza a karikatúra alkalmazásától sem.

A Múzeumot az egykor a johannita lovagrend által használt istállóban alakították ki, és a felújítás során elérték, hogy a középkori és újkori épületrészek teljes összhangban legyenek egymással. Négy emeleten, körülbelül 2000 négyzetméteren 130 vitrin mutatja be a páratlan emlékeket. Az egykori istállóépületben kisebb termeket alakítottak ki, ahol dia- és videofilmvetítésekre van lehetőség. Az újonnan épült helyiségekben állandó és időszakos kiállítások láthatóak, a tetőtérben pedig konferenciaterem ad otthont a különböző előadásoknak.

A Múzeum feltett célja, hogy közelebb hozza a középkor viszonyait a XXI. századi emberhez. Hajlamosak vagyunk ezt a korszakot kegyetlennek tartani, ám tudnunk kell: minden korszak büntetési nemeit az határozza meg, hogy mit tart a **társadalom értéknek**. A feudális társadalom hétköznapijai erősen leszűkítették a kiszabható büntetések körét, nyilvánvaló, hogy a szabadságot és a vagyont csak akkor lehet elvonni, ha azt a társadalom értéknek tekinti. Akit egyiktől sem tudtak megfosztani, annak csak a testi fenyítés, esetleg kisebb ügyekben a megsejgyenítés lehetett a megfelelő büntetés. A Középkori Bűnügyi Múzeum talán segít abban, hogy az előítéleteket lerombolva megértjük a középkor szellemiségét.

Mátész Ákos Dániel

HÍREK

- A Magyar Jogász Egylet Elnöksége a **Deák centenárium** alkalmából október 3-án **emlékülést** tartott az újjáépített kehidai Kúrián. Az életművet **Máthé Gábor**, az Egylet elnöke méltatta. Ezt követően az Elnökség tagjai végig látogatták a **Deák emlékhelyeket**: a söjtöri szülőházat, majd Pusztaszentlászlóra és Zalaszentgrótra utaztak, ahol bensőséges ünnepségek keretében emlékeztek meg a magyar közjogtudomány legkiválóbb képviselőjéről.
- 2003. november 6-án védte meg doktori disszertációját **Farkas Gyöngyi** az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. A doktori munka címe **„A katonai igazságszolgáltatás szerepe és eljárásjoga a dualizmus időszakában** volt. A disszertáció témavezetője **Vargyai Gyula**, a nyilvános doktori védés bíráló bizottságát **Gergely András** (elnök) **Hermann Róbert** (opponens), **Szendy István** (opponens), **Dombrády Lóránt**, **Hajdú Tibor**, **Csapó Csaba** (titkár) alkotta. A sikeres védés eredményeképpen a bíráló bizottság javaslatot tett a Doktori Bizottságnak a tudományos cím odaítélésére.
- Az Österreichische Staatsarchiv, a Magyar Nemzeti Múzeum és a bécsi Collegium Hungaricum **Deák Ferenc emléke** előtt tudományos ülészekkel és kiállítással tisztelgett 2003 november 11–12-én. A kiállítás (Ferenc Deák. Der Architekt des Ausgleiches), mely 2004 január 9-ig a Staatsarchiv épületében tekinthető meg, a Deák év legszívnálább, legkiterjedtebb összeállítása. A kiállítás megnyitó beszédét **Gergely András** tartotta (Ferenc Deák – Ein historischer Überblick). A konferencián (Ferenc Deák. Liberales Denken und Kompromißbereitschaft), osztrák és magyar történészek, jogtörténészek vitatkoztak a kiegyezési korszakról és Deák Ferenc jogász, államférfiúi alakjáról. A résztvevők voltak: **Stefan Malfér** (Deák in der österreichischen Geschichtsschreibung; **Mezey Barna**: Deák, der Kodifikator; **Thomas Olechowski** (Ferenc Deák und die Entwicklung des ungarischen Strafrechts im 19. Jahrhundert; **Csorba László**: Deák und die Vorbereitung des Ausgleiches; **Anatol Schmied-Kowarczik**: Die paktierten Angelegenheiten des staatsrechtlichen österreichisch-ungarischen Ausgleich von 1867; **Ress Imre** (Deák und der ungarisch-kroatische Ausgleich).
- A Szemere Bertalan Magyar Rendvédelem-Történelmi Tudományos Társaság 2003. évi nemzetközi konferenciája alkalmából mint a rendvédelem-történet önzetlen támogatójának, az érdem nyilvános elismeréseként november 11-én **Mezey Barnának** Rendvédelem-történeti érdemkeresztet adományozott.
- A Magyar Tudományos Akadémia Szegedi Területi Bizottsága és a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Jogtörténelmi Tanácsa 2003 november 13-án konferenciát rendezett **Mezővárosaink jogélete a 18/19. században** címmel, amelyen a házigazdákön kívül a Debreceni Egyetem, az Eötvös Loránd Tudományegyetem és a Miskolci Egyetem jogtörténészei, valamint kecskeméti makói, miskolci, szegedi levéltárosok vettek részt. A tanácskozási programja: **Bató Szilvia**: A járásbeli tisztség által megítélt bűnperek; **Gilicze János**: Makó mezőváros rendészeti kérdé-

sei a 19. század második felében; *Szabó Attila*: Mezővárosi hitelszervezet 1711–1848 között Pest-Pilis-Solt vármegyében; *Antal Tamás*: A közigazgatás egyes kérdései 1861-ben Debrecen városában; *Völgyesi Levente*: Kecskemét mezőváros állami, egyházi és kisebbségügyi szabályozása a 18/19. század fordulóján; *Szendi Attila*: A 19. századi egyházi mezővárosok jogi életének konfliktusai; *Ruszoly József*: Bihar vármegye megkísérelt községrendezése 1848-ban; *Varga Norbert*: A köztörvényhatósági törvény bevezetése Debrecen és Szeged királyi városokban; *Vásár Szilvia*: Alföldi mezővárosaink igazgatása, különös tekintettel Nagykőrös pénzügyi igazgatására; *Homoki Nagy Mária*: A mezővárosok tulajdon- és birtokjogi kérdései a 18. században. Mint azt Homoki Nagy Mária, a tanácskozás szervezője elmondta, a konferencia előadásainak szerkesztett anyaga a szervezők szerint rövidesen önálló kötetben lát napvilágot.

- Budapest Főváros Levéltára 2003 november 17-én a Levéltári Nap és a Magyar Tudomány napja keretében Buda és Pest szabad királyi városi rangja visszanyerésének 300. évfordulója alkalmából *Szabad királyi városok a magyar történelemben* címmel konferenciát rendezett a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár központi épületében. Előadók voltak: *Gerhard Dilcher* (Johann Wolfgang Goethe Universität, Frankfurt am Main [Die europäische Stadtkommune. Der Ideltypus und die historische Forschung]); *Kubinyi András* (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar [„Szabad királyi város „ – „Királyi szabad város?”]); *Gönczi Katalin* (Johann Wolfgang Goethe Universität, Frankfurt am Main [A szabad királyi városi státusz jogi és társadalomtörténeti tartalma]); *Blazovich László* (Csongrád Megyei Levéltár [Városi jogkönyvek és a budai jogkönyv]); *Szende Katalin* (Közép-Európai Egyetem [Polgárnak lenni. A polgárjog megszerzésének elvei és gyakorlata a késő-középkori Sopronban]); *H. Németh István* (Magyar Országos Levéltár [A szabad királyi városi rang a kora újkori Magyarországon]); *Oborni Teréz* (Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar [Az erdélyi fejedelmi hatalom és a városok]); *Bariska István* (Vas Megyei Levéltár Kőszegi Fiókleveletára [Nyugat-magyarországi szabad királyi városok a XVII. századi rendi hierarchiában]); *Bácskai Vera* (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar [„A királyi városok alkotása által palléroztatnak az országok”]); *Orosz István* (Debreceni Egyetem [A szabad királyi városok és a mezővárosok gazdálkodása a XVIII–XIX. században]); *Kenyeres István* (Budapest Főváros Levéltára [Buda és Pest útja a városi privilégiumok

visszaszerzéséig]); *Tóth Árpád* (Miskolci Egyetem [Polgárfelvételi stratégiák és a polgári cím vonzereje Pozsonyban a XIX. század első felében]); *Pál Judit* (Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár [Marosvásárhely helye a Székelyföld iparfejlesztésében 1848 előtt]); *Beluszky Pál* (MTA Regionális Kutatások Központja [A szabad királyi városok utóélete])

- A Magyar Tudományos Akadémia Jogtudományi Intézete 2003 november 18-án kedden 10 órától *Deák Ferenc emlékülést* tartott. Az elhangzott előadások: Deák és a kiegyezés közjogi megalapozása (*Máthé Gábor*), Deák és a büntetőjog (*Szabó András*), Deák és a közigazgatás (*Szamel Katalin*), Szabadság és nemzet: a liberális kontextus (*Dénes Iván Zoltán*), Egyház és állam Deák korában (*Rácz Lajos*), Deák a Győri Királyi Jogakadémián (*Molnár András*).
- 2003 december 5-én ünnepelte fennállásának 30. évfordulóját az Eötvös Loránd Tudományegyetem Jogi Továbbképző Intézete. Az ünnepi tanácsülésen *Klinghammer István* rektor köszöntötte a szép számban megjelent szakmai közönséget. *Vékás Lajos* egyetemi tanár előadásában méltatta az Intézet harminc esztendő tevékenységét, a jogásztovábbképzés fontosságát, és áttekintette az elmúlt három évtized legfontosabb eseményeit és problémáit a jogászképzésben. *Mezey Barna* egyetemi tanár a jogászképzés aktuális problémáiról szólt, a várható változásokról, és a most már elkerülhetetlennek látszó képzési reformról, amelynek immáron szerves részévé lett a jogásztovábbképzés és a tudományos továbbképzés. A jeles alkalomból az oktatási miniszter oklevelet adományozott az Intézetnek.
- Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam-és Jogtudományi Kara közzétette *A jogászképzés múltja, jelene és jövője* címmel azokat az ünnepi tanulmányokat, konferencia-előadásokat és kerekasztal-beszélgetéseket, amelyek az elmúlt évben megrendezett tudományos tanácskozások gerincét képezték. A kötetben megjelentetett előadások részben a Budára, Pestre települt 225 éves jogászképzés, a 225 esztendeje folyó politico-cameralis oktatás, részben pedig a jogászképzés aktuális problémái és jövőjének kérdéseiről szervezett konferenciákon hangzottak el. A kötet kiegészítésül szolgáló fejezetben, a hazai jogászképzés intézményeiben a jogász-és közigazgatási szakemberképzés kilenc intézményének története első ízben foglalja egybe ilyen részletességgel a magyar jogi oktatás intézményi hátterének fejlődéstörténetét.

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Bakonyi Péter jogi előadó, PhD hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Magyar Állam- és Jogi történeti Tanszék; **Csapó Csaba**, PhD, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, **Frey Dóra**, egyetemi hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar; **Hamza Gábor**, DSc, tanszékvezető egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Római jogi tanszék; **Herger Csabáné** PhD, egyetemi adjunktus, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Jogi történeti Tanszék; **Képes György**, egyetemi tanársegéd, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Magyar Állam- és Jogi történeti tanszék; **Korsós Delacasse Krisztina**, egyetemi tanársegéd, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Jogi történeti Tanszék; **Kovács András Péter**, PhD ösztöndíjas hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Magyar Állam- és Jogi történeti Tanszék; **Mátés Ákos**, egyetemi hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi kar; **Máthé Gábor** CSc, tanszékvezető egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, jogtörténeti Tanszék; **Mezey Barna**, CSc, tanszékvezető egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Magyar Állam- és Jogi történeti Tanszék; **Nánási László**, főügyész, Bács-Kiskun Megyei Főügyészség; **Oláh Miklós**, történész, Szeged; **Varga Zsuzsanna**, a történettudományok kandidátusa, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék; **Völgyesi Levente** egyetemi tanársegéd, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Magyar Állam- és Jogi történeti Tanszék; **Wilms, Carsten**, kulturális attasé, Németország észt nagykövetsége, Tallin.

Tisztelt Szerzőink!

A Jogi történeti Szemle Szerkesztőbizottsága a szoros szerkesztési határidőre tekintettel kéri, hogy a szerkesztés és a nyomdai előállítás megkönnyítése érdekében írásait e-mailen két címre (katat@axelero.hu; agihorvath@ajk.elte.hu) küldjék meg WORD 6 formában. Kérjük, hogy a szerzők nevük feltüntetése mellett közöljék beosztásuk és munkahelyük pontos és teljes megnevezését is!

Kérjük szíveskedjenek a következő jegyzetelési előírásokat figyelembe venni:

Nem lábjegyzetet, hanem végjegyzetet kér a Szerkesztőség.

Az irodalomban közölt szerző(k) teljes nevét kérjük feltüntetni, ugyanez vonatkozik az idézett mű címére is.

A megjelenés helyét (rövidítés nélkül), évét, oldalszámát, kiadóját, ha folyóirat, annak címét, évfolyamát, számát, megjelenési évét zárójelben kell megadni.

Az oldalszámot a magyaros „o” helyett „p” (pagina) jelzéssel kérjük ellátni.

A rövid kötőjel (-) helyett hosszú kötőjelet (–) használjanak az oldalszámok közötti megjelölésre.

A már említett művek jelzése: vezetéknev + im. + oldalszám

Kérjük, hogy hosszú kötőjelet (–) használjanak a születési, halálozási évszámok között is!

Az illusztrációkat digitális (min. 300 pixel/inch, 300 dpi) formában e-mailen a fent megadott címekre két példányban vagy fénykép (nem fénymásolat) formájában postán kérjük megküldeni!

Köszönettel a Szerkesztőbizottság

Magyar JogtörtéNET

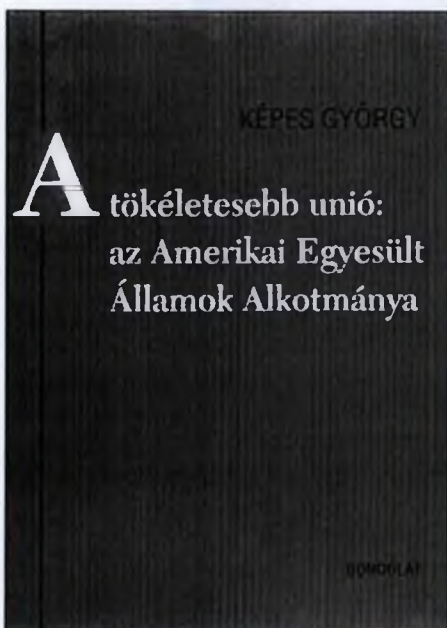
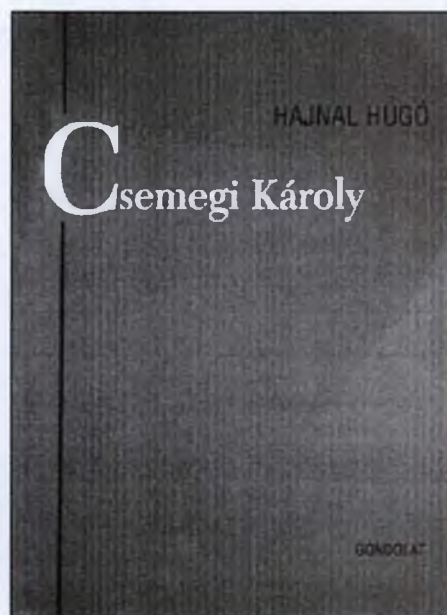
Az APERTUS Közalapítvány támogatásával elkészült a magyar jogtörténet első elektronikus tananyag változata. A CD-n is rögzített matéria első részében bemutatja a hazai jogfejlődés főbb vonalait, a jogtanítás és a jogtudomány kialakulását, a jogforrásokat. A második fejezetből a magyar magánjog, a harmadikból a büntetőjog, míg a negyedikből a törvénykezési jog történetét ismerhetjük meg. Végül a peres eljárás magyarországi történetét tanulmányozhatjuk. A budapesti, a győri, a miskolci, és a pécsi jogtörténeti műhelyek összefogásával készült tananyag megkönnyíteni igyekszik a joghallgatók és érdeklődők tanulását azzal, hogy egy-egy fejezet után ellenőrző kérdéseket sorolnak fel, sőt teszt-dolgozat írására is buzdítják az olvasót. A magyar jogtörténet elektronikus tananyagát Mezey Barna szerkesztette és részben írta. Rajta kívül az egyes fejezetek szerzői: Béli Gábor, Bódiné Beliznai Kinga, Horváth Attila, Képes György, Pálvölgyi Balázs, Révész T. Mihály, Stipta István és Völgyesi Levente. A technikai munkatárs Magyariné Horváth Ágnes volt. A tananyag elektronikus változatának számítástechnikai kivitelezése az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi karának Informatikai Fejlesztő és Üzemeltető csoportját dicséri (Szabó Zoltán, Miklósi Márton, Nagy Gábor).

A gondos kivitelű, a lehetőségekhez képest gazdagon illusztrált munka megtekinthető az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának honlapján ([www.ajk.elt.hu/tanulmányi_ugyek/tanszekek_hirei/Magyar_Allam- és Jogtörténeti Tanszék/bemutato/JogtörtéNET](http://www.ajk.elt.hu/tanulmányi_ugyek/tanszekek_hirei/Magyar_Allam-_es_Jogtortenet_i_Tanszek/bemutato/Jogtortenet))

Hajnal Hugó: Csemegi Károly

Hajnal Hugó Csemegi Károlyról szóló könyve eredetileg 1943-ban jelent meg, az 1843-as büntetőjavaslat 100. évfordulójának tiszteletére. Ez a kis kötet, amelyet az ELTE Állam- és Jogtudományi Kara Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszéke a Gondolat Kiadó segítségével jelentetett meg második kiadásban, a Jogtörténeti Értekezések c. sorozat 29. köteteként, hiánypótló munka. Hajnal Hugó először tett kísérletet arra, hogy szakmai munkásságának feldolgozása mellett összefoglalja és megírja Csemegi Károly teljes életrajzát. A 21. század jogászai számára Csemegi Károly hatalmas életműve, a magyar büntető törvénykönyv és a bírói szervezetről szóló törvény megalkotása már csak tananyag. Hajnal Hugó, aki példaképének tekintette Csemegit, könyvében tovább élte a híres jogtudós és kodifikátor szellemiségét, hatalmas munkásságát. (Gondolat Kiadói Kör, Budapest, 2003)

A könyv 1200.- Ft-os árban beszerezhető az ELTE ÁJK jegyzetboltjában. 1053. Budapest, Kecskeméti u. 10-12.) és a Kiadó könyvesboltjaiban

Képes György: A tökéletesebb unió: az Amerikai Egyesült Államok Alkotmánya

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem fiatal jogtörténészének munkája kitűnő összefoglalását adja az Egyesült Államok alkotmányának, az alkotmány kialakulásának és fejlődésének; a megszületése óta eltelt századokban történt változásoknak. Széles forrásismeret segítette Képes Györgyöt munkája megírásában. A Jogtörténeti Értekezések 30. köteteként megjelent könyvből megismerhetjük az Egyesült Államok mindenkori elnökeit, alelnökeit, főbíráit. Összefoglalójában a szerző megállapítja: Az Amerikai Egyesült Államok alkotmánya ... sok változáson ment át. Igen sok kérdésben kiegészítésre szorult, ... néhány pontban pedig módosítani kellett. Az alapkonceptió, a szuverenitásukat csak részben megőrző tagállamok közötti hatékony unió azonban időtállóan bizonyult, mint ahogy az alkotmányos intézményrendszer, a hatalmi szervek felépítése és működési elve sem változott. Ennek az időtállóságnak a történetét ismerhetjük meg Képes György nagyívű áttekintéséből. (Gondolat Kiadói Kör, Budapest 2003. 176 p.)

Beszerezhető 1480.- Ft-os áron az ELTE ÁJK jegyzetboltjában. 1053. Budapest, Kecskeméti u. 10-12.) és a Gondolat Kiadó könyvesboltjaiban.

Londoni csavargók